

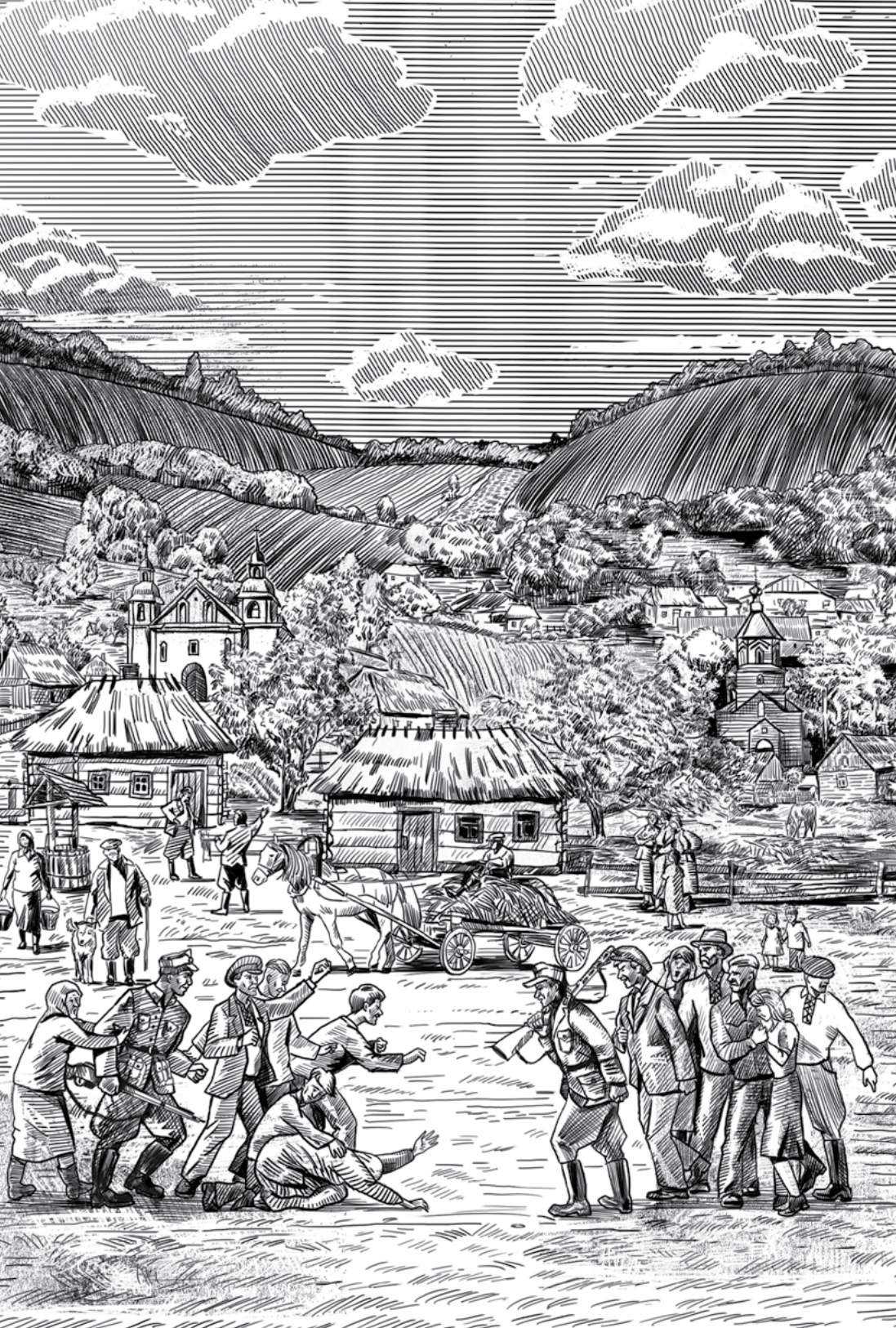
ВОЛОДИМИР В'ЯТРОВИЧ

ЗА ЛАШТУНКАМИ
«ВОЛИНІ-43»

НЕВІДОМА
ПОЛЬСЬКО-
УКРАЇНСЬКА
ВІЙНА

НЕВІДОМА
ПОЛЬСЬКО-
УКРАЇНСЬКА
ВІЙНА

ВОЛОДИМИР В'ЯТРОВИЧ

ЗА ЛАШТУНКАМИ
«ВОЛИНИ-43»

НЕВІДОМА
ПОЛЬСЬКО-
УКРАЇНСЬКА
ВІЙНА

Центр
досліджень
визвольного
руху

ХАРКІВ **КЛУБ**
СІМЕЙНОГО
2016 **ДОЗВІЛЛЯ**

УДК 94(477)
ББК ТЗ(4ук)6-4
В96

Жодну з частин цього видання не можна копіювати
або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Центр досліджень визвольного руху cdvr.org.ua

**Тисячі раніше недоступних матеріалів із архівів КГБ
тепер у відкритому он-лайн доступі**

Фотографії:

Архів Центру досліджень визвольного руху, Галузевий державний архів Служби безпеки України, архів видавництва «Літопис УПА», Електронний архів українського визвольного руху www.avr.org.ua, Національний цифровий архів Польщі www.nac.gov.pl, книга Henryk Cybulski «Czerwone Nosed», сайт www.apokryfusk.org, книга Ярослава Тинченка «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921)», Російський державний архів кінорежисурних документів, матеріали проекту «Polacy — Ukraincy 1939—1947» www.ipn.gov.pl

Дизайн обкладинки *Микита Тітов, Аліна Ачкасова*

ISBN 978-617-12-2096-6 (PDF)

© В. М. В'ятрович, текст, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

ЗМІСТ

Вступ, або Чому книга не лише про Волинь	7
Від Першої світової до Першої польсько-української	17
Разом у неволі	18
Війна на руїнах імперій.....	21
Недогромадяни	25
Українські революціонери в Другій Речі Посполитій.....	29
Пацифікація 1930 р.	35
Знищення українських церков	41
Подих нової війни	45
Війна під час війни	51
Українське повстання 1939 р.	52
Знову разом під ворожою окупацією	56
Українці й поляки готуються до повстання	65
Холмщина—42. Початок Другої польсько-української війни	70
Волинь і Галичина 1942 р.	79
Втрачений шанс	82
Що буде після німців?	87
Чи існувало «остаточне вирішення» польського питання?	90
Розростання війни. Холмщина 1943 р.	101
Коли спалахнула Волинь	108
УПА стає до війни.....	115
Хаос війни.....	119
З німцями та червоними проти українців.....	127
Антипольська акція УПА на Волині	132
11 липня 1943 р.: трагедія та спекуляції	138
Антипольська акція на Волині в оцінці ОУН.....	146
Відповідь польського підпілля Волині	150

Галичина 1943 р. Перші іскри війни	154
Ще одна невдала спроба порозуміння	160
Знищення української Холмщини	163
Фронтowa війна УПА та АК на Холмщині 1944 р.	168
Згасання полум'я війни на Волині	175
Галичина — 1944: у вирі Другої польсько-української війни	181
Третій чинник у війні	189
Антипольська акція УПА в Галичині 1944 р.	195
Антиукраїнські дії АК в Галичині	203
Польське підпілля та радянська влада: від співпраці до протистояння	207
Втрати у війні під час війни	212
Війна після війни	217
1945 р. Згасання війни в Галичині й початок на Закарпатті	218
Антиукраїнські акції в Надсянні 1945 р.	224
Відповідь УПА та припинення протистояння з польським підпіллям	229
Переговори, перемир'я, співпраця	233
«Українське повстання» в комуністичній Польщі	245
Акція «Вісла», або Остаточне вирішення української проблеми в Польщі ...	257
Втрати у війні після війни	265
«Війна» довкола війни	267
Згадати не можна забути	268
Теорія «геноциду на Волині»	273
Кампанія «Волинь—43». Таблюдизація теми	280
Кампанія «Волинь—43». Політизація теми	288

Вступ, або Чому книга не лише про Волинь

Слово «Волинь» для українців асоціюється з однією з найкрасивіших частин країни, краєм лісів та озер із давньою історією, що сягає часів Русі. Зовсім іншого значення воно починає набувати для наших західних сусідів. «Волинь» (польською — чоловічого роду, з наголосом на першому складі) стає синонімом страшного злочину. Таке сприйняття відносно нове — йому трохи більше десяти років, але завдяки масмедіа й політикам воно впевнено витісняє у свідомості поляків первісне значення. Поєднання цього слова з цифрами «43» усуває взагалі будь-який інший контекст і сприймається винятково як синонім масового вбивства, а віднедавна ще й поняття «геноцид».

Здійснити таку трансформацію тільки завдяки зусиллям нинішніх ЗМІ, навіть попри їхній потужний вплив на формування свідомості суспільства, неможливо. «Волинь—43» — це не вигадка польської чи російської пропаганди. В основі інформаційної й політичної кампанії — реальна страшна історія про вбивства тисяч людей під час Другої світової війни. Проте вирвана з ширшого географічного та хронологічного контексту, приправлена емоціями та політичними інтересами історія набула зовсім іншого значення. Фокусування лише на Волині і лише 1943 р. формує викривлену картину того, що відбувалося між поляками та українцями до, під час та після Другої світової війни.

Справді, на Волині, особливо влітку 1943-го, жертвами були здебільшого поляки. Але по-іншому було на Холмщині попереднього 1942-го і наступного 1944-го, по-іншому було в Галичині того ж 1944-го чи в Надсянні або Лемківщині протягом 1945—1947 рр. Ширший географічний і хронологічний контекст показує, що й українці, і поляки були водночас серед тих, кого вбивали, і тих, хто чинив убивства. Тому зробити поділ між катами та їхніми жертвами за національною ознакою не вдасться.

Ширший контекст не тільки краще показує, що сталося тоді між нашими народами, він може допомогти зрозуміти, чому це стало можливим. Чому під час однієї з найкривавіших воєн в історії людства українці та поляки, які були жертвами двох тоталітарних режимів — комуністичного й нацистського, стільки зусиль спрямували на взаємне поборювання? Чому стали можливими такі страшні вияви взаємної ненависті між тими, хто жив поруч? Відповідь, яку пропонують ті, хто користується звуженим фокусом «Волинь—43», дуже проста: на зміну довоєнній ідилії співіснування двох народів приходять жажлива різанина завдяки старанням українських націоналістів. Саме вони змогли захопити своєю ідеологією, яка ніби від самого початку передбачала необхідність знищення поляків, тихих і спокійних назагал українців і штовхнути їх на вбивства. Як і кожна проста відповідь на складне історичне питання, вона хибна. І не лише тому, що годі знайти в ідеології українських націоналістів якусь особливу полонофобію, яка мала би стати основою для винищення поляків. Адже ООН ніколи не володіла ресурсом, достатнім для масового маніпулювання свідомістю суспільства.

До, під час і після Другої світової головним мотиваційним чинником для більшості українців, що підтримували боротьбу українських націоналістів, була в першу чергу поведінка їхніх супротивників — польської, радянської або німецької влади. Саме жорстка окупаційна політика, яка позбавляла шансів не лише на самореалізацію, а часто навіть на життя, штовхала до лав підпільників і повстанців звичайних селян, далеких до різного роду ідеологічних конструкцій. Звичайні українські селяни, до недавня далекі від будь-яких політичних процесів, були основою української нації загалом і основою українського визвольного руху ОУН та УПА зокрема. Люди з інших прошарків українського суспільства (інтелігенції, військової еліти), попри те що залишалися абсолютною меншістю, зуміли задати організаційні рамки, які об'єднали цю більшість, мотивувати їх доволі абстрактною ідеєю незалежної України. Більшість учасників українського визвольного руху не знала достеменно, якою має стати держава, за яку вони борються і навіть гинуть. Вона просто мала бути іншою, ніж тогочасні польські, радянські чи німецькій реалії, у яких їм не було місця, тому що вони були українцями.

Якщо наважимося ширше заглянути за лаштунки «Волинь—43», то побачимо процеси, які призвели до масштабного протистояння. Адже і Перша світова війна, і перше військове зіткнення між українцями та поляками на руїнах імперій, і жорстока дискримінаційна політика поль-

ської влади (утиски політичних та культурних прав, «пацифікація», руйнування українських храмів), і, врешті, Друга світова і новий збройний конфлікт між українцями і поляками — усі ці події, яких вистачило б на століття історії, відбулися у вкрай стислий хронологічний період — упродовж тридцяти років, протягом життя одного покоління. Для українця-галичанина, який брав участь в антипольській акції 1944 р., події першої польсько-української війни 1918—1919 рр. були не такими далекими. Це те, що відбувалося 25 років тому (чи надто давно був нині вікопомний для нас 1991-й?), тож той самий українець міг бути учасником обох подій. Хоча очевидно, що більшість вояків УПА були молодими людьми, які не брали участі у війні 1918—1919 рр. Але їхнє прагнення реваншу за поразку батьків було, напевно, не меншим, особливо зважаючи на пам'ять про приниження міжвоєнного періоду, в умовах якого формувалися ці молоді українці.

Якщо ми зазирнемо за лаштунки «Волині—43» у наші дні, то побачимо, як прагнення помсти штовхало на воєнні злочини польських підпільників, що нищили українські села на Холмщині чи Галичині 1944-го чи в Надсянні наступного 1945 р. Ми зрозуміємо, як нав'язаним ненависною полякам Москвою комуністам вдалося втриматися при владі в повоєнній Польщі — ціною вирішення «українського питання». Комуністи зробили те, чого за результатами війни прагнула більшість польського суспільства, те, що до і під час війни обіцяли здійснити націоналісти, — Польщу без українців, фактично моноетнічну державу. Знищена, депортована до СРСР, розсіяна по теренах північно-західної Польщі українська спільнота, яка відігравала важливу роль у становленні держави (як це було в часи Другої Речі Посполитої), перестала існувати. Тож, відважившись розсунути вузькі лаштунки «Волині—43», ми зможемо зрозуміти не лише причини та обставини конфлікту між українцями та поляками в минулому, ми отримаємо відповідь на запитання щодо особливостей нинішніх відносин між нашими країнами. Проте лаштунки не лише звужують можливості огляду, вони ще й приховують від глядача дії певних суб'єктів, які не з'являються на сцені. Так було з подіями на Волині 1943-го, де за лаштунками польсько-українського протистояння активно діяли німецькі та радянські чинники, зацікавлені в поглибленні конфронтації. Так само й нині за лаштунками «Волині—43» працює російська пропаганда, спрямована на погіршення відносин між нинішніми Україною та Польщею. Тому в цій книзі ми розкажемо як про події кількадесятирічної давнини, так і про зовсім недавні, які ще тривають і поки не стали історією.

Книга, яку ти, шановний читачу, взяв до рук, є спробою науково-популярного викладу теми польсько-українського конфлікту 1940-х рр. Я вже не вперше звертаюся до цієї теми — 2011 р. опублікував двотомний збірник документів «Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА». Того ж року було видано наукову монографію «Друга польсько-українська війна 1942—1947 років». Книга, яку видавали тричі, зокрема і польською мовою (а зараз готується англomовне видання), спричинила бурхливу дискусію серед українських, польських, російських істориків та дослідників інших країн. Мабуть, тому, що викладені в ній тези значною мірою спростовували панівні на той момент уявлення про конфлікт, який я репрезентував як Другу польсько-українську війну. В основу дослідження покладено документи головних учасників протистояння — польського та українського підпільних рухів, Армії Крайової та Української Повстанської Армії, більшість із цих матеріалів до того були невідомі загалу істориків.

Попри активне обговорення книги в наукових колах, вона, мабуть через академічний виклад матеріалу, не стала широковідомою. На українському книжковому ринку досі немає жодного науково-популярного видання з цієї теми. Тому я з радістю погодився на пропозицію видавництва КСД переробити свою монографію для ширшої читачької аудиторії. Сподіваюся, завдяки цій книжці охочі зможуть більше дізнатися про польсько-українське протистояння, яке несподівано для багатьох постало на порядку денному під час вивчення політичних відносин між Україною та Польщею. Важливо, щоби українці формували свої уявлення про ці важкі сторінки нашого минулого не лише завдяки перекладам польських текстів (до речі, цих перекладів теж дуже мало), а надто не через викривлену російською пропагандою оптику під назвою «валинская резня».

Пропонована книга містить багато розлогіх цитат безпосередніх учасників подій, узятих із документів того часу. Вони допоможуть зрозуміти цих людей та їхні мотиви, подивитися на події їхніми очима. Адже документи епохи — це пряма мова минулого, на відміну від спогадів, які є лише переказом.

Нова книга — не скорочений варіант наукової праці. Навпаки, вона суттєво доповнена. Передовсім значно розширено матеріал про міжвоєнний період. Він містить важливу інформацію про першу польсько-українську війну 1918—1919 рр., про протистояння між польською владою та революційним підпіллям ОУН протягом 1920—1930-х рр.

Головну частину книги — про події Другої світової війни — доповнено нововиявленими документами, зокрема, найцікавіші з них стосуються літа 1943 р. на Волині. Урешті, суттєво розширено зміст останньої частини книги, у якій йдеться про сучасні політичні та інформаційні кампанії, присвячені «Волині—43». Адже це питання досі є надзвичайно актуальним, особливо в Польщі, де цього року вона стало однією з топ-тем у гарячих політичних дебатах.

Єдине, що справді скорочено у популярному виданні, зважаючи на вимоги формату, — це науковий апарат. Тому всіх, кого глибше цікавить ця тема, хто хотів би ознайомитися з детальними посиланнями на використані архіви та літературу, спрямовую таки до наукового видання. Тим, хто готовий ще більше зануритися в історію, пропоную ознайомитися із власне документами, опублікованими у збірнику (вони тепер доступні в інтернет-мережі завдяки Електронному архіву вільного руху avf.org.ua).

Як і в науковій монографії, у цій книзі я використовую термін «війна» (точніше, Друга польсько-українська війна) на означення збройного конфлікту між українцями та поляками, що розгорівся в масштабах глобального протистояння Другої світової війни. Тож спробую коротко пояснити використання цього доволі нового і, можливо, дещо незвичного означення. Отже, чому саме друга? Адже відомо, що в історії українців та поляків можна віднайти значно більше збройних конфліктів. Але якщо спинитися на ХХ ст., зрозумілим стає, що Першою була війна між збройними силами відновленої 1918 р. польської держави та Західноукраїнської Народної Республіки. Чому польсько-українська? Адже не було України як держави, більшу частину цієї війни бездержавним народом залишалися поляки, і навіть відновлена після 1945 р. Польща була незалежною відносно. Посилює сумніви щодо означення цієї війни як польсько-української той момент, що надзвичайно важливу роль відігравали й треті сили — Радянський Союз, а також Німеччина та її союзники. Історик повинен пам'ятати про такі аспекти, адже іноді вони мали визначальний вплив на перебіг подій. Та все ж із документів того часу та свідчень очевидців чітко проступають головні учасники — польські та українські збройні формування, котрі ставили собі за мету відновлення власних держав на спірних територіях і які є цілком відповідальними за перебіг конфлікту. Армія Крайова та Українська Повстанська Армія мали усі необхідні, згідно з Гаазькою конвенцією, ознаки, щоби з юридичного погляду вважати їх учасниками бойових дій. Вояки обох

формацій керувалися у своїх діях політичними програмами, у них існувала чітка військова ієрархія й субординація, діяли територіальні штаби та головне військове командування, солдати використовували спеціальні військові відзнаки для розрізнення армій, відверто носили зброю. Та, окрім цих формацій, як з українського, так із польського боку у війні брали участь і ті, кого, за міжнародним законодавством, не можна вважати комбатантом, а саме цивільне населення. Воно було не лише жертвою розправ під час нападів ворожої сторони, а іноді безпосереднім учасником чи навіть ініціатором таких атак. Саме зазначена особливість надавала війні особливо жорстокого характеру і створювала додаткові можливості для скоєння воєнних злочинів обома сторонами протистояння.

І врешті, головне питання: чи можна назвати цей кривавий конфлікт війною? Найбільш уживане на сьогодні означення для оцінювання цих подій — польсько-український конфлікт. На мою думку, воно надто загальне і не досить точне. Адже конфлікт може й не мати таких кривавих форм, яких він набув між українцями та поляками під час Другої світової. Головним засобом розв'язання конфлікту не обов'язково є воєнні дії стосовно супротивника, як сталося в 1942—1947 рр.

У польській історіографії утверджується термін «винищення», «екстермінація», «етнічна чистка», останнім часом — «геноцид». Таким чином польська сторона в конфлікті подається лише як жертва, а страждання приписують майже винятково полякам. Активні дії польських підпільників, спрямовані на знищення українців, подають лише як вимушені акції («відплатні») у відповідь на українську агресію. Тим часом, як свідчать документи (українські, польські, радянські, німецькі), поляки проявляли як мінімум не менше ініціативи у протистоянні з українцями. Обидві сторони однаковою мірою проводили як наступальні, так і захисні дії, іноді їхні зіткнення перетворювалися навіть у завзяті й тривалі фронтіві бої. Головною метою для обох сторін у цьому протистоянні було встановлення власного контролю над територіями, для чого проводили напади на населені пункти, а іноді й знищували цивільне населення, яке вважали можливою перешкодою для реалізації цих завдань.

Тривалий час класичним вважали визначення війни, сформульоване Карлом фон Клаузевіцем¹: «акт насильства з метою змусити супро-

¹ Карл Філіп Готліб фон Клаузевіц (1780—1831) — пруський генерал, військовий реформатор і теоретик. Відомий завдяки незавершеній праці «Про Війну» (нім. *Vom Kriege*), присвяченій теорії війни. (Тут і далі примітки ред., якщо не вказано інше.)

тивника виконати нашу волю». Після цього формулювання з'явилися ще десятки інших, які доповнювали чи уточнювали його, а часом опонували Клаузевіцу. Досі тривають дискусії з приводу того, хто має бути учасником конфлікту, щоби його можна було вважати війною, якою має бути кількість жертв, чи обов'язковим є оголошення війни супротивнику, дотримання певних правил та звичаїв війни. Французький філософ, політолог, соціолог і публіцист Раймон Арон, загалом погоджуючись із визначенням Клаузевіца, додав: «Війна як суспільний акт передбачає боротьбу різних воель, тобто боротьбу між політично організованими спільнотами». В іншому місці роботи, присвяченої війнам, він наголошує на важливості організованості супротивників: «Війна — це зіткнення між двома організованими видами поведінки, випробовування сили між «командами», кожна з яких намагається подолати іншу, примножуючи силу кожного окремого бійця дисципліною».

У сучасних юридичних словниках можемо віднайти таке визначення: «Війна — у міжнародному праві воєнні дії між державами, а також між державами і національно-визвольними рухами, що супроводжуються повним розривом усіх мирних відносин між ними». Оксфордський політичний словник війною називає «збройний конфлікт між двома або більшою кількістю сторін, який звичайно відбувається задля політичних цілей». Одним із найпопулярніших на сьогодні є доволі просте визначення, запропоноване 1982 р. американськими дослідниками Девідом Сінгером і Мелвіном Смоллом. Згідно з ними, війною слід вважати «будь-яке тривале зіткнення між військовими силами двох або кількох урядів (міждержавна війна) або між регулярною армією і якоюсь іншою (щонайменше однією) збройною групою (внутрішньодержавна війна), кількість жертв серед яких перевищує тисячу осіб протягом усього зіткнення».

І наведене класичне, і сучасні визначення відповідають польсько-українському протистоянню 1942—1947 рр. Його головними суб'єктами були збройні формування польського та українського визвольних рухів Армія Крайова та Українська Повстанська Армія, які керувалися у своїх діях чіткими політичними цілями. Після вичерпання політичних можливостей для їх досягнення обидві сторони вбачали за можливе перехід до воєнних дій. Учасники конфлікту, як свідчать українські та польські документи, вважали себе у стані війни, тому проводили переговори з метою можливого її припинення або активні наступальні дії з метою розбити супротивника. Кількість жертв досі залишається предметом

дискусій між істориками, проте вони однозначно сходяться на тому, що йдеться про десятки тисяч убитих з обох сторін.

Війну офіційно не оголошувала жодна зі сторін, тож ми не можемо точно назвати дату, коли вона розпочалася. Так само вона не завершилася актом капітуляції чи підписання миру. Тому чітко визначити її хронологічні рамки теж непросто. «Там, де нема чітких кордонів між етнічними спільнотами, — писав про ситуацію в Україні британський історик Грегор Даллас, — немає також межі між війною та миром». На мою думку, початком війни можна вважати перші збройні сутички на Холмщині влітку 1942 р., а її завершальним актом стала акція «Вісла», яка закінчилася в липні 1947 р.

Тож ця війна мало схожа на класичні війни між державами, хоча й серед таких бачимо чимало війн без оголошень, а воєнні злочини притаманні чи не кожній незалежно від учасників. Такою є, скажімо, нинішня війна України з Росією, яка досі офіційно називається Антитерористичною операцією. Напевно, найбільше цей конфлікт наближається до війни між хорватами та сербами на Балканах під час Другої світової війни. Це було криваве протистояння між сусідніми націями, що колись були у складі однієї держави, яке обидві сторони розцінювали як помсту за давні історичні образи; протистояння, що розвинулося на фоні Другої світової війни і зумисно посилювалося її учасниками. Хоча, наводячи таку аналогію, слід бути обережним і не піддатися спокусі бачити їх цілком однаковими. Адже, попри велику кількість схожих моментів, слід відзначити, що в протистоянні між українцями та поляками меншу роль відігравав релігійний чинник, який, здається, був визначальним на Балканах. Крім того, у війні між хорватами та сербами перші протягом усього конфлікту мали за собою владний апарат власної держави, який активно використовували в боротьбі з противником, у польсько-українському ж протистоянні держава як учасник конфлікту на польському боці з'явилася лише на завершальній стадії.

Друга польсько-українська, як і сербсько-хорватська, була війною у війні, що визначало особливості перебігу та поведінку основних учасників. Для українського визвольного руху, представленого ОУН та УПА, вона була однією з інших у межах Другої світової, нарівні із війною з німецькими окупаційними силами чи радянськими партизанами та радянською репресивною системою. Для польського підпілля протистояння з українцями теж розвивалося паралельно з боротьбою проти німецької окупації, але не лише проти неї. У межах загальної кон-

цепції відновлення кордонів довоєнної Польщі Армія Крайова діяла на білоруських та литовських теренах, котрі належали до 1939 р. Другій Речі Посполитій. Протистояння між польськими та білоруськими і литовськими підпільниками не набуло масштабів війни тільки тому, що ці підпільні рухи в 1942—1944 рр. були надто слабкими, а після відступу німців питання кордонів вирішували вже не поляки, білоруси чи литовці, а радянська влада.

Для українців війна з поляками була національно-визвольною, повстанською (тому й головним суб'єктом була Українська Повстанська Армія). Для поляків війна мала радше характер громадянської. Адже і польське підпілля, зокрема Армія Крайова та керівництво польського еміграційного уряду, якому підпорядковувалися ці структури, вели війну за відновлення Польщі в кордонах 1939 р. У своїх намаганнях вони натрапили на активний спротив українців, яких вважали колишніми громадянами Другої Речі Посполитої. З 1945 р. вже польська комуністична влада продовжила війну проти своїх громадян — українців, що мешкали на теренах відновленої Польщі.

Це книга про останню війну між українцями і поляками. Останню не в сенсі «найближча до нас», а таку, після якої не буде іншої. Вірю, що ніколи знову наші народи не з'ясовуватимуть стосунки між собою за допомогою зброї. А для цього ми маємо спробувати зрозуміти, чому війна стала можливою тоді — останнього разу в 1940-ві. Для цього вона має перестати бути невідомою.

Від Першої світової
до Першої польсько-української

Разом у неволі

Кожен, хто збирається писати про генезу польсько-українського конфлікту, ризикує постійно «провалюватися» углиб історії. Аби пояснити його перебіг під час Другої світової війни, потрібно поринути в аналіз міжвоєнних подій, щоб зрозуміти цей період — проаналізувати польсько-українську війну 1918—1919 рр., побачити витoki цієї війни у суперництві бездержавних націй у складі імперій протягом XVIII—XIX ст., а джерела суперництва — у польсько-українських війнах XVI—XVIII ст., дійшовши в такий спосіб аж до Болеслава Хороброго та Володимира Великого. Сподіваюся, що цим переліком я не встиг іще сформуванати в не обізнаного зі світовою історією читача уявлення про особливо важкі стосунки між українцями й поляками і виняткову взаємну ненависть між ними. Насправді суперництво та конфлікти, що часом переростали у війни, характеризують взаємини практично усіх сусідніх народів. Їхнім джерелом є боротьба за взаємовиключні цілі. Історія Європи від Середніх віків до сьогодні — це значною мірою війни між сусідами за суміжні спірні території чи за гегемонію одних над іншими. Тому з певністю можна сказати, що в польсько-українському суперництві немає нічого надзвичайного, воно не є свідченням виняткової ксенофобії чи взаємної ненависті.

Хоча були в цьому конфлікті особливості, притаманні лише йому, які надавали особливої гостроти. Одна з найважливіших — тривала відсутність в українців та поляків власної держави, їхнє кількасотлітнє перебування у складі чужих імперій. Владуща імперська верхівка, користуючись давнім принципом *Divide et impera!* («Розділяй і володарюй!»), часто свідомо підтримувала суперництво або конфлікти між ними, полегшуючи собі таким чином утримання контролю над обома поневоленими народами. Та й самі нації не цуралися використовувати у боротьбі проти суперника третю сторону — імперії. Коли французи, англійці, німці, іспанці та інші європейські народи поступово звикали до взаємного співжиття, вчилися розв'язувати суперечки інакшими, аніж війна, способами, антагонізм між українцями та поляками штучно підтримувався і наростав, не маючи жодного розв'язання.

Інший важливий момент, що істотно вплинув на перебіг протистояння, також є наслідком тривалого бездержавного статусу українців і поляків. Національне самоусвідомлення обох народів у складі імперій було справою окремих ентузіастів, а не відбувалося в межах держав, як у, наприклад, Франції, Іспанії, Німеччині. Тож період формування модерних націй для українців та поляків розпочався без окреслених сфер національного впливу на суміжних територіях, які в майбутньому стали основним джерелом конфлікту. Українці говорили про Галичину та Волинь як одвічні українські землі, де були автохтонним населенням, вважали їх своїм П'ємонтом, одним із джерел розвитку національного руху. Поляки, кажучи про Волинь та Східну Малопольщу, наголошували на багатьох роках життя тут і неабиякому внеску в розвиток цих місцевостей.

У нове ХХ ст. українці та поляки уходили не просто однаково бездержавними народами, але й народами, розділеними тими самими двома імперіями — Російською та Австро-Угорською. Тому завдання, які ставили собі національні рухи обох народів, не обмежувалися необхідністю їх визволення. Не менш важливим було об'єднання представників своєї нації в межах єдиної країни. Таким чином, на порядку денному політичної еліти починає назрівати питання щодо кордонів майбутньої держави. Якими мають бути її межі, щоб стати надійним прихистком для всіх представників поки що поневоленої української чи польської нації? Чіткої відповіді станом на початок ХХ ст. сформульовано не було. Очільники національних рухів спиралися на уявлення про межі своїх країн, сформульовані їхніми попередниками у формі польського гасла «Від моря (Балтійського) і до моря (Чорного)» чи українського «Від Сяну до Дону». Навіть такі доволі метафоричні уявлення про майбутні держави вже демонстрували наявність спірних теренів, які кожна зі сторін вважала своїми.

Різниця в розумінні того, якими можуть бути кордони, полягала в принципово різних підходах, які було покладено в основу концепцій щодо їх формування. Для ідеологів польського національного руху основою була вимога до повернення кордонів Речі Посполитої станом на 1772 р., тобто на момент її першого поділу іншими державами. Такий принцип не міг задовольнити українців, адже означав уведення до відновленої Польщі зокрема і теренів, заселених здебільшого українцями. Тим паче вони не могли апелювати до кордонів якогось із українських державних утворень минулого — українська козацька держава не охоплювала теренів Галичини та Волині, а руський період був надто давнім, щоб стати основою для новітніх політичних претензій. Тому українці

пропонували інший — етнографічний підхід, який передбачав формування кордонів на основі досліджень етнічного складу територій. Принципова різниця в обох підходах збереглася протягом наступних десятиліть, аж до Другої світової війни, і стала одним із джерел гострого міжнаціонального конфлікту, що переріс у збройний.

До Першої світової війни, поки кордони України і Польщі існували тільки в уяві тих, хто поставив собі за мету їх відновити, це питання здавалося другорядним. Значно важливішою була боротьба за відстоювання національних прав у складі імперій. Натомість воно стало ключовим, коли примарні донедавна шанси незалежності почали набувати реалістичних обрисів. Шанс поневоленим народам подарувало протистояння, що почалося в 1914 р. й увійшло в історію як Перша світова війна, у якій Росія та Австро-Угорщина опинилися по різні боки фронту.

Утягнуті в безпрецедентний за масштабами конфлікт імперії потребували мобілізації всіх можливих ресурсів для перемоги. Прагнення бездержавних народів до незалежності теж, на їхню думку, могло послужити цій справі. Примарні обіцянки автономії у межах власної держави після війни чи навіть радикальніші обіцянки вирішення національного питання на теренах розбитого супротивника дозволяли грати на патріотичних почуттях, мобілізувати до власних лав українців і поляків, водночас змушуючи їх боротися за цесаря чи царя. При цьому Відень намагався використати як ресурс національні почуття як українців, так і поляків, заграючи з представниками обох народів, запевняючи їх, що ті здобудуть незалежність після війни. За підтримки віденського імперського центру активну пропагандистську роботу щодо вирішення «українського питання» (у першу чергу на територіях ворога — Російської імперії) розгорнув Союз визволення України. У лавах збройних сил Австро-Угорщини було створено Легіон українських Січових Стрільців, які мали боротися «за визволення своїх братів, поневолених Росією». Полякам у Відні обіцяли створення незалежної держави на землях так званого Царства Польського, яке перебувало у складі Російської імперії.

Петроград натомість грав лише «польською картою», обіцяючи автономію того ж «Царства Польського» й створюючи військові формування з поляків. На жодні обіцянки українцям Російська імперія не наважувалася, вважаючи, що незалежність України означатиме її кінець. Проте ресурсів для стримування українського руху в ослабленого війною центру вже не було. Тому російська влада могла лише спостерігати за його швидким переростанням у національну революцію протягом кількох місяців 1917 р.

Війна на руїнах імперій

22 січня 1918 р. Українська Народна Республіка проголосила незалежність. Намагаючись утримати її у вирі війни, керівники новопроголошеної держави вирішили заручитися підтримкою головних ворогів Росії — Німеччини та Австро-Угорщини. Укладений із ними 9 лютого 1918 р. у Бресті мир визначав не лише військову допомогу Україні у її війні з тепер уже більшовицькою Росією, а й окреслював її кордони. Союзники визнали за українцями, зокрема, терени Холмщини та Волині, пообіцяли створення з українських земель Галичини й Буковини окремого коронного краю в складі Австро-Угорщини. Такі кроки спричинили крайнє

Союзники. Зліва направо: польський генерал Лістовський, Симон Петлюра, українські полковники Сальський і Безручко. Бердичів, квітень 1920 р.

незадоволення діячів польського національного руху, які вважали ці території невід'ємною частиною їхньої майбутньої держави. Тому на Холмщині, діючи силою доконаних фактів, вони, всупереч домовленостям, встановлювали адміністрацію. До збройного протистояння між українцями й поляками тоді не дійшло — українська влада напружувала усі ресурси в боротьбі проти білої та червоної Росії, тому третій, польський, фронт був абсолютно непотрібним.

Натомість збройний конфлікт між українцями та поляками через кілька місяців почався на іншому терені, що раніше належав до Австро-Угорщини, — Галичині. Ослабленням імперського центру у Відні на завершальному етапі Першої світової війни вирішили скористатися обидві сторони. Українці виявилися рішучішими, несподівано захопивши владу у Львові 1 листопада 1918 р., поляки — більше підготовленими, відвоювавши за кілька тижнів місто, а згодом й усю Західну Україну, де встановили польську владу.

Завзяте військове протистояння між українцями й поляками у 1918—1919 рр. не мало характеру тотальної війни. Головними учасниками були армії. Політичні керівники обох народів не вдавалися до акцій депортації чи масового винищення цивільного населення. Тому цю війну іноді згадують як останній зразок лицарської, чи джентльменської, війни. Можливо, запорукою такого відносно м'якого перебігу конфлікту була відсутність третьої сторони чи сторін, які були б зацікавлені в ескалації. Зруйновані війною й національними повстаннями, Російська та Австро-Угорська імперії припинили існування, нова ж більшовицька Росія не була готова вповні скористатися обставинами. Крім того, незважаючи на кривавий характер Першої світової, після завершення якої розпочався польсько-український конфлікт, ця війна не давала прецедентів масового знищення цивільного населення супротивника та депортацій з метою створення мононаціональних ареалів.

Бойові дії за участі польського війська та Української Галицької Армії тривали зі змінним успіхом до липня 1919 р. Оговтавшись після перших невдач наприкінці 1918 р., українські вояки провели кілька успішних операцій. Проте доля Галичини в той час вирішувалася не на полях битв, а за столами дипломатичних переговорів, де успіх поляків був беззаперечним.

22 січня 1919 р. проголошена у Львові Західноукраїнська Народна Республіка об'єдналася з Українською Народною Республікою. Акт Злуки став важливим політичним кроком для самих українців, адже проголосив об'єднання українських земель, які сотні років перебували в складі інших

держав. Крім того, він мав суттєво посилити позиції на міжнародному рівні. Проте цього виявилось не досить.

Питання влаштування кордонів нових держав вирішувалося на Паризькій мирній конференції. Звісно, вирішували переможці, для яких Україна була союзником переможених — Німеччини та Австро-Угорщини. Польщу натомість сприймали як можливий буфер від більшовицької загрози, що ставала дедалі сильнішою. Польським політикам удалося переконати керівників Антанти, що саме вони можуть бути надійними союзниками у стримуванні більшовицького наступу на Європу. Тому вони отримали не лише дипломатичну, а й військову допомогу, яку використали у своїй боротьбі з... українцями. Відправлена для боїв із більшовиками, сформована з поляків у Франції армія Юзефа Галлера¹ досягла остаточного перелому у війні з Українською Галицькою армією (УГА).

Українські війська 1919 р. зазнали поразки не лише в протистоянні з поляками на заході, а й у боротьбі з більшовицькими військами та армією Денікіна. Невдачі призвели до погіршення відносин серед представників української влади — політики, які представляли Галичину, вважали головним фронтом протистояння антипольський, натомість Симон Петлюра вважав основним антиросійський. Унутрішні суперечки супроводжувалися невдалими спробами відстояти українську справу на міжнародному рівні. Урешті українські політики з різних частин України почали шукати собі різних союзників. Дійшло до того, що більша частина Української Галицької Армії перейшла на бік денікінців, а Симон Петлюра почав домовлятися з Польщею. Наприкінці 1919 р. країни Антанти фактично визнали приєднання Східної Галичини до Польщі, надавши їй мандат Ліги Націй на управління цією територією на 25 років з подальшим проведенням плебісциту, який мав остаточно вирішити питання приналежності. Збройна боротьба українців за ці землі ставала беззмисловою.

Щоб урятувати українську державність бодай на частині території, у квітні 1920 р. уряд УНР підписав у Варшаві угоду з Польщею, якою було передбачено відмову від теренів Східної Галичини, Волині та Холмщини. На такий відчайдушний крок Симон Петлюра пішов, сподіваючись за допомогою польського війська звільнити українські території, зайняті

¹ Галлер Юзеф (1873—1960) — польський воєначальник, генерал. Під час Першої світової війни — комісар Польського легіону, який в австрійській армії воював у Галичині й на Буковині. Командував сформованою за підтримки Антанти польською армією, яка здійснила військову інтервенцію стосовно ЗУНР, завдала поразки УГА й змусила її відійти за річку Збруч, хоча первинним її завданням була боротьба на польсько-більшовицькому фронті.

більшовиками. На початку спільні дії українців та поляків були успішними — їм навіть удалося на деякий час звільнити Київ. Проте більшовицький контрнаступ швидко спростував сподівання на спільну перемогу. Тепер під загрозою опинилася не лише Україна, але й Польща — червоні підійшли майже до Варшави. У такій ситуації польське керівництво знову звернулося по міжнародну допомогу. Для порятунку Польщі в справу втрутилися великі держави — переможці війни. Міністр закордонних справ Великої Британії Джордж Керзон закликав Москву припинити наступ і запропонував установити кордон по лінії: Гродно — Валівка — Немирів — Брест-Литовськ — Дорогуськ — Устилуг — на схід від Грубешова — через Крилів на захід до Рави-Руської — на схід від Перемишля до Карпат. Поляки, таким чином, втрачали дуже бажаний для них Львів, натомість Польщі відходила низка інших українських етнографічних територій — Холмщина, Підляшшя, Надсяння та Лемківщина. Пропозиція не була прийнята більшовиками, які продовжили наступ, щиро сподіваючись, що світова пролетарська революція цілком можлива. Намальовану на мапі Джорджем Керзоном лінію згадали через кілька десятиліть — уже після Другої світової війни.

Полякам за допомогою армії УНР удалося не лише зупинити наступ червоних, а й відсунути їх значно далі на схід, ніж пропонували британці. За умовами підписаного з більшовиками у Ризі 1921 р. договору кордон у Галичині проходив по річці Збруч, а на Волині — трохи далі на схід від лінії, визначеної вже не чинним на той момент Варшавським договором з УНР. Отже, східний кордон Польщі було визначено не перемогою над українцями (1919 р. у Галичині) чи їхньою згодою на відмову від частини своїх територій (за умовами Варшавського договору 1920 р.), а угодою з тим, хто ще не так давно був спільним ворогом, — більшовицькою Росією. З тим, хто зовсім скоро знову стане ворогом для поляків і українців, поставивши собі за мету поневолити їх.

Недогромадяни

Терени Східної Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини, населені здебільшого українцями, стали частиною відновленої після війни Польщі, яку називали Другою Річчю Посполитою. На жаль, як і в її попередниці, кілька століть перед тим, українці не почувалися рівноправними громадянами. Тому польсько-український конфлікт не вичерпав себе ані 1919 р., коли закінчилися активні бойові дії польсько-української війни, ані 1921 р., коли визначився східний кордон Польщі, ані 1923 р., коли західноукраїнські землі офіційно на міжнародному рівні було передано Другій Речі Посполитій. Поразка не влаштувала українців, які вважали знехтуваним своє право на національне самовизначення. Джерелом конфлікту далі залишалися спірні землі Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, які кожна зі сторін вважала своїми. Через кілька десятиліть вони знову стали ареною збройного протистояння між українцями і поляками, яке переросло у нову війну.

Перемозі поляків у війні з українцями після завершення Першої світової війни сприяла не тільки краща готовність, а й уміння представити свою справу на міжнародній арені. Політики провідних держав Європи підтримали Польщу, тому що для багатьох із них вона стала символом кількасотрічної боротьби за незалежність. Вони чули про героїчні польські повстання 1830 та 1864 рр., про жорстоке придушення їх окупантами, багато років у Європі, а згодом і в Америці працювала та активно лобіювала польські інтереси організована політична еміграція.

Натомість український визвольний рух на той час не був широко відомим у світі, власне поняття української політичної еміграції з'явилося після поразки у війнах із поляками та більшовиками. Тому для багатьох у світі перемога поляків, утвердження на західноукраїнських землях їхньої влади сприймалися як логічне і справедливе завершення незрозумілого конфлікту у Східній Європі. Але не для українців.

Попри відносно спокійний перебіг війни, пам'ять про неї не могла сприяти залагодженню польсько-українського конфлікту. Свідки, а особливо учасники бойових дій 1918—1919 рр., яких було багато в обох суспільствах, у більшості своїй не сприймали зближення народів. Урочисті державні відзначення польської перемоги, творення пантеону її героїв стали елементом формування національного міфу нової польської держави. Мабуть, такі заходи не могли не дратувати українців і не спричинити прагнення реваншу.

Але не лише пам'ять про минулий конфлікт була причиною наростання взаємної недовіри й нетерпимості між українцями та поляками. Ще більше причин для цього давали реалії міжвоєнної Польщі, у якій українці на своїй землі почувалися упослідженими аборигенами польської колонії. «Український народ не знайшов у Польщі можливостей для свого національного і політичного розвитку, був постійно зневаженим і приниженим цілою низкою актів, які полякам нічого не давали, а в українців ранили їхні національні почуття», — так оцінив міжвоєнний період активний діяч українського руху Володимир Горбовий у розмові з одним із польських провідників Стефаном Ровецьким.

І справді, утиски, які нічого не давали для зміцнення польської держави, але натомість живили прагнення до боротьби з нею, були відчутні в різних сферах — політиці, культурі, освіті, економіці і навіть духовності. Обіцяної автономії українці так ніколи й не дістали. Натомість стали жертвами політики колонізації й дискримінації всього українського в культурі та освіті. «Не буде перебільшенням сказати, — писали експерти відділу національностей Міністерства внутрішніх справ Польщі того часу, — що саме боротьбі за мову й за школу ми завдячуємо ворожістю до Польщі та поляків з боку української молоді, яка на території Східної Малопольщі (так тоді офіційно називали Східну Галичину. — *В. В.*) охоплена ворожими настроями на 100 %».

Оскільки українці залишалися здебільшого селянською нацією з незначним прошарком інтелігенції, то закриття українських гімназій, заборона створення українського університету у Львові були все ж меншим джерелом конфлікту, ніж соціальна політика польського уряду. Інструментом зміцнення «польськості» українських територій Другої Речі Посполитої її керівництво, між іншим, уважало збільшення тут кількості громадян польської національності. Їхня чисельна перевага над українцями мала в майбутньому відіграти вирішальну роль у визначенні приналежності територій, якщо б українське питання знову актуалізувалося на міжна-

родному рівні. Тоді вже не мало б великого значення, яким чином вирішувалося це питання — через обіцяні плебісцити чи збройний конфлікт.

Тому нарівні з тими поляками, які сотні років уже жили у Холмщини, Підляшші, на Волині та у Галичині, з'являються новоприбулі — осадники. Здебільшого це колишні учасники війни за незалежність Польщі, зокрема ветерани польсько-українського протистояння. Вони мали за собою не лише моральну перевагу переможців над тубільним населенням, але й реальну підтримку уряду своєї держави.

Найвиразнішим показником такої переваги було пріоритетне наділення їх земельними ділянками. Цей момент особливо болюче сприймали українські селяни, для яких земля була головним, часто єдиним капіталом. Після Першої світової війни, здавалося, з'явилася можливість задовольнити вічний земельний голод за рахунок розподілу маєтків колишніх поміщиків чи церковних земель. Проте можливості для цього в українців були значно менші порівняно з поляками. Наприклад, на Холмщині до 1934 р. з 19 683 парцелів (наділів) поляки отримали 17 921, тобто 91 % усіх наділів, українці 1693 — 8,6 %.

Соціальне незадоволення зростало з року в рік, бо збільшення чисельності українців означало зростання кількості безземельних. Світова економічна криза, спалах безробіття на початку 1930-х багатьох позбавили можливості опанувати міський фах для власного прожитку.

Особливо гостро соціальну й національну дискримінацію відчували молоді амбітні українці, які прагнули хорошій освіті та перспективної роботи. «Державні уряди для них закриті, — читаємо в аналітиці МВС, — торгівлю монополізували євреї. Бувають випадки, коли інтелігент вертає на село, де нема для нього заняття, бо господарство замале і його без труду обробляють батьки, брати, сестри... По закінченні шкіл українська інтелігенція животіє в трагічних умовах. Часто буває, що українець з освітою продає в кіоску цигарки та сірники». Саме такі молоді люди, які не бачили для себе перспектив у тогочасній ситуації, ставали згодом революціонерами, готовими до збройної підпільної боротьби проти ненависної їм польської держави.

Загалом, уявлення про варіанти продовження боротьби розділили український визвольний рух на дві течії: легально-опозиційну й підпільно-революційну. Друга Річ Посполита, на відміну від СРСР, залишала для українців можливості політичної репрезентації, активної громадської та національно-культурної роботи. Рівень можливостей то зростав, то скорочувався, проте ніколи не був достатнім.

Наявність чи відсутність шляхів самореалізації та перспектив значною мірою визначали домінування в українському національному русі чи то легального крила, представленого цілим спектром політичних партій (станом на 1930-ті найпотужнішим стало Українське національно-демократичне об'єднання — УНДО), чи то підпільного революційного руху (Української військової організації, згодом — Організації українських націоналістів), а також деяких радикальних лівих сил (зокрема, зорієнтованої на СРСР Комуністичної партії Західної України). При цьому слід зауважити: попри конкуренцію й суперництво, легальні та підпільні націоналістичні сили часто співпрацювали. Революційне підпілля давало можливість легальній опозиції формувати більш жорсткі вимоги до польської влади, покликаючись на можливість радикальних дій у разі їх незадоволення. З іншого боку, легальні українські політики часто сприяли поширенню інформації про діяльність УВО та ОУН у світі, аби актуалізувати українське питання на міжнародному рівні. Так було, наприклад, після проведеної польським урядом пацифікації 1930 р.

Українські революціонери в Другій Речі Посполитій

Зупинімо увагу на правому революційному крилі українського національного руху, оскільки саме його представники будуть основними суб'єктами головної теми цієї книги — польсько-української війни 1942—1947 рр. Завданням УВО—ОУН було здійснення національної революції в загальнонаціональних масштабах. Визволення мислилося як результат завзятої боротьби українців, які населяли не лише Західну Україну, окуповану поляками, а й терени УРСР. Західну Україну розглядали лише як можливий трамплін для розвитку визвольного руху, основну базу якого мала становити решта українських земель. У 1920-ті

Молоді революціонери, члени ОУН. 1930-ті рр.

в кадровому складі українського підпілля були здебільшого ветерани українських армій. Вони не бажали визнати поразки у війні з Польщею й вирішили продовжувати її вже не відвертою фронтовою, а підпільною боротьбою. Згодом до протистояння дедалі більше долучалося молоді.

Загальні засади зовнішньої політики націоналістичного руху — одного з найважливіших чинників формування польсько-українських стосунків 1920—1940-х рр. — були сформульовані вже на першому установчому Конгресі ОУН у Відні 1929 р. У зверненні Конгресу українських націоналістів читаємо: «Організація Українських Націоналістів, маючи на меті створити Незалежну Соборну Українську Національну Державу, змагає до повного усунення всіх окупантів з українських земель і, керуючись інтересами Нації, відкидає орієнтації на історичних ворогів України». Польщу як окупаційну державу вважали одним із ворогів українського народу та його устремлінь до свободи. Зважаючи на специфіку розвитку визвольного руху, який охопив саме західноукраїнські землі, вістря боротьби протягом 1920—1930-х рр. було спрямоване й проти цієї держави. Але слід зазначити, що Польщу ніколи не вважали ворогом номер один. З цього приводу голова Проводу українських націоналістів Євген Коновалець писав: «Прапор боротьби проти поляків ми піднімаємо, але боротьбу з поляками будемо вести в тій мірі, у якій вони нас змусять вдаватися до самозахисту. [...] Всі свої зусилля будемо спрямовувати проти більшовиків, готуючи проти них свій останній удар».

Виступи ОУН проти Польщі були передусім виявом антиокупаційної боротьби, а не антипольської. Конкретні акції спрямовували проти представників окупаційного режиму та його структур, а не проти польського народу. У спеціальній листівці Крайової езекутиви ОУН 1931 р. наголошувалося: «Українська нація бореться з поляками за право бути паном на рідній землі та по своїй волі розпоряджати собою у власній Українській Державі — проти устремлінь ворожої нам польської нації поневолити не свої українські землі». Ніде не вказано, що українці поборюють іншу національність тільки тому, що ця національність польська. Чітко зазначалося, що боротьба йде за українські землі й не зачіпає польських теренів.

Головною мішенню боротьби була політика полонізації й державні органи як інструменти її втілення. 1933 р. Крайова езекутива ОУН (керівництво організації на Західноукраїнських землях) розпочала масштабну «шкільну акцію» проти полонізації освіти. У листівці «Українські батьки й матері», яку поширювали під час кампанії, націоналісти писали:

«Ми мусимо перейти від оборони до рішучого наступу проти польського панування, то є проти польської держави й польського духа на всіх ділянках нашого життя, в першу чергу в школах».

Найрадикальніша позиція щодо розв'язання польського питання була сформульована наприкінці 1930-х рр. одним із провідних членів ОУН Михайлом Колодзінським. У праці «Воєнна доктрина українських націоналістів» (1938) він твердить, що під час повстання на західноукраїнських землях боротьба буде спрямована не тільки проти структур окупаційної влади, а й проти тих, на кого вона спирається. Тому повстання «мусить вичистити Україну з чужого, ворожого елемента й з недоброго власного, рідного». Таке ставлення загрожувало як представникам української, так і інших націй у разі їхньої лояльності до влади. Але разом із тим автор тексту окремо наголосив, що «під час повстання буде нагода вимести буквально до останньої ноги польський елемент із З[ахідних] У[країнських] З[емель] і в цей спосіб закінчити польські претензії про польський характер цих земель. Польський елемент, що буде чинно ставити спротив, мусить улягти в боротьбі, а решту треба стероризувати й примусити до втечі за Вислу».

Однак немає підстав вважати, що запропонована Колодзінським концепція мала визначальний вплив на подальше формування ставлення ОУН до поляків. Судячи з того, що цю роботу ніколи не видавали навіть невеликим накладом (вона так і залишилася в єдиному екземплярі), не цитували пізніше ні ідеологи, ні керівники націоналістичного підпілля, що не видно спроб її практичного втілення ані під час повстання 1939-го, ані 1941-го, вона була маловідомою (або й узагалі невідомою) для більшості членів ОУН. Тому можна погодитися з думкою дослідника націоналістичного руху міжвоєнного періоду Олександра Зайцева, котрий уважає: «Немає підстав уважати, що остання концепція, яку пропонував, зокрема, М. Колодзінський, набула статусу офіційної доктрини ОУН. Немає даних про те, що Провід ОУН будь-коли офіційно затверджував «Воєнну доктрину українських націоналістів». Ми можемо обґрунтовано припускати лише те, що серед активу ОУН існувала група, яка дотримувалась радикальних поглядів на вирішення "польського питання"».

Тому слабообґрунтовано видається теза деяких дослідників, які намагаються звести причини активного польсько-українського протистояння до ідеології українського визвольного руху, що постає як засадничо полонофобська.

Цікаво, що й польські підпільники, які брали участь у переговорах з українцями у 1943—1944 рр., рішення конференцій та зборів ОУН у польському питанні вважали прийнятною платформою для започаткування співпраці. В одному з польських звітів за вересень—жовтень 1943 р., тобто в час, коли конфлікт уже набув характеру війни, зазначалося: «Що стосується ставлення до Польщі, бандерівське керівництво намагається радше уникати акцентування своєї ворожості до Польщі, натомість акцентуючись сильно, згідно їх тверджень на «польський імперіалізм» та «польських імперіалістів», як тих, які посягають на “західні українські землі”».

Ще одним аргументом на заперечення полонофобії ОУН є факт, що серед активістів українського націоналістичного руху були вихідці з мішаних польсько-українських родин, деякі з них мали в ньому високе становище. Серед них і вищезгадуваний Михайло Колодзінський — у 1929—1932 рр. член Крайової Екзекутиви ОУН, 1939 р. — один із керівників «Карпатської Січі», Ілярій Собашек — член Крайової екзекутиви ОУН у 1939—1940 рр.

Імовірність подальшого розгортання чи вичерпання конфлікту визначало польське бачення українського питання. Саме поляки як сильніша сторона могли й повинні були запропонувати конструктивний варіант. Натомість політикум Польщі розглядав два підходи: жорстка національна асиміляція, яка, по суті, передбачала поступове зникнення української національної спільноти, та можливість державної інтеграції, за якої українці зберігали національну самоідентифікацію. Поступове посилення першої концепції зумовило загострення польсько-українського протистояння і дедалі більше скорочувало можливості несилового розв'язання проблеми.

Це розуміли й люди, що працювали в уряді. В одному з аналітичних документів МВС із 1930 р. так описують ситуацію в польсько-українських стосунках: «Зростає ступінь національної свідомості українців, як росте й штучно роздмухувана ненависть не тільки до держави, а й до всього польського... Однак свідомість ця не є ще позитивна в напрямі власної державності, а більше негативна супроти влади й польського населення. Таке наставлення матиме тим глибші підстави, чим яскравіша буде різниця в привілеях і правах, даних більшості й меншості, і тим важче ці настрої заспокоювати, проводячи політику державної асиміляції українців».

Дедалі виразніша в урядовій політиці в 1930-ті рр. відмова від ідеї державної асиміляції на користь національної лише погіршила справи.

Радикалізація влади радикалізувала її головного супротивника — українське націоналістичне підпілля.

УВО, а потім ОУН проти польської держави використовували типові для революційних організацій методи — пропагування ідей незалежності, убивства представників окупаційної влади (із них найвідомішим був атентат міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького 1934 р.), нищення державного майна та комунікацій. У цьому українські націоналісти мало чим відрізнялися від польських революціонерів, які боролися за незалежність кілька десятиліть тому. Під час так званої «кривавої середи» 15 серпня 1906 р. бойовики Польської соціалістичної партії водночас у 19 місцевостях вчинили 80 замахів на представників російської імперської влади — поліцаїв, жандармів, агентів. Керівником бойової організації соціалістів тоді був Юзеф Пілсудський — майбутній керівник польської держави. Потім колишній революціонер жорстко придушуватиме революційні рухи.

Мабуть, члени ОУН не лише запозичували методи своїх «попередників», а тепер супротивників. Успішний польський досвід був важливий і як джерело натхнення. Підпільники навчалися у школах, де обов'язково вивчали польську історію, головним акцентом якої була героїчна боротьба польських повстанців і підпільників за свободу. Цей приклад мимоволі ставав зразком для молодих українських революціонерів.

Однією з наймасштабніших операцій українського підпілля в міжвоєнний період стала саботажна акція 1930 р. — навмисне нищення майна держави і колоністів, а також комунікацій. Найімовірніше, вона відбулася без погодження з тодішнім керівництвом підпілля — Проводом ОУН. А вже структури створеної лише торік Організації українських націоналістів перебували у стадії становлення. Відбувалося непросте розчинення в новій організації попередньої (УВО), налагодження зв'язку між крайовим (тобто тим, яке діяло на західноукраїнських теренах) та центральним керівництвом, що перебувало в еміграції. Але ініційована на локальному рівні в локальних масштабах акція розрослася до неочікуваних розмірів.

Крім загальносвітової економічної кризи, цьому сприяла дуже складна внутрішньополітична ситуація в Польщі, посилення антиукраїнської політики, зокрема активізація військового осадництва. «Коли з такими планами, — заявляли українські депутати у Сеймі, реагуючи на чергові ініціативи влади в цьому питанні, — виступає уряд, то ніхто інший, тільки він сам кидає палаючий смолоскип на розпуку малоземельного українського селянства».

Образ вогню, використаний українськими політиками, виявився прощом — одним із головних методів саботажної акції стали підпали майна (здебільшого скирт сіна, часом і цілих маєтків) польських колоністів. Зважаючи на масштаби, які стали найвиразнішим виявом непокори місцевого українського населення польській політиці, провід ОУН постфактум санкціонував акцію, адже члени організації на низовому рівні й так брали в ній активну участь.

Перші підпали почалися влітку, коли більшість молодих оунівців, що навчалися в містах, перебували в рідних селах. Імовірно, саме вони й були головною силою акції, адже участь у ній, крім відваги, потребувала й певних знань — підпали здійснювали за допомогою спеціальних хімічних розчинів, що спалахували не відразу, а через певний час після їх встановлення.

У вересні 1930 р. часопис «Сурма» (офіціоз українського підпілля) так обґрунтовував дії революціонерів: «Чому звернено головну увагу на нищення майна поміщиків та колоністів? Передусім тому, що колонізація наших земель польськими зайдами, підтримувана польською державою, представляє для нас найбільше небезпеку. Отже, треба відстрашити польських колоністів від поселювання на українських землях, а по-друге, при масовій акції це найліпший спосіб психологічно відділювати на маси українського населення: пожежі, які наглядно бачать кілька, а то й кільканадцять сіл, пожежі майна безпосередніх ворогів нашого селянина... більше переконують селянина та мають на нього більший вплив, ніж, приміром, атентати на органи державної влади, на незаних йому ближче осіб». Отже, проводячи саботажну акцію, націоналісти намагалися «осідлати коника» соціального незадоволення українських селян і зробити його одним із рушіїв національної революції.

Енергія протесту вражала. За даними польського МВС, протягом липня—листопада 1930 р. у трьох воеводствах Галичини (Львівському, Станіславівському й Тернопільському) зафіксовано 191 акт саботажу, причому переважно йшлося про підпали скирт та господарських споруд.

Наприкінці серпня 1930 р. поліція заарештувала близько 20 чільних діячів українського націоналістичного підпілля в Галичині. 20 вересня у Львові на виході зі штаб-квартири УНДО затримано керівника крайового підпілля — колишнього офіцера УГА Юліана Головінського. Через десять днів його вбили, нібито під час спроби втекти.

Обезголовлення підпілля не спинило саботажної акції, адже воно ніколи повною мірою її не контролювало. Навпаки, на вересень припадає пік протесту.

Пацифікація 1930 р.

Відповідь була не менш масштабною й увійшла в історію під назвою «пацифікація» — умиротворення. Для багатьох українців саме це слово стало символом державної сваволі й відсутності справжніх громадянських прав у Другій Речі Посполитій. Попри те що операцію офіційно подавали як кару за дії українського підпілля, головним об'єктом репресій стали зовсім не члени ОУН, а українське населення загалом. Брутальне застосування принципу колективної відповідальності, коли за дії частини спільноти мали відповідати усі, було способом залякати й остаточно зламати українську громаду. Насправді пацифікація не злякала і тим паче не умиротворила українців, а досягла якраз протилежних цілей. Настрої швидко радикалізувалися, підтримка націоналістичного підпілля зростала, тоді як віра в можливість захисту легальними методами танула.

Рішення про розгортання масштабної репресивної операції приймав особисто керівник польської держави Юзеф Пілсудський на нараді з міністром внутрішніх справ Славоєм Складковським. Поліції чи військовим силам ставили завдання оточити населений пункт і провести ретельну ревізію кожної хати та господарської будівлі. Шукали зброю, вибухові чи займисті речовини, заарештовували підозрілих осіб, тут же, на місці, проводили допити. Поліцаї й військові діяли максимально дошкульно — руйнували забудови, нищили майно, нещадно били мешканців. Ось який вигляд на практиці мало те, що в документах позначалося словом «ревізія»: «До хати Стефана Микитового, сина Павла, прийшло 5 поліцаїв. Дома була лиш жінка, Зофія Микитів і діти... «Хто господиня?» — «Я», — каже Зоська Микитів. — «Іди до хати, курво, відкривай, курво, скрині!» Перешукали скрині, побили вікна, портрети Шевченка і Франка побили і подерли. «Чого, курво, не говориш польською? Вже десять років Польщі, мала час навчитися!» Кричали до переляканої жінки, окладаючи її кольбами по плечах і по руках, так що аж руки пообтікали, також копали її чобітьми в живіт... Казали перекопати долівку в обох кімнатах хати.

Розгромлені приміщення української школи, 1930 р.

Викопали глибоко, як стрілецькі рови. Усьо білля і одіння порозкидали і ходили по нім. Опісля перейшли до комори і шпихліра. Всьо збіжжя висипали на землю. Відтак казали розшивати стріху. Розшили причолки і роги дахів у двох стайнях, розкинули верхи й середину хатньої стріхи. Також розкинули усі стіжки, змішували снопи різного збіжжя. Около 80 кіп збіжжя скинено на одну безладну купу. 10 метрів каміння, зложеного на будову, казали Рибаківі Андрухові, Рожницькому Йосифові і др. розкидати. Це було понад сили Андрієві Рибаківі, 60-літньому старикові, та на це не зважали, але немилосердними ударами кольби примусили розкидати. Недалеко було зготовлено 6000 цегли на будову нової хати. Цеглу теж мусили люди розкидати. Шукали всюди за зброєю. Не знайшли нічого. Скінчивши ревізію, казали стати вище вимініним господарям і Зось-

ці Микитів в ряд, дали їм поголовно по кілька кольб і порадили: «Тікайте!» Побили також палицями 12-літню Ольгу Микитів і маленьку Ольгу Кушнір, 3-літню дитину, щоб не плакала за мамою. Пороскидувавши всьо, тріумфували: «Тепер, скотино, не будеш скирти палити, бо будеш мати, що до роботи. Будеш працювати» (село Денісів Тернопільського повіту).

Не менш бруталъну реальність приховувало вживане в офіційних документах слово «допит»: «До села Сарники ескадрон 14 полку уланів прибув надвечір. Всіх людей зігнали з поля до села. Згідно з привезеним списком вибрали 15 чоловік, членів місцевої читальні та кооперативу, і замкнули їх у пивниці. Потім викликали по одному, розбирали догола, клали на бочку, затикали рота шматою, яку впихали до уст кием, а голову зв'язували під бочкою з ногами... Кожного били бичами від цїпів по 15 хвилин без перерви, а хто в заготовленому списку був підкреслений, тих бито протягом 2—3 днів». Солдати часто не обмежувалися фізичним знущанням — плюндрували ікони, змушували вголос молитися «за здоров'я коня пана ротмістра», вистригали затриманим волосся.

Згідно з офіційними даними (мабуть, неповними, адже не враховували самодіяльних каральних актів, учинених поліцією чи військом), паціфікація охопила близько 450 сіл. Крім величезних матеріальних збитків, яких зазнали українські селяни через плюндрування їхнього житла та господарства, 1357 з них зазнали побоїв (з-поміж них 93 дитини), понад 40 жінок було згвалтовано «паціфікаторами», 13 осіб загинули. Знову-таки, наведені цифри втрат не остаточні, тому що деякі з побитих померли від отриманих ран уже після того, коли було зібрано інформацію. Влада всіляко намагалася завадити фіксації наслідків паціфікації — вилучала зібрані свідчення, фотографії, під різними приводами притягала до відповідальності адвокатів, які хотіли захистити постраждалих.

Усе ж українським активістам удалося зібрати чимало інформації про бруталъність каральної операції. І не просто накопичити її, а донести до світової громадськості. Місія розповісти світові правду про паціфікацію допомогла об'єднати зусилля дуже різних українських середовищ — членів ОУН, легальних політичних партій, численних емігрантських організацій в Європі та Америці. «Українське питання» набуло актуальності на міжнародному рівні, з'явилися сотні публікацій у західній пресі (тільки в жовтні—грудні 1930 р. в англomовних виданнях — 160 статей, у німецькомовних — близько 400). Завдяки намаганням українських політиків тему паціфікації розглядали на засіданнях Ліги Націй. Міжнародному іміджу польської держави було завдано суттєвих збитків.

Зруйнована поляками читальня товариства «Просвіта» в селі Чижиків Львівського воєводства, 1930 р.

Але ще гіршими були внутрішньополітичні наслідки каральної операції, зокрема наростання ненависті до держави з боку українських селян. Більшість із них намагалися не втручатися в політичні справи, за традицією трималися якнайдалі від влади. Проте їхнє далеке від політики життя усе одно зазнало поневірянь від влади у вигляді акцій каральних загонів поліції чи війська. Наче неблаганне стихійне лихо, влада нищила усе, що так важко створював селянин багато років. Нищила руками «охоронців порядку», тих, хто мав гарантувати безпеку. Важка економічна ситуація початку 1930-х рр., яку кожен із них відчув на собі, ще ускладнилася: слід було знайти кошти для відновлення знищеної хати та господарства. Влаштовані «умиротворювачами» публічні побої завдавали не лише тілесних, а й душевних ран. Господаря, який покладався в житті лише на себе, роздягали й били палицями на очах його родини та односельців. Навіть важкі побої гоїлися, а пам'ять про приниження залишалася.

Василь Кук, на той момент один із молодих активістів ОУН, а згодом Головний командир УПА, згадував, що пацифікація змінила укра-

Зруйнована поляками читальня товариства «Просвіта» в селі Княгиничі Станіславівського воєводства, 1930 р.

їнське село. Звичайний сільський мешканець не особливо замислювався над питанням власної національної ідентичності. Уважав себе місцевим, греко-католиком чи православним, іноді досі називав себе русином. 1930 р. від поліція чи польського вояка він дізнався, що він українець. І саме за це його били, його майно нищили. Йому підкресливали, що він не поляк, тому не може розраховувати на захист від держави. Вона чужа йому. А молоді активісти, такі як Кук, пояснювали людям, що такого не буде у власній державі, тому треба підтримати тих, хто бореться за її створення. І вони підтримували — протягом

1930-х збільшилася не лише чисельність членів ОУН, а й мережа підтримки в селах Галичини.

Каральна операція «стимулювала» не лише зростання національного самоусвідомлення багатьох українців, а й зростання рівня антагонізму між українцями й поляками. До проведення паціфікації, крім поліції й війська, долучалося місцеве польське населення. Активісти громадської організації «Стрілецький союз» разом із поліцією та військовими брали участь в облавах, основою для арештів та допитів українців часто ставали доноси польських сусідів. Протистояння виходило далеко за межі з'ясування відносин між революційним націоналістичним підпіллям та владою, набувало характеру міжнаціонального конфлікту. Зростало не лише упереджене ставлення українців до поляків як жертв до тих, хто справедливо чи ні були причетними до страждань. Зростала взаємна нетерпимість. Це відзначали експерти Міністерства внутрішніх справ Польщі 1930 р.: «Останнім часом дійшло до такого напруження в атмосфері польсько-українського співжиття, що серед поляків почала з'являтися думка про відплату. Є дані, що з боку польської людності планувалася низка замахів на українських діячів та українські інституції. Був начебто навіть план висадити в повітря катедрі Святого Юра». Головний український храм Львова ніхто не знищив, але у цьому місті пройшли меншого рівня терористичні акти — було підірвано приміщення української школи ім. Князя Лева, вибухнуло приміщення читальні «Просвіти», підкладено бомби під монастир студитів, здійснено підпал редакції газети «Діло».

Знищення українських церков

Ще одним кроком, який призвів до дискредитації польської держави перед її українськими громадянами тепер уже іншого терену — Холмщини, стало знищення тут православних церков. Для влади Речі Посполитої ця територія була більш спокійним районом порівняно з Галичиною. Аби ізолювати Холмщину та сусідню з нею Волинь від «шкідливих» впливів Галичини, влада штучно втримувала так званий «сокальський кордон» — колишню межу, яка розділяла терени, що належали до Австро-Угорщини, від території Російської імперії. Рівень національної свідомості українців на колишніх підросійських землях був нижчим, громадська активність — меншою, діяльність націоналістичного підпілля — незначною (Волинь) чи непомітною взагалі (Холмщина). Усе це створювало ілюзію швидшої

Зруйнована церква в селі Колемчиці, 1938 р.

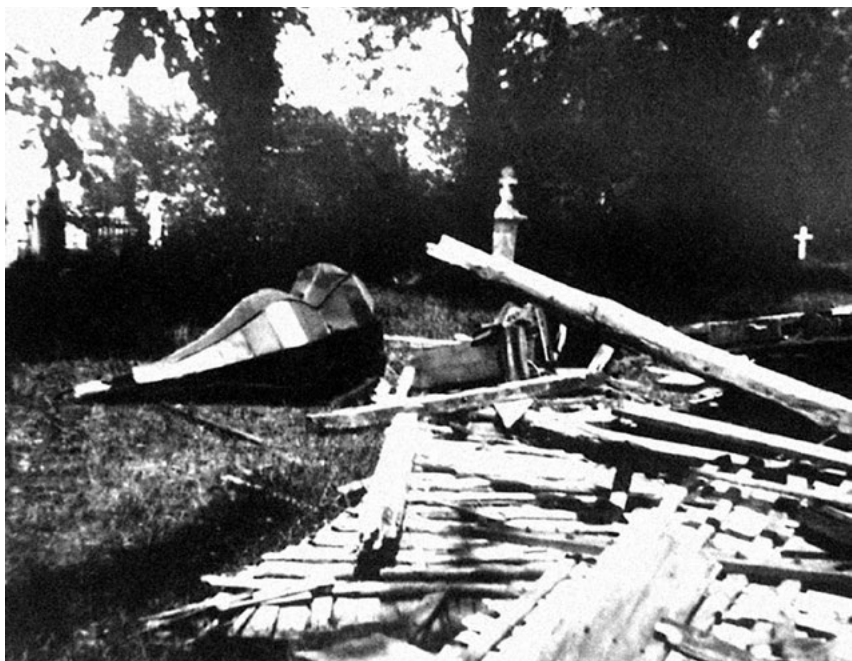
Зруйнована церква в селі Крилів, 1938 р.

реалізації тут ідей перетворення українців не лише в добропорядних громадян Польщі, а навіть у поляків. Особливо привабливою в цьому плані була доволі слабо розвинена в громадсько-політичному плані Холмщина. Найсильнішою інституцією, яка стояла на заваді формування польської ідентичності місцевого населення, була православна церква. Знищення чи бодай серйозне послаблення її впливу було визначено необхідною передумовою колонізації. При цьому такі кроки намагалися подати як повернення до власної віри після століть русифікації.

Перші руйнування церков почалися на Холмщині майже відразу після встановлення польської влади. Наступна хвиля припадає на кінець 1920-х рр., коли планували знищити 97 церков. Протести людей не дозволили провести руйнування повною мірою, тоді було ліквідо-

вано 23 храми. Урешті, третя, наймасштабніша, операція знищення церков була здійснена 1938 р.

Підготовка почалася за кілька років. 1935 р. Люблінський воєвода Юзеф Ружнецький провів спеціальний з'їзд за участі чиновників власної адміністрації та військових, де обговорювали це питання. Один з учасників наради, військовик, так окреслив завдання державної політики: «В ім'я власного існування держава мусить повністю зліквідувати питання української меншини на території Холмщини або принаймні звести його до ролі другорядного питання, яким є питання чеських колоністів на Волині й німецьких у Холмському повіті». У директивах, які стали результатом роботи з'їзду, констатували: «Усі православні — це русифіковані поляки, які через утиски загарбників відійшли від польськості». Спираючись на таке розуміння, було сформульовано такі завдання: «Православні священнослужителі мусять беззастережно підкоритися колонізаційній акції. Вони повинні відчувати постійне спостереження і контроль з боку польського суспільства і влади... У навчання римо-католицької релігії мають втягуватися православні діти... Адміністративна влада не може допустити

Руїни церкви в селі Вершині Грубешівського повіту, 1938 р.

збільшення кількості православних парафій». Інші вказівки стосувалися не релігійних, а політичних та соціальних аспектів полонізації Холмщини: «Переорганізувати гміни [адміністративні одиниці. — *В. В.*], щоб поляки, наскільки можна, становили переважну більшість. Землі з парцеляції надавати тільки католикам, і то із західних частин Люблінського воеводства».

Навесні 1938 р. почали планомірно руйнувати українські храми. Апогею цей процес досяг у травні—липні, коли щодня в середньому знищували два православних храми. Загалом тоді було зруйновано 127 церков та каплиць.

Ось опис того, як це відбувалося в одному з сіл Холмщини: «14 липня повалено церкву в Межиліссі (Більського повіту). Про це люди догадувалися ще напередодні, коли розібрано церкву в недалекому Загорові. Зійшлися люди, повиносили й поховали деякі цінніші речі. Здіймаючи дзвони, що їх купили кілька місяців перед тим, тричі, на прощання, вдарили у великий дзвін. Зібрані почали ридати й цілу ніч не опускали своєї святині. І цілу ніч у селі, почувши нещастя, вили собаки. Ранком о 7 годині на 8 тягарових автах у село приїхали поліцаї та робітники-поляки. Поліція почала гумовими кийками розганяти народ й густо оточила церкву... Робітники почали здирати дах, ламати та викидати з церкви образи та іконостас. Біля 12 год. звалили велику баню, потім почали пилками розрізувати зверху донизу стіни церкви й розтягати їх мотузками. Біля 3 години вночі, скінчивши свою кайнову працю, поліція й робітники від'їхали».

І знову, як у випадку з пацифікацією, влада здійснювала антиукраїнські акції, активно долучаючи до них місцеве польське населення. Це робилося не через брак ресурсів, а цілком усвідомлено, залучаючи у протистояння ціле суспільство. Один із керівників акції руйнування церков, генерал Ольбрихт, уважав, що «потрібно пробудити в суспільстві важливість полонізаційної акції і скерувати його на активну полонізаційну роботу». Наслідки такого долучення до каральних операцій влади проявилися через кілька років, під час Другої світової, коли конфлікт переріс у збройний, коли його учасники вважали, що невинних немає.

Були й інші поляки, які розуміли: така політика їхнього уряду — шлях до катастрофи. Тадеуш Хшановський згадує реакцію свого батька з тих часів: «З пурпуровим обличчям кричить, хоч йому не можна було нервувати, бо мав тяжку хворобу серця, але тоді саме кричав на Славоя і на Мосціцького, і навіть на Ридза [польських урядовців], хоч мене вчили в школі, що вони мудрі й добрі, тож я, переляканий, слухав, як він прокоє, що нас русини виріжуть, без тіні милосердя виріжуть, що нам цього ніколи не забудуть».

Подих нової війни

Загострення антиукраїнської політики наприкінці 1930-х було характерним не лише для Холмщини, а й Галичини та Волині. Авторитарна польська влада не бажала чути про необхідність задоволення національних потреб українців, узявши чіткий курс на полонізацію. Атмосфера у світі наприкінці 1930-х створювала певну легітимізацію жорстких антиукраїнських кроків. Польща мала приклади використання нацистською Німеччиною політики загравання з національними меншинами, котра стала інструментом у ліквідації сусідньої Чехословаччини. Підтримування Гітлером судетських німців, а згодом і словаків продемонструвало можливість такого ж підтримування української меншини в Польщі, тим більше що польська розвідка мала інформацію про співпрацю українських націоналістів із німецькими спецслужбами.

Події на Закарпатті — проголошення автономії Карпатської України, створення збройного формування Організації народної оборони «Карпатська Січ», у якому активну участь взяли члени ОУН із Західної України, — лише посилювали побоювання польської влади, що незабаром на світовій арені у порядку денному знову постане українське питання й «захисником» українців може виступити кожен із небезпечних сусідів Польщі: СРСР чи Третій Райх. Тому польська влада активізує зусилля — проводить активну саботажно-диверсійну операцію проти Карпатської України (операція «Лом»), членів українського руху ув'язнюють, місцем їхнього утримання, крім тюрем, стає спеціально створений табір для політичних в'язнів у Березі Картузькій.

На державному рівні готуються брутальні плани зміцнення польсько-го елемента в Галичині за рахунок жорстокої дискримінації українців. У січні 1939 р. на засіданні Ради міністрів вирішили, щоб кожен міністр підготував до 15 лютого власні пропозиції щодо ліквідації «української проблеми» в межах його компетенції. Зведені разом ці пропозиції лягли в основу масштабного документа під назвою «Проект ухвали Ради

міністрів у справі акції, спрямованої на зміцнення польського елементу у Східній Малопольщі». На жаль, до нас не дійшов (чи поки не виявлено в архівах) повний його текст. Але навіть та частина (58 сторінок), що збереглася, здатна продемонструвати розмах і радикальність намірів (чи був цей проект ухвалений — невідомо) польської влади стосовно українців Галичини. Коротко їх можна охарактеризувати одним словом — дискримінація. Обмеження за національною ознакою накладали на українців у різних сферах життя. Повсюдно вони мали відчутти себе громадянами другого сорту. Метою політики були зміни тогочасної «структури південно-східних земель через:

- а) сільське осадництво, яке планово спрямовується на особливо важливі з військової або політичної точки зору території;
- б) міське і підміське осадництво;
- в) індустріалізацію;
- г) зовнішню еміграцію, як і внутрішню міграцію;
- ґ) національне усвідомлення зрусифікованого [в офіційній мові польської влади дедалі частіше використовували слово «русин» на означення українців. — *В. В.*] елементу польського походження».

Реалізація кожного з цих завдань передбачала активну роботу всіх державних механізмів, тому пропозиції надіслали такі міністерства: внутрішніх, закордонних та військових справ, фінансів, юстиції, віросповідань і публічної освіти, сільського господарства й аграрних реформ, промисловості й торгівлі, транспорту, соціальної опіки, пошти й телеграфу.

У галузі безпеки, зокрема, зазначалося, що «міністрам внутрішніх справ і юстиції будуть видані інструкції для відповідних органів загальної адміністрації та юстиції, що звертають увагу на необхідність беззастережної боротьби зі всіма фізичними терористичними актами і застосування гострих репресій проти всіх ознак приниження гідності польськості, поляків і лояльних українців». Міркуваннями безпеки обґрунтовувалася можливість примусових переселень «ненадійних елементів»: «Будуть використані положення закону про кордони держави для усунення з прикордонної смуги осіб, які проводять антидержавну діяльність або спрямовану проти національних польських інтересів».

Завдання боротися з українцями отримали й несилові відомства. Міністерству транспорту доручено «усування українського і непевного елементу зі служб, які мають важливе значення для залізниці», міністерству пошти й телеграфу — «внутрішні переміщення українців із керівних посад в адміністративній і виконавчій службі і з технічної та санітарної

служби на посади, визнані відповідними без школи публічного інтересу», міністерству сільського господарства і аграрних реформ — повністю усунути «непольський елемент з лісової служби державних лісів».

Крім каральних та дискримінаційних інструментів, для зміцнення польського елемента в Галичині пропонували використовувати й економічні важелі: «У всіх інвестиційних заходах уряду і за допомогою для громадськості Східної Малопольщі належить враховувати необхідність зміцнення польських зон, перш за все на лінії Перемишль — Львів — Тернопіль — Заліщики, Львів — Нафтовий басейн — Турка і Станіславів — Тлумач — Ворохта».

У контексті земельної політики було зазначено: «Для використання залишкового запасу землі з метою кількісного збільшення польського елемента буде збережена панівна впродовж кількох років дисципліна приватної парцеляції, яка запобігає переходу землі у непольські руки... Створення нових польських осад має бути зосереджено у місцях, особливо важливих для оборони держави і там, де кількісне зміцнення польського елемента може йому дати перевагу над непольським елементом і в кожному разі захистити його від небезпеки рутенізації». Відносно новими були пропозиції про посилення міського осадництва — переселення до галицьких міст та містечок поляків із Центральної та Західної Польщі.

Проект рішення Ради Міністрів готували в перші місяці 1939 р., коли в повітрі вже бриніло передчуття великої війни. Головний порушник світового спокою — нацистська Німеччина впевнено набирала обертів у реалізації завойовницьких планів. На основі сказаного вище виникає враження, що польська влада теж готувалася до війни, своєї, внутрішньої, — проти українців. Звісно, підготовка до неї не обмежувалася написанням різного роду проектів документів, які передбачали певні дії в майбутньому. На початку 1939 р. посилено боротьбу проти головного внутрішнього ворога — українського націоналістичного підпілля.

Навесні 1939 р. відбулися масові арешти членів ОУН та всіх запідозрених у приналежності до підпілля українців. Тільки за одну добу — з 21 до 22 березня — було затримано 240 осіб. Масштаби репресій зростали: станом на 1 серпня на території лише одного Львівського судового округу ув'язнено 1621 українця. З листопада 1938-го до серпня 1939 р. на Волині тривала масштабна поліційна операція «Велика ліквідація ОУН», у результаті якої було затримано 754 члени та симпатички мережі. Боротьба поліції проти ОУН часто виливалася в необґрунтовані й безглузді репресії проти українців загалом: побиття селян (іноді до смерті), нищення їхніх маєтків.

Ситуацію наприкінці 1930-х рр. відомий польський політик генерал Стефан Ровецький описував так: «У переддень польсько-німецької війни акція нормалізації польсько-українських відносин на землях Речі Посполитої була провалена. Уряд відкинув автономну програму УНДО і припинив реалізацію обіцяних концесій у Східній Малопольщі. Українці ставилися до польського населення все більш вороже й агресивно, викликаючи реакцію місцевої польської спільноти й широкі репресії. Відкликання Юзевського [польський воєвода на Волині, один з активних речників польсько-українського порозуміння. — *В. В.*] з Волині припинило і там політику порозуміння з українцями. Одночасно посилювалося розбивання українського суспільства, що призводило до посилення взаємного неприйняття. Такі факти, як руйнування церков на Холмщині, були повністю використані ворожою нам пропагандою».

А це слова українця про польсько-українські взаємини міжвоєнного періоду: «Доба Пілсудського у Польщі дала нам славетну пацифікацію, цебто карні відділи польських окупантів 1930 р., що вславилися голосним терором та масовим нищенням українських народних мас та української культури, дала нам замикання та висаджування в повітря православних храмів на Холмщині і навіть на Волині, принесла нам війну з українськими метрикальними урядами, систематичну колонізацію в розмірах, небезпечніших, ніж за ендеко-пястівського панування, війну з українськими культурними і кооперативними установами, політику Корпусу охорони пограниччя [прикордонної сторожі Польщі. — *В. В.*] з перетяганням цілих сіл із православ'я на католицизм на Волині і, взагалі, подвійну експропріаційну політику на всіх українських етнографічних територіях, а саме: політику цивільної адміністрації і дику погромницьку політику не покликаних до неї чинників військової влади. Одним словом, у Польщі Пілсудського і особливо пілсудськівців по його смерті віджили й унаочнилися усі методи польської політики, серед століть веденої польською шляхтою, магнатством та єзуїтами. Ясно, що така внутрішня політика не могла консолідувати Польщі. Навпаки, вона мусіла її тільки розкладати, розхитувати і скорим темпом доводити до повної внутрішньої декомпозиції». Таку оцінку дав Василь Мудрий, керівник Українського національно-демократичного об'єднання, один із чільних українських політиків — прихильників польсько-українського зближення, врешті віце-маршалок Сейму. Зрозуміло, що погляди діячів націоналістичного руху, тих, хто пройшов через польські тюрми та концтабір для політичних в'язнів у Березі Картузькій, були ще більш гострими та радикальними.

Тому з певністю можемо ствердити: важка пам'ять про міжвоєнне двадцятиліття була одним із потужних джерел посилення конфлікту між українцями і поляками в роки Другої світової війни. Попри безліч випадків мирного та ефективного співіснування двох націй, у майбутньому не ці позитивні приклади, а спогади про протистояння відіграватимуть вирішальну роль у формуванні політиками та суспільствами обох народів взаємної оцінки. Світова війна, яка поклала край існуванню Другої Речі Посполитої, лише відіграла роль каталізатора, який пришвидшив розгортання вже цілком визрілого конфлікту.

Це розуміли й окремі представники польського політикуму. За кілька місяців до початку війни, у червні 1939 р., польська поліція виявила цікаву листівку, поширювану на західноукраїнських землях, за підписом «Комітет Полякув Кресув Всхудніх». Невідомий автор листівки попереджав про очікуване суттєве погіршення польсько-українських відносин. При цьому вину за це він покладає на поляків, які не зуміли за двадцять років виробити конструктивної політики щодо українців. «Від нас залежить, — читаємо тут, — чи втратимо Східні Креси раз і назавше, чи здобудемо в українцях союзників в боротьбі з хрестоносцями [німцями. — *В. В.*]. Від нашої постави в стосунку до українців залежить, чи поляки на Східних Кресах залишаться жити, чи на них чекатиме доля поляків на Україні — «Смерть або вигнання». [...] Ми зуміли довести українців до розуміння, що проти поляків йти можна навіть з дияволом. З цим фактом маємо рахуватися. Не допоможуть вже жодні спеціальні засоби ані пацифікації. Кожна пацифікація українців у теперішній момент — це поглиблення прірви між нами і українцями, відмова від відбудови Речі Посполитої на Кресах — то копання могили для польського народу на цій землі». Застереження не були сприйняті польським суспільством, поліція висловлювала припущення, що листівка створена українцями. Проте незалежно від того, хто був автором, слова виявилися пророчими і точно передбачили польсько-українські відносини у наступні воєнні роки.

Уже в перші дні Другої світової легальна опозиційна течія українсько-го національного руху припинила існування, її діячі або добровільно зійшли з політичної арени, або були усунені політичними репресіями радянського та німецького режимів. Дехто, як, наприклад, Василь Мудрий, приєднався до збройного визвольного руху, репрезентованого ОУН, який залишився фактично єдиним організованим виразником українства. Отже, світова війна створила умови для переростання назрілого конфлікту у масове збройне протистояння та другу після 1918—1919 рр. польсько-українську війну.

Війна під час війни

Українське повстання 1939 р.

Після початку Другої світової війни 1 вересня 1939 р. керівник найбільшої української політичної партії УНДО Василь Мудрий виступив із заявою про лояльність українців до польської держави і необхідність виконати свій громадянський обов'язок у війську. «Не спускаючи ока з національно-політичних змагань українського народу в Польщі, — заявив він із трибуни парламенту 2 вересня, — українське громадянство виконає в цих важких часах свій громадянський обов'язок крові і майна, які накладає на нього приналежність до польської держави». Проте ця заява, як указано в польському аналітичному документі «Українська справа», «була радше виявом розуму політичного провідника, аніж відображення настроїв населення». І справді, значна частина українців не співчувала полякам, а падіння польської держави розглядала як шанс для покращання власного життя. Попри це, близько 120 тисяч українців стали вояками польської армії й захищали зі зброєю в руках країну, яка не змогла для них стати батьківщиною.

Українські націоналісти бачили у війні можливість актуалізації українського питання і нагоду вибороти незалежність. У цій справі керівництво ОУН співпрацювало тоді з головним ворогом Польщі — Німеччиною. Оунівці сподівалися на її допомогу в розгортанні масового національного повстання на західноукраїнських землях. Підготовка до зриву розпочалась ще влітку 1939 р. Незважаючи на масові арешти, було проведено низку військових таборів, через які перейшло близько тисячі підпільників. Проте Німеччина в останні дні перед початком війни поміняла свої плани і, зважаючи на пакт із СРСР, вирішила не використовувати української карти. Тому український внесок у фронтову війну проти Польщі обмежився участю в кампанії 1939 р. невеликого «легіону Сушка».

Більшість оунівців в Україні не підтримувала узгодження дій із німцями, тому Крайова ексекютива ОУН, щойно розпочалася Друга світова

війна, оголосила мобілізацію членства. Таким чином вона убезпечила їх від призову у польську армію і дістала можливість самостійно втілити плановане повстання.

Тим часом польська влада в перший тиждень війни посилила репресії проти українців: інтерновано близько семи тисяч активістів громадсько-політичного життя, сталося кілька випадків убивств українців як підозрілих у нелояльності, було спалено кілька українських сіл.

10 вересня члени ОУН захопили місто Миколаїв на Львівщині. Упродовж кількох днів українську владу встановлено також у довколишніх селах. Для швидкого придушення цього повстання сюди стягнули поліцію з усього повіту, їй на допомогу прислали підрозділи з Дрогобича, Самбора, Бережан, Станиславова. Загальна кількість сил становила близько 3000 вояків.

Незважаючи на чисельну, збройну та професійну перевагу війська й поліції, повстанці чинили завзятий опір. Біля села Надітич стався бій, у якому, згідно зі звітом ОУН, повстанський підрозділ з 18 осіб вбив 43 поліцаїв. Здолавши опір, поліція увійшла в село, розстріляла директора місцевої школи Михайла Святого та священика Романа Божика, спалила 180 будинків.

Паралельно повстання за участі оунівців спалахують в інших повітах Галичини й перекидаються на Волинь. На теренах Полісся місцевий провідник ОУН Петро Башук створив повстанські відділи під назвою Поліське Лозове Козацтво, які налічували 218 осіб. Це формування напало на польське військо та поліцію, а 22 вересня навіть захопило місто Дорогочин.

Реакція влади на внутрішні заворушення у момент, коли почалася війна із зовнішнім ворогом, була жорстокою. Підпоручник польської армії, який брав участь у придушенні повстань, Кароль Вітольд Дашкевич згадує: «15 вересня отримав наказ вийти з 50-ма найкращими вояками до села Надітичі, де 2 компанії поліції від ранку здобували село [...]. Оборонялося аж до вечора до 19 години. Коли над'їхав, село вже було здобуте при втратах поліції 7 вбитих і 20 важко поранених. Село було спалене. Зловлений піп і вчитель розстріляні». Інший польський командир, Вітольд Заянчковський, який діяв на Волині, писав: «Кожне село, з якого стріляли до наших військ, спалено, а затриманих зі зброєю в руках розстрілювали».

Незважаючи на жорстокі дії польських вояків, активний розвиток повстань перервався тільки після приходу 17 вересня на Західну Україну

Червоної армії, яку з хлібом-сіллю зустрічали прокомуністично налаштовані українці. Вони теж з ентузіазмом сприйняли початок війни та падіння польської держави, щиро вірячи в «торжество історичної справедливості», яким стало для них приєднання земель Західної України до УРСР.

Але сутички між українцями й поляками відбувалися навіть після встановлення червоної адміністрації. У доповіді НКВД від 29 вересня 1939 р. зафіксовано прибуття в місто Городницю Житомирської області понад 200 українців, мешканців волинських сіл Людвигіпіль та Усте, які втекли, рятуючись від колишніх польських жандармів, що погрожували їм розправою за спроби повернути забрані раніше будинки та земельні ділянки.

Загальний звіт підпільників про події першої половини вересня під назвою «Результати повстань на Західній Україні у вересні 1939 року» свідчить: повстання відбулися в 20 повітах, 183 населених пунктах, участь у них узяли 7729 осіб. Під час боїв із польською поліцією та армією знищено не менше 5 українських сіл, оунівці, відповідно, знищили 4 польські колонії. Втрати українців — 160 вбитих, 53 поранених, польські — 796 вбитих, 36 поранених. Проте всі ці локальні виступи так і не переросли в загальнонаціональне повстання. Польські автори часто подають ці повстання як антипольські, іноді говорять про них як про початок масового знищення поляків. Хоча документи чітко показують, що метою повстання було відродження української держави, а не винищення поляків. Місцеві пропагандисти ОУН підготували тоді листівки зі зверненням до поляків. У них сформульовано заклик не виступати проти відділів ОУН і бути лояльними до встановленої української влади.

У вересні 1939 р. паралельно з виступами українських націоналістів почалися повстання, організовані комуністами. Особливо багато їх було на Волині та Поліссі. На думку американського історика Яна Томаша Гросса, ці заворушення були не тільки місцевою ініціативою, але значною мірою були спровоковані й підтримувані радянською владою. На підтвердження своєї тези він наводить багато випадків, коли учасники таких акцій після встановлення нової влади ставали її офіційними представниками в міліції чи в місцевих органах влади.

Імовірно, радянське керівництво побоювалося, що йому доведеться натрапити на тривалий польський опір на новоприєднаних теренах. У такому випадку ефективною зброєю могли стати внутрішні заворушення за участі українців та білорусів. Саме тому 17 вересня з літаків

масово розкидали листівки за підписом командарма С. Тимошенка із закликом: «Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів — польських панів». Радянська пропаганда дала свої результати — в окремих регіонах (зокрема, на Волині та Поліссі, де позиції прокомуністичних сил були сильнішими) сталися вбивства поляків, передовсім осадників. Їхніми виконавцями були українські селяни, які піддавалися на радянські провокації, оскільки справді належали до найбільш упосліджених у соціальному й національному плані верств населення Другої Речі Посполитої.

Повстання у вересні 1939 р. стали прологом до війни між українцями й поляками, яка спалахне через три роки. У ній теж змішаються визвольна боротьба українських націоналістів, протистояння їй з боку польських політичних сил, селянський бунт та радянські провокації.

Знову разом під ворожою окупацією

Участь українців у новостворених органах влади, українізація цих земель на фоні усунення польського домінування з культури, освіти та економіки регіону в перші місяці радянської окупації створювали уявлення про українськість нової влади. Враження про привілейоване становище українців посилили політичні репресії радянського режиму, які на початковому етапі торкнулися передусім польського національного руху, хоча захопили тоді й українців. «Радянська окупація, — читаємо в польському документі, — викликала негативне ставлення польського суспільства до українців, слушно, а часом і не слушно підозрюваних в ініціюваннях більшовицьких розпоряджень, спрямованих проти польського суспільства».

Відомий історик Іван Патриляк наголошує, що політику загравання з українцями восени 1939 р. проводили як радянська, так і нацистська влада на контрольованих ними теренах: «Українізація освіти (створення 6 тисяч україномовних шкіл), культури, адміністративного апарату в новоприєднаних областях Радянської України, поряд із націоналізацією земель і нерухомості багатих польських власників та депортацією сотень тисяч поляків у Сибір, створювала ілюзію встановлення «української влади» на колишніх «східних кресах» Речі Посполитої. Аналогічною була позиція нацистів на території Генерального губернаторства [під німецькою окупацією опинилися терени Підляшшя, Холмщини, Надсяння та Лемківщини. — В. В.]. Там із політично свідомих і націоналістично налаштованих українців формували низові органи адміністративного управління, допоміжну поліцію, відділи охорони підприємств».

Усі ці елементи лягли в основу стереотипу про «зраду» українців, безпосередню участь у ліквідації польської держави, загальну прорадянську налаштованість. Цю опінію підтримували окремі політичні сили, які таким чином намагалися зняти з себе відповідальність за поразки вересня 1939 р. Міф про «удар у спину» від українців матиме довге життя і відіграватиме значну роль в ескалації польсько-українського конфлікту. Він

стане ще одним каменем спотикання на шляху зближення двох народів у ситуації, яка, здавалося б, сприяла цьому.

Такі умови склалися вже через кілька місяців після утвердження радянської влади. А вже в 1939—1941 рр. поруч із Союзом збройної боротьби (*Związek Walki Zbrojnej*) та іншими підпільними польськими організаціями мішенню для НКВД став український визвольний рух на чолі з ОУН. Слідом за депортованими поляками на схід потяглися ешелони з українцями. Проте наявність спільного небезпечного ворога, який завдавав нещадних ударів обом народам, не стала достатньою платформою для бодай започаткування українсько-польського порозуміння на Західній Україні. Принаймні, жодних документів, які свідчили би про якісь спроби його налагодження в 1939—1941 рр., не віднайдено.

Більше того, окремі польські націоналістичні групи вважали своїм головним ворогом українців і закликали зосередити зусилля саме на боротьбі з ними. В інструкціях про розвідувальну працю, виданих у Львові «Начальним комітетом визволення східних теренів», вказувалося на необхідність вивчення діяльності українських легальних та нелегальних організацій. А вже після відродження Польщі може виникнути «потреба широких арештів з метою запобігання можливому виступу українців». Додатком до інструкцій було звернення «Громадянину Польщі під радянською окупацією», де містилися вказівки щодо ставлення до українців. «Як складуться умови після завершення війни, невідомо, — читаємо в документі, — однак припускаємо, що в найгіршому випадку може дійти до якогось плебісциту, і, якщо не зробимо відповідних приготувань, східні терени можуть раз і назавжди лишитися при радянській Росії. Тому мусимо намагатися очистити східні терени від інтелігентів русинів-українців. Вони єдині можуть бути перешкодою втілення наших цілей (планів): коли прийде відповідна хвилина, вони всі стануть по радянському боці і, маючи за собою селянство, можуть унеможливити наші плани». Далі йдуть конкретні, у стилі Макіавеллі, вказівки, як треба нищити українців, зокрема й руками радянської влади, представляючи їх націоналістами. «Тутешніх українців-русинів намагайся підбурювати проти радянської влади, страш їх, що буде голод, що москалі всіх їх вивезуть вглиб Росії [...]. Намовляй їх виїжджати масово до Німеччини, бо таким чином позбудемося найбільших ворогів [...]. Намовляй до протирадянського повстання, а потім давай знати про все радянській владі». Невідомо, наскільки впливовою серед поляків була організація, яка видавала такі вказівки, наскільки вона формувала їхні настрої. Але за умови цілковитої відсутності

в польського політикуму офіційної позиції щодо українців такі крайньонаціоналістичні заяви набували суспільного резонансу.

Протягом 1939—1941 рр. офіційно практично не було артикульовано польського бачення розв'язання українського питання в новій політичній ситуації. Єдиним документом, у якому польська сторона намагалася відобразити це, стала видана у листопаді 1939 р. ухвала Комітету зі справ Краю, яка хоч і не була офіційною декларацією уряду, проте мала служити основою для українсько-польських переговорів. У ній йшлося, що поляки визнають не тільки можливість порозуміння з українським національним рухом, а й потребу спільного фронту проти окупантів. Згідно з документом, планувалося створення Української держави, кордони якої будуть означені згодом. На засадах рівності нова держава мала стати частиною польської федерації; українським меншинам гарантували свободи на польських теренах і навпаки. Проте навіть такі доволі розпливчасті обіцянки, на думку польського прем'єра Сікорського, були надто сміливими, і сторони могли не погодитися на це. Через те офіційна декларація уряду, видана 18 грудня 1939 р., містила лише загальні заяви про рівноправність національних меншин у відновленій державі. Щодо українсько-польських переговорів — польський уряд і надалі стверджував їх можливість і необхідність, проте наголошував, що домовлятися можна лише з українцями з Наддніпрянщини, а не з «околиць», оскільки Польща не може вести переговорів зі своїми громадянами. Мабуть, саме тому польський уряд намагався встановити контакт із діячами УНР, хоча ті не мали жодних позицій в Україні й не могли представляти бодай якогось впливового українського угруповання.

Крім проблем минулого, на заваді налагодження стосунків стояло бачення майбутнього, яке в обох народів сильно різнилося. Поляки, попри все, сподівалися на швидку перемогу Великої Британії та Франції над німцями, яка мала повернути довоєнний статус-кво. Значна частина українців, навпаки, очікувала подальших перемог німецької армії, за співпраці з якою сподівалася відродити українську незалежність.

Уже в 1939—1941 рр. у середовищі українського визвольного руху починаються жваві дискусії довкола сподівань на німецьку допомогу. Падіння Карпатської України, відданої Гітлером союзній Угорщині, пакт Молотова—Ріббентропа свідчили, що українське питання німецька влада розглядала як розмінну монету у широкій міжнародній грі. Тому подальша чітка пронімецька орієнтація Проводу ОУН на чолі з Андрієм Мельником викликала незадоволення у крайових лідерів організації, які були учасни-

Радянська пропагандистська листівка, 1939 р.

ками подій у Закарпатті та мали можливість безпосередньо відчувати радянські репресії після пакту Молотова—Ріббентропа. Урешті, цей та інші чинники спричинили поділ ОУН на два крила, які протягом наступного періоду діяли окремо.

Для новоствореної ОУН на чолі зі Степаном Бандерою постало завдання окреслення нової зовнішньополітичної концепції організації. І вже в першому публічному документі — «Маніфесті» ОУН(б) від грудня 1940 р. — бачимо доволі чітке її формулювання: «Ми, українці, підносимо

прапор нашої боротьби за свободу народів та людини. Розвалюючи назавжди жакливу тюрму народів — московську імперію — творимо новий лад і кладемо основи політичного укладу в світі. Боремося за визволення українського народу та всіх поневолених Москвою народів [...]. Несемо новий лад Східній Європі й підмосковській Азії. Несемо всім поневоленим Москвою народам свободу творити власне життя на рідній землі по своїй вольній волі». Отже, стрижнем зовнішньої політики бандерівців була ідея об'єднання зусиль поневолених народів, що передбачала співпрацю з поляками як найближчим сусідом і також поневоленим народом. Недарма один із творців концепції Іван Мітрінґа писав 1940 р.: «Разом з поляками, французами, народами СРСР за вільну Європу проти Гітлера і Сталіна — це наше місце».

Політичні постанови Другого Великого збору ОУН з квітня 1941 р. давали достатньо можливостей для переведення польсько-українських відносин у конструктивне русло співпраці. «Відношення ОУН до держав та політичних рухів, — читаємо тут, — перерішується їхнім протимосковським наставленням, а не більшою чи меншою політичною співзвучністю з українським національним рухом». Тобто платформою польсько-українського порозуміння могла стати спільна антирадянська боротьба. Далі в тих же постановках указують засади налагодження відносин — відмова польської сторони від повернення західноукраїнських земель та припинення антиукраїнських дій: «ОУН поборює акцію тих польських угрупувань, що змагають до відновлення польської окупації українських земель. Ліквідація протиукраїнських акцій з боку поляків є передумовою унормування взаємин між українською й польською націями».

Проте утвердження нової зовнішньополітичної концепції в лавах ОУН(б) відбувалося поступово. І попри те, що навесні 1941 р. вона знайшла відображення в рішеннях Великого збору, не можна стверджувати, що нове бачення цілком витіснило попередні плани керівництва ОУН, пов'язані з німцями. Співпраця із Третім Райхом продовжувалася, її головною метою було скористатися німцями як силою, що може розбити СРСР. Відсутність чітко окресленої української політики керівництва Німеччини підтримувала сподівання на можливість сприяння у створенні незалежної держави. Більше того, окремі німецькі чиновники продовжували заgravати з українськими політиками, роблячи певні поступки. Вони навіть пішли на створення українських підрозділів «Нахтігаль» та «Роланд» за співпраці з абвером, не запереч-

чували проти висловлюваних українцями поглядів на ці формування як зачатки української армії.

Ще більш показовим прикладом лояльності німців до українців стала їхня політика на українських етнічних теренах Холмщини та Надсяння, що опинилися в німецькій зоні впливу після 1939 р. Саме тут зосередився актив українського національного руху, що уникнув радянських репресій. Розгортання масової національно-культурної роботи за пасивного сприяння німців призвело до відкриття українських шкіл, читалень, відродження українських церков. 1939—1941 рр. стали, з одного боку, часом справжнього національного відродження цих територій, з іншого — періодом наростання антиукраїнських настроїв серед поляків, які вважали, що відродження відбувається коштом дедалі більших їх утисків окупаційною владою. «Свідомість українських мас на Холмщині і Підляшші, — читаємо про результати національно-просвітницької роботи у цьому терені, — є куди більша, ніж 1939 року. Сотні емігрантів з Волині та Галичини, що в час большевицької окупації ЗУЗ опинилися на Холмщині, зробили дуже багато в тому напрямі. Молодь, що на протязі трьох років покінчила середні школи, провадить і далше серед населення започатковану старшими національно-освідомлюючу працю».

Німецька окупаційна влада сподівалася, що лояльна українська громада стане для неї інструментом утвердження власної сили. Генерал-губернатор Ганс Франк заявив із цього приводу після зустрічі з Гітлером 2 березня 1940 р.: «Фюрер робить наголос на тому, щоб український елемент у Генеральній губернії визнати таким, що повинен бути розцінений як антипольський та пронимецький». Ефективність політики протиставлення через фаворизацію проявилася дуже швидко. Можливо, тому саме терени Холмщини стануть згодом місцем перших спалахів польсько-українського конфлікту, що переросте у війну. Ще в березні 1941 р. Український допомоговий комітет, пишучи про діяльність тут польського підпілля, повідомляє, що «велике число місцевих українців дістало присуди смерті. Цих присудів ніхто дуже так не боїться...». Проте вже наступного року дії польського підпілля на Холмщині не обмежуватимуться погрозами.

Попри продовження активної співпраці українських націоналістів із німцями, слід відзначити, що сподівання керівництва ОУН(б) на Німеччину 1941 р. вже були далеко не схожими на сподівання початку 1939 р. У постанові Другого Великого збору ОУН від квітня 1941 р. сказано: «Організація Українських Націоналістів продовжуватиме всіма силами

революційну боротьбу за визволення Українського Народу без огляду на всі територіально-політичні зміни, які зайшли б на терені Східної Європи». Тобто головна мета ОУН — створення незалежної держави — залишатиметься визначальною в її діяльності незалежно від бачення розв'язання українського питання іншими сторонами, у тому числі Німеччиною.

Інструкції, підготовлені керівництвом націоналістичного руху навесні 1941 р., свідчать: оунівці не очікували передання влади союзниками, а готувалися взяти її самотужки. Реалізація цих інструкцій ставила німецьку владу перед фактом створення незалежної України та розгортання її адміністрації. Мова вказівок є далекою від ідеологічних дискусій чи дипломатичних конструкцій. Їхнє головне завдання — забезпечити захоплення й утримання влади. Досвід 1918 р. підказував українським націоналістам, що зусилля можуть натрапити на спротив чи саботаж не лояльних до українського руху національних меншин. Таких вбачали передусім серед прорадянськи налаштованих росіян та євреїв. До небезпечних національних меншин зараховували й поляків, що могли проявити себе як окрема сила. У період повстання вони повинні були перебувати під особливим наглядом Служби безпеки ОУН, яка мала ліквідувати тих, хто чинитиме спротив утвердженню української влади.

Після вступу німецьких військ на українські території план українських націоналістів скористатися Третім Райхом зазнав краху дуже швидко. Не узгоджений із німецькою владою Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р. став причиною репресій проти українського визвольного руху.

Наступним доказом того, що німці не намагалися розв'язати «українське питання» шляхом творення окремої держави, стало розділення окупованих ними теренів між двома адміністративними одиницями. Більша їх частина утворювала Райхскомісаріат Україна, натомість Галичину, Холмщину та Надсяння приєднано до Генеральної Губернії, утвореної здебільшого на польських теренах. Українці Галичини оцінили цей крок як «приєднання до Польщі». Мабуть, метою такої політики було ослабити український національний рух. Її значною мірою нацисти досягли — різні адміністративні окупаційні одиниці означали досить різні умови життя для українців. Це врешті призвело до несинхронного розвитку руху опору, який швидше розвинувся у Райхскомісаріаті, де була більш жорстока окупаційна політика, аніж у відносно лагідніших умовах Генеральної Губернії. Із щоденника одного з чільних діячів нацистського режиму Альфреда Розенберґа дізнаємося про ще одну мету такого

розділення українських теренів. Він указує, що Східну Галичину приєднали до Генеральної Губернії рішенням самого Адольфа Гітлера, щоби використовувати українців як протизагуг до поляків. Тож Третій Райх продовжив звиклу імперську гру *divide et impera*, і, на жалю, українці та поляки звикло втягнулися у неї.

Дочекавшись взяття Києва у вересні 1941 р., німці розгорнули масовий терор проти оунівців, почали арешти й страти. Зважаючи на це, Провід ОУН у липні 1941 р. ухвалює рішення про поступовий перехід у підпілля, а у вересні Перша конференція організації затвердила постанову про переформатування всієї мережі до діяльності в антинімецькому підпіллі. Українці й поляки знову отримали спільного ворога. Західна Україна стала ареною розбудови українського антинацистського руху та польського підпілля, що поступово відроджувалося після ударів радянської карально-репресивної машини.

У новій політичній ситуації в середовищі українського націоналістичного підпілля починає домінувати нова зовнішньополітична стратегія — ставка на союз поневолених народів. У контексті цієї концепції закономірною стає спроба налагодження контактів із польським рухом. Один із польських документів від жовтня 1941 р. розповідає про візит до Варшави офіційного представника ОУН(б) Бориса Левицького (одного з соратників Івана Мітрінґи), уповноваженого для проведення переговорів із очільниками польського руху. «Левицький, — читаємо у документі, — висловив бажання розпочати поважні розмови, які привели б до узгодження певних моментів спільної політики щодо німців». В іншому документі польський звітодавець у той же період відзначає «щораз виразніші ознаки поліпшення ставлення українців до Польщі».

Проте лінія на зближення з українським визвольним рухом не збігалася із загальною стратегією польського уряду. По-перше, попри певні відмінності у трактуванні українського питання у різних політичних сил, усі були єдиними в необхідності відновлення довоєнних кордонів. По-друге, у другій половині 1941 р. відбулося відновлення дипломатичних відносин еміграційного уряду із СРСР, який після початку німецько-радянської війни офіційно став польським союзником. Тому керівництво польського національного руху не було готове співпрацювати з українцями. Більше того, вони розуміли неминучість зіткнення з українським визвольним рухом під час спроб опанувати Галичину та Волинь. У рекомендаціях Стефана Ровецького від листопада 1941 р. зазначено: «У момент повстання проти німців, під час оволодіння суверенними

землями Речі Посполитої на сході треба передбачати нині боротьбу за Східну Малопольщу і Волинь в цілому у несприятливих для нас умовах». Готуючись до цієї боротьби, слід було врахувати, що «кампанію у зв'язку із захопленням наших земель на сході можна було б полегшити, якщо не уникнути її повністю, завдяки пропагандистській пацифікації у відповідний час, принаймні Волині, і послабленню опору у Східній Малопольщі шляхом завоювання там прихильності частини українського суспільства». Керівництво польського національного руху наприкінці 1941 р. розпочало не тільки пропагандистську підготовку до «кампанії із захоплення» Галичини й Волині, а й необхідну військову роботу.

Отже, на той момент обидві сторони чітко сформулювали свої цілі у Другій світовій війні. Для польських політиків метою було відновлення польської держави в кордонах станом до 1 вересня 1939 р. Для українських націоналістів головним було здобуття Української Самостійної Соборної Держави, яка мала б охоплювати і західноукраїнські терени, та збереження національної української ідентичності населення Західної України як основи національного руху та єдиної можливості створення такої держави. Цілі, по суті, були взаємовиключними й не могли не призвести до збройних сутичок, які активно готували обидві сторони.

Українці й поляки готуються до повстання

Наростання польсько-українського протистояння 1941 р. посилювалося складними міжнародними колізіями, що виникли після нападу Німеччини на СРСР.

«З початком війни у червні 1941 року, — пише про це Іван Патриляк, — поступово змінюються стосунки польського еміграційного уряду з СРСР. Уже в липні Кремль фактично визнає неправомірність своїх претензій на Західну Україну і Західну Білорусь, а в грудні того ж року польський прем'єр-міністр у Москві укладає із червоним диктатором угоду про приязнь і спільну допомогу у війні. Цікаво, що під час переговорів В. Сікорський скаржився Сталіну на західних українців, які створювали проблеми і Польщі, і СРСР. У відповідь той пообіцяв «спільно» їх знищити.

Виникає доволі пікантна ситуація: український визвольний рух із липня 1941 р. перебуває у стані війни з СРСР, і одночасно його жорстко переслідує німецька влада. Натомість польське підпілля, яке здійснює диверсії проти німців у Генеральному губернаторстві, на території Галичини, а особливо Волині та Полісся, пасивно протистоїть гітлерівським окупантам, більше намагаючись нашкодити українським планам (навіть за допомогою німців) і співпрацює зі смертельним ворогом українського підпілля — більшовиками. З іншого боку, на території Закарпаття німці, які остаточно розсварилися з бандерівською ОУН, продовжують досить толерантно ставитися до українців загалом і до лояльних Німеччині українських кіл, об'єднаних у межах Українського центрального комітету, зокрема. При цьому польське населення регіону й надалі вважають другосортним. Тобто нацисти певною мірою фаворитизували українців та поляків там, де вони були слабшою стороною. Така політика створювала у польського й українського підпілля враження про взаємну масову колаборацію з окупантом. Поляки в старій зоні німецької окупації вважали

Українська молодь на військовому вишколі ОУН, 1940-ві рр.

українців німецькими вислужниками і весь час завдавали ударів по українських господарських, культурних, шкільних, церковних установах, українці ж у новій зоні німецької окупації на схід від Бугу та Сяну вважали поляків німецькими хололями і, щойно почали масштабну збройну боротьбу з німцями, то одразу ж поширили її й на поляків».

Кінець 1941-го і практично весь 1942-й стали часом переформатування польського та українського підпілля до нових умов німецької окупації. Найактивніше — на Волині, мабуть, через регіональні особливості, де жорстока окупаційна політика німців проявилася дуже швидко. Саме на цьому терені концепція вичікування, якої дотримували як українські, так і польські підпілляники, дала збій. Стихийний опір наростав і змусив керівництво обох рухів до активних дій.

Ситуацію, у якій опинилися представники українського підпілля на Волині 1942 р., чи не найкраще відображає лист референта Служби безпеки ОУН північно-західних українських земель Василя Макара.

«Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах, — читаємо тут, — ми мусіли почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусіли ми це робити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони — почали множитись отаманчики, як Бульба Боровець, а з другої сторони — червона партизанка почала заливати терен. Отже, коли б ми були не почали повстанчої акції, то

не мали б, що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли приневолити населення до здавання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже, в тій цілі вибирали одно село в окрузі чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже, ми мусіли організаційно охоплювати тих людей в лісі. Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: «Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?» і т. п. Тепер ми тим балакунам затикали роти, а революцію усупільнили. Тягар боротьби розложили на плечі усього суспільства, хоче воно того, чи ні, мусить нести його. Значить — тотальна революція».

Отож, один із чільних діячів ОУН на Волині у цьому листі визнавав, що станом на кінець 1942 р. керівництво українського підпілля втрачало контроль над ситуацією. Створення УПА стало кроком на шляху до відновлення цього контролю. Проте, як побачимо із подальших подій, встановити його на Волині бандерівцям вдасться значно пізніше, щойно під кінець 1943 р.

Активізацію українського підпілля у 1942 р. відзначають німці — уже з березня в усіх звітах з окупованих територій СРСР запроваджується постійна окрема рубрика «Український рух опору». Про розгортання мережі збройного підпілля українських націоналістів доповідали керівництву і радянські розвідники. В інформації НКВД про генезу УПА в цей період указано, що «протягом 1942 року бандерівці провели велику роботу зі створення широкої мережі підпільних озброєних бойових груп на території Західної України».

Надзвичайно схожі процеси паралельно на тих же теренах відбувалися і в середовищі польського підпілля. У звіті представника польського уряду з Волині вказано на активне творення ланок польського руху. Серед іншого йдеться про існування на Волині локальних польських організацій, зокрема харцерських, які розповсюджували підпільну пресу, і про наявність військових формувань. «Військові дії, — читаємо у звіті, — велися протягом усього 1942 року активно, але хаотично». Координація діяльності розрізнених ініціатив польського підпілля розпочинається наприкінці 1942 р. зі створення Волинського представництва еміграційного уряду. «Усі громадські організації одразу визнали єдине керівництво Представництва, зберігаючи свою організаційну автономію. Таким чином,

Представництво взялося за організаційне керівництво самообороною і самодопомогою всього польського населення на Волині. Наприкінці лютого організаційна діяльність охопила всю територію Волині». Звітодавець також указує, що на той час чисельність самооборони та відділів безпеки становила близько 4 тисяч осіб із можливістю мобілізації до 15 тисяч.

Звіти українського підпілля із Західної України також фіксують поступове розширення польського руху опору з кінця 1941 р. «В останніх місяцях 1941 р., — читаємо тут, — існували деякі зовнішні сліди діяльності польської підпільної організації. В грудні польська підпільна організація проявила себе низкою чинних виступів. Були переведені саботажі (залізнична катастрофа під Тернополем, підпали скирт і складів збіжжя, напади на магазин і склади зброї) (Львів, Перемишль), військові спільні вправи (Золочівський повіт), розкинено в Тернополі протинімецькі летючки, розкопали могилу слави (Милотиц — Золочів), здирано українські прапори і їх збещецено (Новосілки — Золочів)».

Отже, уже перші прояви діяльності польського підпілля були відверто антиукраїнського характеру. Подальше розгортання активності супроводжувалося зростанням антиукраїнських настроїв, які згодом вилилися в конкретні виступи. Переломним став 1942 р., коли польське та українське підпілля перейшли до активної збройної боротьби проти німецьких окупантів та між собою.

Погіршення польсько-українських відносин легко відзначити за документами того часу, незалежно від того, польські вони чи українські. В «Огляді суспільно-політичного життя за місяць квітень 1942 року», підготовленому українськими підпільниками, читаємо про ситуацію в Галічині: «Відносини на польсько-українському відтинку не те що не змінилися на краще, а, навпаки, порівняно зі станом другої половини 1941 р., сильно погіршилися. Польська вулиця, як і давніше, має голос, і вона визначає лінію політики провідних кругів польської громадськості в українській справі, польська вулиця має просте нескоруповане наставлення, вбите їм в голову ідеологами Польщі: "На гак гайдамаків"».

Повідомлення від лютого 1942 р. з Волині теж містить інформацію про зростання діяльності польського підпілля та його антиукраїнську спрямованість. «На Північно-Західних Українських Землях поляки проявляють щораз більшу активність на всіх ділянках життя. П'хають всюди до господарських установ та стараються мати там керівні становища, щоб відтак мати змогу усувати українців від праці, а на їх місце набирати по-

ляків. Подекуди захопили деякі пости на залізниці, у лісовій господарці, частинно пошту й млини. У боротьбі з українцями поляки послуговуються переважно провокацією, донощицтвом, хабарями. [...] У Володимир-Волинській окрузі поляки зорганізували 22 січня «погром». На брамах повалених домів появились навіть написи: «Преч з немцями і Україном» [«Геть німців і Україну». — В. В.]».

Зростання антиукраїнських позицій відзначають не лише українські підпільники, а й польські спостерігачі. У рапорті про настрої польського суспільства від липня 1942 р. читаємо: «Згідно з думкою політичного діяча, який цього тижня повернувся з відрядження із Львова і сам походить зі Львова, 96 % політично свідомого польського суспільства відчуває ворожі настрої стосовно українців, притому ворожість зростає. На це не впливають ні рівень освіти (професор вищої школи чи робітник), ні політична орієнтація. Із захопленням розповідають про способи ліквідації української «меншості» після переможного закінчення війни. Найпопулярнішою є концепція передачі їх більшовикам».

В аналітичному документі про стан взаємин між обома народами генерала Стефана Ровецького для штабу Верховного головнокомандувача польських збройних сил у Лондоні вказано: «Зрозуміння необхідності польсько-українського компромісу по обидва боки є ще слабким. Українці надалі використовують кон'юнктуру для творення dokonаних фактів: зміцнюють свої активи за рахунок поляків. З польського боку переважає бажання відплати за зазанані образи і бажання усунення у відповідний момент активності українського елемента, щоб вже назавжди позбутися небезпеки».

Українські документи наголошують на великій кількості поляків в окупаційній адміністрації, використанні її у протистоянні з українцями. Аналогічні дані про українців є в польських документах. І, схоже, обидва джерела подають достовірну інформацію. Врешті, це розуміли і представники німецької влади, один з яких писав: «Неблагодійні для нас елементи з різних національних груп використовують німецьку адміністрацію для міжнаціональної боротьби один з одним. Місцями трапляються випадки, коли, наприклад, сільський староста, якщо він поляк, зловживає своїм становищем супроти українців, або, якщо він українець, то робить те ж саме проти поляків».

Тобто українці і поляки вдалися до звичної для попередніх періодів бездержавності обох народів практики використання окупанта у протистоянні із суперником.

Холмщина — 42. Початок Другої польсько-української війни

Радикалізація настроїв в обох громадах на фоні зростання жорстокості німецької окупаційної політики та активної підготовки до збройного спротиву врешті призвела до перших польсько-українських сутичок, що згодом переросли у повномасштабне збройне протистояння. Неможливо однозначно відповісти, хто перший вбивав чи хто перший зазнав жертв. Початок у таких конфліктах завжди губиться в сотнях різних фактів чи їхніх пояснень. Та, напевно, і не могло бути одного початку в такому масштабному зіткненні. Мабуть, було кілька подій, які кожна зі сторін вважала відправною точкою у цій війні.

Найкритичніша ситуація 1942 р. склалася на Холмщині. Подразнювальну роль у розпалюванні тут конфлікту відіграла свіжа пам'ять про недавні довоєнні суперечності між українцями й поляками, у першу чергу знищення православних церков.

Не менш дражливими були й актуальні події, що відбулися після початку Другої світової війни. Активна діяльність українських організацій, присутність українців у місцевих адміністративних органах спричинила різко негативну реакцію польського підпілля, яке вважало, що ця робота має на меті усунути поляків та польські впливи. Тому вже перші польські виступи проти німецьких окупантів були спрямовані також проти українських активістів, яких поляки трактували як колаборантів. Серед перших жертв — відомі діячі українського національного руху, люди, що були громадськими авторитетами й обіймали посади війтів, місцевих урядовців, поліцаїв чи комендантів. Важко навіть сьогодні дати оцінку такій діяльності польського підпілля — чи була вона антиокупаційною, чи все ж антиукраїнською? Мабуть, поляки вбачали її у першому варіанті, українці ж натомість однозначно сприймали в другому. «Полякам легше було страчувати українських колабораціоністів, ніж німців, — пише з цього приво-

ду американський дослідник Тімоті Снайдер, — оскільки такі дії навряд чи спровокували репресії проти польського цивільного населення з боку німців. Тим очевидніше, що для польського руху опору було набагато легше переслідувати українських колабораціоністів, аніж своїх земляків».

Ще одним важливим елементом, який посилював напруження в цьому терені, було насичення його різноманітними напівполітичними-напівкримінальними угрупованнями, які в документах Українського центрального комітету називають бандами. Ось як чиновник цієї установи визначає причини цієї проблеми: «Літом 1941 р. заложені на Холмщині і Підляшші, а передовсім самому Холмі, Володаві і Замостою табори для полонених більшовицької армії. В таборах в м. Холмі перебувало постійно понад 100 тисяч полонених. З таборів до 15 листопада звільняли масово полонених українців, котрі просто з таборів пішком вертали домів. Полонені інших національностей втікали з таборів, число втікачів очеркується на тисячі [...]. Головно в склад їх входять втікачі з таборів полонених і місцевий бандитський елемент, до них долучуються комунізуючий місцевий елемент польсько-український в невеликій кількості, керівну роль грають політичні чинники більшовицькі, котрі могли прийти для організації банд, або кращий елемент з утікачів і в кінці люди з тайних польських організацій». На доказ останньої висловленої тези автор повідомлення відзначає суттєву різницю у ставленні банд до представників різних національностей. «Часто буває, — пише він, — що, оставляючи в спокою польські кооперативи, учителів і священиків, в тих самих місцевостях dokonують нападів на українські кооперативи, священиків, учителів [...]. В знаних нам випадках, нападаючи на польські станиці, польських поліцистів роззброювали, українських мордували».

Перші вбивства власне українських активістів почалися ще наприкінці 1941 р. Зокрема, в повідомленні УДК є інформація про вбивства 8 листопада 1941 р. в селі Корчмин Петра Самійла та Івана Бондарчука, активіста Українського освітнього товариства (УОТ) та скарбника місцевої кооперативи. 22 листопада невідома польська банда вчинила напад на українське село Василів Великий, під час якого пошкоджено місцеву церкву, розбито читальню та кооператив. Крім того, у списку українців, убитих на теренах Люблінського дистрикту, подається інформація про вбивство в грудні 1941 р. чотирьох українців, що служили в поліції.

Напади на українські установи та їхніх активістів продовжилися та посилювалися наступного 1942 р. Цього року польські підпільники не обмежилися поодинокими вбивствами. Проти ночі з 6 на 7 січня, на українське

Різдво, відділ Батальйонів хлопських здійснив напад на села Дрищів, Розтоки, Казимирівка та Клештів гміни Жмудь Холмського повіту. Жертвами акції стали семеро українців, серед них і вагітна жінка.

За спогадами коменданта станиць української поліції Миколи Кухарчука, у серпні 1942 р. польські партизани спалили українське село Пасіка. Спочатку населений пункт оточили, мешканцям наказали зібратися в школі, жінок і дітей відпустили, а чоловіків віком від 16 до 60 років розстріляли. На думку Кухарчука, «то був перший масовий морд на українцях на захід від Бугу».

Окрім убивств українських активістів, польські підпільники почали вдаватися до інших методів боротьби з ними, які згодом будуть широко застосовувати обидві сторони конфлікту. Ідеться про використання у своїх цілях окупаційної адміністрації через власних людей, інфільтрованих до її лав. У травні 1942 р. місцева делегатура УДК повідомляла, що «в Чесанові є помічна станиця (Гльфсштелле) відділу уряду праці в Томашеві Люблінському, на чолі якої стоїть поляк Кветньовскі Броніслав, а за помічника має другого поляка, Маріяна Цеглого. Станиця є цілковито в польських руках, хоча в районі її є 80 % українців. Від якогось часу оба згадані панове ведуть під плащиком вербування робітників до Райху гостру протиукраїнську акцію, бо вибирають лишень самих українців. І так: минулого тижня в Німстові, де населення є 50 % польське, визначено 35 людей до Райху, в чому 31 українців, а лиш 4 поляків. Маємо довірочні дані, що саме в цих днях визначає п. Кветньовскі з обох Люблинців [з сіл Люблинець Великий та Люблинець Малий. — В. В.] — чисто українських сіл — понад 180 людей, очевидно, рівно ж самих українців». При цьому автор повідомлення підкреслює, що у списку призначених на вивіз опиняються передусім активісти українських громадських організацій.

Проте страшний клубок суперечностей, у який перетворилися польсько-українські стосунки на Холмщині, не обмежився цією проблемою. Узимку—навесні 1942 р. тут починають діяти радянські та польські про-радянські партизанські відділи, які в українських документах фігурують як «польсько-большевицькі банди». «Ще зимою 1942 р., — читаємо у звіті українського підпілля, — почали з'являтися на всьому терені Холмщини й Підляшшя менші й більші озброєні «банди» від 10—100 і більше людей. Вони склалися з бувших полонених советської армії, що тисячами повтікали з таборів у Холмі й Замості, із скинутих парашутистів та вигодованих варшавських і інших польських елементів. З початком весни почалися щораз більш масові напади банд на населення, на двори,

громадські урядові станції, на приходства, станиці української поліції (Телятин, повіт Грубешів), млини (Муличів, повіт Грубешів). Бандити грабували харчі, одяг та взуття. Були випадки вбивства священиків, українських поліцаїв та насилування жінок».

Навесні ситуація різко погіршується, і серед українців зростають панічні настрої, які паралізують будь-яке громадське життя на Холмщині. «В терені замітне було сильне перелякання українського населення останніми подіями, — читаємо в огляді ситуації, підготовленому чиновником УДК. — Багато людей позакопували своє добро на випадок вогню і т. д. До того цей страх є штучно побільшуваний різними неправдивими вістками, поширюваними в найбільшій мірі через поляків [...]. І українське населення є дійсно залякане до краю, бо боїться поляків, які в останньому часі сильно піднесли голову і відгрожують українцям, що незадовго відімстять за все українцям. Всі українці стверджують, що поляки замітно тішаться появою банди, деякі з них признають, що в цих бандах є офіцери польські навіть з Познаньщини. Крім цього, багато є випадків, де люди признають між цими бандитами і їхніми провідниками своїх бувших офіцерів з польської армії. Також зброю для банд достачають поляки [...]. Така їхня подвійна робота (з одної сторони серед українців — проти німців, з другої серед німців — проти українців) дає свої наслідки, бо українське населення тепер зовсім дезорієнтоване та боїться навіть якої-небудь культосвітньої праці, вважаючи, що за неї будуть карати».

Окрім громадських активістів, 1942 р. об'єктами атак стають українські православні священики. У повідомленні УДК йдеться про те, що 3 червня 1942 р. «чисто польська банда, що говорила по-польськи, побила, осліпила на одне око й пограбувала православного священика в с. Переспі Замійського повіту Олександра Бобера». Доказом того, що цей напад не був випадковим, а радше свідчив про спеціальну спрямованість дій польських підпільників проти українських священиків, стали схожі напади в інших населених пунктах літа того року. «Дня 5.07.1942 р. чисто польська банда, — читаємо в іншому повідомленні УДК, — напала на дім православного священика в с. Замх пов. Білгорай Івана Олійника й наказала йому під загрозою смерті опустити Замховську парафію. Коли пізніше духовна влада делегувала до Замху 86-літнього старця прот. Івана Антонюка, то й йому наказала польська банда також опустити парафію. Коли стероризований православний священик мусів виїхати, то ляхи подали до уряду дистрикту прохання про передачу церкви їм на тій підставі, що ніби православний священик сам залишив своє становище.

Це саме повторюється й по інших місцях Холмсько-Підляської єпархії, особливо на Підляшші».

На середину 1942 р. припадає посилення антиукраїнських дій з боку цих партизанських загонів. Огляд із червня відзначає: «Новим у розвитку партизанщини є те, що стає вона вже явно ворожою до свідомого українського елемента, а зокрема до націоналістичного. На Холмщині вже занотовано два випадки кривавих розправ польсько-большевицьких банд над свідомим національно українським активом. Це виглядає так, що двоє-трьох бандитів приходять навіть вдень прямо до наміченої хати, вбивають стрілами з револьверів хатніх людей і скоро втікають». У звіті представника УДК з цього терену за вересень 1942 р. зазначено: «Банди, що складаються з утікаючих полонених, а тепер польських грабінників та боївкарів ведуть в першій мірі протиукраїнську роботу, тероризують населення, підпалюючи хати, а навіть цілі села (наприклад, в Славатичах згоріло понад 200 хат)».

Польське підпілля, підпорядковане еміграційному урядові в Лондоні, офіційно відмежувалося від діяльності польських прокомуністичних партизан. «Те, що робиться, — читаємо в підпільному виданні «Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej» за серпень 1942 р., — не має нічого спільного ані з польським незалежницьким табором в краю, ані зі становищем польського уряду. Це акції, які проводять на власну руку і для власних цілей поза Польщею, всупереч Польщі, коштом Польщі». Але ж більшість постраждалих українців покладали відповідальність за напади таки на поляків, не надто заглиблюючись у питання про їхню політичну орієнтацію.

Уже незабаром німецька влада розпочала операцію паціфікації проти діяльності цих груп. Проте українське населення, замість того щоб отримати від німців у результаті боротьби проти партизанів бодай якийсь захист, навпаки, опинилося між молотом і ковадлом. Ось як це описують українські підпільники: «По-перше, диверсантські і саботажеві акції впродовж травня вирости в форму масових акцій, яких мимо напруженої ліквідаційної протиакції не вдалося спаралізувати, а по-друге, репресійні заходи влада застосувала проти цивільного населення і вони вдарили в першій мірі по українському елементі. В ліквідуванні диверсантських відділів беруть участь відділи німецької поліції, польські відділи СС з Люблина, які складаються головню зі східного елемента фольксдойчів. Іншими словами, беруть участь вороже наставлені елементи проти українців взагалі. Тим треба пояснити факт, що в часі т. зв. ліквідаційних акцій спалено в цілості або частинно в більшості українські оселі, бо на

20 спаціфікованих сіл польських сіл спалено всего 3—4, що розстріляно в часі таких паціфікацій український найбільш свідомий громадський і культурно-освітний актив села. Розстріляно досі більш 150 осіб. Нема сумніву, що тут ділає польсько-більшовицька рука через фольксдойчів і польську поліцію, вказуючи на український свідомий національно елемент, як на той, що мав би сприяти диверсантському рухові. Найбільш потерпіли Грубешівщина, а далі частина Холмського, Томашівського та Замостенського повітів». «Паціфікація, — читаємо в іншому документі, — розпочалась арештами й розстрілами селян. До села приїздила згадана вгорі карна експедиція з готовими списками, що їх виготовили поляки-фольксдойчі. Всіх людей скликали в одне місце, записаних відокремлювали, кількох розстріляно на місці, а решту арештовано й вивезено, мабуть, до Люблина. Між втягненими на листи є багато активних українців, тих, що відбирали від поляків школи, церкви, церковні маєтки, діячів кооперативних і Українського Освітнього Товариства».

Аналогічну інформацію з місць подають делегатури УДК: «Почалися експедиції карні, розстріли людей без розбору і розшуків (поміж розстріляними є двох українських священиків), підпалювання хат і поодиноких господарств та масові арешти. Арештування переводили німецька жандармерія і польська поліція. В часі паціфікації жертвами її впало багато свідомих українських діячів, люди, котрі окремо займалися акцією ревіндикаційною наших зрабованих церков, мужі довір'я, одиниці, котрі мали здецидвано опінію германофілів і активних українців». Далі автор повідомлення висловлює переконання щодо участі польського підпілля у спрямуванні каральної акції саме проти українців: «Маємо підставу прийняти, що з одної сторони списки українців, котрі впали жертвою паціфікації, зглядно, були арештовані, були підсунені німецькій владі польськими чинниками як одна з метод терору, що пробує німецькими руками винищувати українське життя на Холмщині і Підляшшу».

З погляду українців, поляки нищили їх, використовуючи для цього будь-які можливості. Українці бачили поляків як ворогів у лавах польського національного підпілля, радянських партизанських формувань і навіть німецьких поліційних сил. Очевидно, об'єктивно в жодному випадку не можна списувати всі жертви, яких зазнали українці, на рахунок польської сторони, так само як не можна на український рахунок записувати польські жертви українських поліцаїв. Відповідальність за них мають нести передусім радянські та німецькі командири, котрі безпосередньо керували цими акціями, проте об'єктивного сприйняття реальності

учасниками конфлікту в той час бути не могло, і загиблих сприймали як жертв польсько-українського конфлікту.

Керівництво українського підпілля було переконане, що відповідальними за критичні обставини на Холмщині влітку 1942 р. є саме польські підпільники. Проводячи активну антинімецьку боротьбу на територіях, в основному заселених українцями, вони реалізовували два важливих завдання: з одного боку, виконували взяті перед Великою Британією та іншими союзниками зобов'язання щодо розгортання партизанських акцій у німецькому тилу, з іншого — такими акціями підставляли під репресії українське населення, потенційно небезпечне для польського руху в майбутньому.

Суттєве загострення змусило керівництво ОУН відреагувати спеціальною заявою «З приводу Холмських подій», опублікованою в офіційній організації за червень—липень 1942 р. «Удар, — читаємо тут, — вимірено в ту свідому частину українства, що на Холмщині впродовж останніх літ наросла. Тому жертвою падають священики, учителі, свідомі селяни. Нищать фізично живий елемент на одних теренах, щоби тероризувати рівночасно на других, мовляв, не схочете нам служити, зробимо з Вами те, що зробили на Холмщині. Холодно обдумане і холодно переводжуване фізичне нищення українства і спроба стероризувати ціле українське громадянство на усіх землях — ось правдива ціль цих страхіть, що мають місце на Холмщині. Те, що маємо під сучасну хвилину на Холмщині, уявляє собою якусь несамовиту картину польсько-більшевицько-німецької спілки на знищення України». Та, незважаючи на критичну ситуацію, у якій опинилося українське населення Холмщини, керівництво українського підпілля не закликала до акцій відглати: «Не кличемо нині до відглати, бо ми свідомі, чим воно в сучасний момент могло б скінчитися. Але якщо нищителі думають, що нас в той спосіб знищать — то помиляються. Нас не раз уже нищено вогнем і мечем — ми все-таки видержали, ми все-таки росли».

16 червня 1942 р. група колишніх українських офіцерів створила невелике (20 осіб) збройне формування для захисту українських інституцій від польського терору. Його очолив полковник армії УНР, відомий у 1920-ті повстанський отаман Яків Гольчевський-Войнаровський. Менш ніж через два місяці, 6 серпня, штаб цієї формації у Грубешеві був атакований польськими підпільниками. Тож улітку 1942 р. конфлікт між українцями й поляками переростає у відверте збройне протистояння та війну, котра швидко набрала обертів.

Наприкінці 1942 р. з'явився ще один фактор, який суттєво загострював польсько-українські стосунки на Холмщині. Ідеться про німецьку акцію переселення українців та поляків задля створення на Замойщині округу, населеного німецькими поселенцями. При цьому німців заселяли на місцях проживання українців, українців — у польських селах, а поляків в основному депортували до спеціальних таборів.

Так звана «Aktion in Zamość» проходила на теренах Замойського, Грубешівського та Білгорайського повітів і тривала з перервами від 27 листопада 1942 р. до серпня 1943 р. Жертвами німецьких виселень і репресій, які їх супроводжували, стало понад 120 тисяч поляків з близько 300 населених пунктів — близько 11 тисяч з них убито, 52 тисячі вивезено на роботи до Німеччини чи в табори, 58 тисяч вважали втікачами. Остання категорія стала джерелом поповнення різного роду партизанських загонів (АК, Батальйонів хлопських, комуністичних партизан) чи різних напівполітичних-напівкримінальних загонів. Більшість їх винними у своєму лихові вважали не тільки німців, а й українців, попри те що близько 23 тисяч з них теж були силою переселенні окупантами. Відвернути увагу на українців — такою була одна з цілей німецької політики, тому переселення відбувалися таким чином, щоб довкола нових німецьких з'явилися українські села, які мали служити буфером від імовірних нападів партизан.

Ось як описано переселення в документі українського підпілля: «Крайсгавтман доручає голові УДК вислати слідуючого дня о 4-й годині ранку 2—3 членів комітету до села, призначеного на виїзд, де люди мають на протязі одної години приготувитися до виїзду, взявши з собою лише найнеобхідніші речі, як постіль, одягу, хліб тощо. Крім коней не вільно брати з собою жодної худоби, ні птиці, як теж жадного господарського реманенту, бо це все залишається для фольксдойчів. Точно через годину приїжджає кілька німців та приблизно 25 польських поліцаїв, що немилосердно гонять нещасних людей аж на місце переселення. Поляків не переселяють на нові кольонії, тільки до таборів, спеціально для них побудованих. По приїзді українських переселенців на опорожнену поляками кольонію на Білгорайщині, вже першої ночі нападають на них польські банди, що мордують українські родини, а іншим заявляють, щоб забиралися, звідкіль прийшли, ці останні не мають куди вертатись, їздять з місця до місця, мов цигани шукають собі будь-якого пристановища. На виселені українські та польські села вищезгаданих округ німецька влада населяє фольксдойчів — румунів. Слід відмітити, що при переселюванні

поляків німці присилають українську поліцію і наказують в грубіянський спосіб з ними обходитись і навпаки. Поляки використовують ці акції в своїй пропаганді, горлаючи, що це робиться тільки через українців».

І справді, польські підпільники звинувачували українців у бідах виселених німцями земляків. Їх застерігали не вселятися у залишені поляками села. «В Грубешівському повіті на землі і в господарства, вкрадені у польських селян, німці починають заселяти українських селян, — читаємо в підпільному журналі «Słowo Polskie», — Польське суспільство і його влада завчасно попереджають українську людність щодо займання пограбованої польської землі і польського майна. Польська держава не тільки не визнає цих безправних, опертих на грабунку і окупаційному терорі, актів зміни власності, але й притягне до відповідальності всіх тих, хто в цій акції активно чи пасивно співпрацює з німцями». Тобто під загрозою опинялися й ті українці, яких німці силою переселяли до польських домівок.

Точну кількість жертв першого року польсько-української війни на Холмщині назвати неможливо через брак документів. В одному з небагатьох збережених документів, а саме в повідомленні Грубешівського УДК від 27 лютого 1943 р. йдеться про 258 українців, убитих на цих теренах протягом 1941—1942 рр. Цифра, звичайно, неповна, вона непорівнянна з тими тисячами вбитих, які принесе наступний, 1943 р., проте доволі значна для того, аби продемонструвати нову якість польсько-українського конфлікту.

Важливо також відзначити, що не існувало єдиної причини початку збройного протистояння. Воно стало наслідком діяльності польського підпілля, радянських партизанів і звичайних кримінальних банд. Усі ці чинники, по суті, були незалежними один від одного, хоч іноді доходило до співпраці між ними. Приблизно така ж вибухова суміш (якщо замінити польське підпілля на українське) стала причиною спаху війни на Волині 1943 р.

На іншому моменті, який уможливив розростання конфлікту, наголошує Тімоті Снайдер: «Деморалізація і знищення української та польської еліти були, напевно, найважливішою причиною українсько-польського конфлікту. Депортації та вбивства під час першої радянської окупації (1939—1941 рр.) обезголовили польське та українське суспільства». Тобто в найбільш критичний момент, коли напруження між обома народами сягнуло апогею, обидва суспільства фактично опинилися без впливових діячів, які могли відіграти роль морального та організаційного стримування.

Волинь і Галичина 1942 р.

Поява на Волині наприкінці 1942 р. радянських партизанів різко загострила відносини й тут. Перші згадки про прихід червоних знаходимо в польських підпільних виданнях від липня того року. «Відзначено більше насичення партизанки в Любомльському, Горохівському та Володимирському повітах. Як і в інших місцях, жодних акцій тут більшовики не проводять, зате впроваджують терор в життя села».

Тривалий час було доволі спокійно. У звіті волинського представника польського уряду зазначалося, що «у другій половині 1942 року навіть здавалося, що не дійде до польського конфлікту, що вдасться якось розумно вирішити цю справу». У статті «Польська людність на Волині» з липня 1942 р. невідомий автор упевнено відзначав, що навіть після значних радянських репресій у цьому регіоні залишалася міцна польська громада, яка «становить так сильно пов'язаний з тереном елемент, що жодна історична буря, навіть радикальними методами, які застосовували більшовики, не зможе їх звідти вигнати». На жаль, за кілька місяців обставини докорінно змінилися: саме Волинь стала однією з найкривавіших арен польсько-української війни і саме тут найбільших втрат зазнали поляки.

Ростислав Волошин, один із чільних діячів ОУН на Волині, розповідаючи про 1942—1943 рр., вказує, що польські населені пункти ставали опорними базами для радянських партизанів. Це закономірно, адже СРСР офіційно був польським союзником в антигітлерівській коаліції. Хоча відносини між ними склалися доволі неоднозначні: представники польського підпілля добре пам'ятали жорстокі радянські репресії 1939—1941 рр. У статті «Радянська акція на Східних землях», опублікованій у серпні 1942 р. у підпільному виданні «Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej», описано небезпеки розгортання радянського партизанського руху на західноукраїнських землях, оскільки після поразки німців він може стати на заваді відновленню Польщі в кордонах 1939 р.

Тому польським підпільникам слід пам'ятати, що Росія зараз є союзником, але може стати й ворогом.

Тим часом для українського підпілля червоні партизани, які, по суті, готували ґрунт для повернення радянської влади, були, як і німці, головними ворогами.

Говорячи про початок антиукраїнських дій на Волині, той же Волошин згадує акцію польської поліції в листопаді 1942 р., під час якої повністю знищено та спалено село Ремель Олександрійського району. Стартом антипольських виступів на Волині деякі польські історики вважають знищення 13 листопада того ж року села Обурки Луцького повіту. Проте, як свідчить документ, виконавцями акції було німецьке гестапо й поліція: «Німецьке гестапо зі своєю поліцією в кількості 150 чоловік прибуло на колонію Обурки і оточило її, забрали майно, худобу, птицю, хліб, овоч, взуття і т. п., будинки спалили, а жителів — поляків 48 чоловік — розстріляли, дорослих і дітей. Тіла похоронили в одній ямі на Обурках». Символічно, що українці й поляки відправною точкою жажливих подій на Волині вважають не антиукраїнську акцію польського підпілля чи антипольську українського, а німецькі акції за участі українців та поляків. Саме такий перебіг подій за активної участі третіх сторін (німців чи радянських партизанів) був характерний для Волині 1943 р. та загалом для Західної України протягом усього періоду війни.

Складну ситуацію на Волині наприкінці 1942 р. описує військовий референт ОУН ПЗУЗ Василь Івахів: «Німці застосовували на Волині і Поліссі страшний терор над українським населенням, у чому допомагали їм поляки, доносячи німцям значною мірою неправду про українців, які ніби брали участь в комуністичному підпіллі і в каральних експедиціях т. зв. шуцманів. ОУН же не застосовувала активних заходів проти терору, внаслідок чого населення сміялося над учасниками ОУН, називало їх мучениками-апостолами, які дають себе вбивати безкарно». Отож, слідом за Холмщиною польсько-українське протистояння швидко наростало упродовж 1942 р. і на Волині.

Першу інформацію про українців — жертв конфлікту в Галичині — знаходимо у звітах, датованих весною 1942 р. «Вже в місяці квітні, — читаємо в огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях, — з усіх закутин краю сітка сигналізувала оживлення діяльності польського підпілля, що виявилось в нападах на магазини та саботаж, зокрема на залізниці. Діяльність польського підпілля була теж і тоді спрямована проти українців. Від протиукраїнської усної і пи-

саної пропаганди (летючки, написи на будинках і парканах), денунціацій (доносів. — *Ред.*) і інтриг в державних установах і урядах попередніх місяців польські чинники перейшли в квітні до чинних протиукраїнських виступів до терору включно (вбивство двох осіб в Чортківщині, вбивство в Бучачі)». В огляді подій за липень 1942 р. польські боївки вже кваліфікують як банди: «На терені Перемишльського повіту виступи банд були спрямовані проти українських кооператорів, поліційних станиць, а на інших теренах проти поодиноких громадян в грабіжницьких цілях (передусім харчів)». Очевидно, польські підпільники реалізовували інструкції керівництва АК, занепокоєного розвитком українського руху. «З метою запобігти можливому виступу українців, — читаємо у вказівках за жовтень 1942 р., — слід знешкодити всіх їх провідників, в кожному разі ізолювати».

Втрачений шанс

Саме в час розростання конфлікту на Холмщині, у середині 1942 р., було здійснено спробу його припинення і налагодження співпраці між українським та польським підпіллям. Для ОУН політичною платформою пошуку примирення стали рішення Другої конференції з квітня 1942 р. «Свою політику, — читаємо в ухвалі, — ми будуємо [...] на політиці вилучення другорядних фронтів і розгортанні боротьби тільки на головних вирішальних фронтах. Причому ми в теперішній момент вважаємо нашим головним фронтом — фронт боротьби з московським імперіалізмом, під якою маскою він би не виступав». У цих же постановках спеціально наголошено: «Стоїмо за злагіднення польсько-українських стосунків у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання панування права українського народу на З[ахідно-]У[країнських]З[емлях]».

Член Проводу ОУН Михайло Степаняк на допиті НКВД вказував: «На Другій конференції ОУН розглядалося також питання про взаємини з поляками, і прийшли до рішення, що необхідно: 1. Створити союз так званих «Поневолених народів ССРСР»; 2. Домовитися з поляками про спільну боротьбу проти ССРСР, чи у гіршому випадку досягти їх нейтралітету в боротьбі ОУН проти Радянського Союзу».

Можна говорити і про готовність поляків припинити боротьбу і вести переговори, адже польське керівництво чітко розуміло, що в умовах невизначеності ситуації зі східним кордоном Польщі будь-який конфлікт на спірних територіях буде використаний проти нього. «Національну боротьбу на цих землях, — писав генерал Стефан Ровецький у штаб Верховного головнокомандувача польських збройних сил, — в певний період можуть використати Ради як привід для інтервенції». Крім того, для польського підпілля не залишилися непоміченими спроби українців залагодити конфлікт, що наростав. На основі аналізу публікацій ОУН кінця 1942 року МЗС еміграційного уряду підготувало повідомлення, де стверджується, що ОУН розглядає Польщу як потенційного союзника.

Про перспективний початок переговорного процесу розповідає НКВД Лука Павлишин. «У червні 1942, — читаємо в протоколі, — коли я був крайовим військовим керівником ОУН—Захід, до мене з'явився зв'язковий із Холмщини «Срібний» [ідеться про Леона Лапінського. — В. В.] і заявив, що один із членів польської підпільної організації [Ян Туровський, який був особисто знайомий із Лапінським під час навчання у вчительській семінарії. — В. В.] бажає вести переговори з ОУН. Я доповів про це крайовому провіднику ОУН—Захід «Дмитру» (Михайлу Степаняку) і з його санкції призначив переговори у Львові».

Імовірно, саме спровоковані прокомуністичними силами та німецькими репресіями перші спалахи війни між українцями і поляками влітку 1942 р. на Холмщині продемонстрували необхідність починати переговори. Предметом зустрічі у Львові стало встановлення нейтралітету між українським та польським підпіллям. Наступна зустріч, як твердить український зв'язковий Леон Лапінський у свідченнях радянським органам, не відбулася. Цей зв'язок із польським підпіллям зірвався через згадувану німецьку акцію в Замості.

Натомість у Львові тоді ж, улітку 1942 р., відбулася ще одна зустріч, на вищому рівні. ОУН цього разу представляли члени Проводу Михайло Степаняк та Зенон Матла, польську сторону — політики з так званої «Демократичної лівиці». Як свідчать протоколи допиту Степаняка, відбулося три зустрічі, під час яких поляки та українці намагалися з'ясувати позиції сторін. Спільними точками дотикання, які могли послужити початком співпраці, було визнання необхідності боротьби з двома окупантами — СРСР та Німеччиною, а також визнання взаємного інтересу в існуванні незалежних національних держав обох народів. Сторони розуміли, що нерозв'язаним залишиться питання належності західно-українських земель. Зважаючи на те, що польські представники не мали жодних офіційних повноважень від лондонського еміграційного уряду, переговори закінчилися нічим. Контакт у Львові перервався через арешт польських учасників перемовин.

Михайло Степаняк зазначає, що наприкінці літа 1942 р. у Варшаві відбувалися переговори за участі члена Проводу ОУН Омеляна Логуша — «Іваніва» із представниками Делегатури краю польського еміграційного уряду. Судячи з того, що про їхні конкретні результати Степаняк нічого не чув, можна припустити, що ці зустрічі також закінчилися нічим.

Наступні перемовини пройшли за ініціативи польської сторони у Львові. Граф Дунін-Борковський та граф Бохенський від імені польського

підпілля звернулися до митрополита Шептицького з проханням пов'язати їх із бандерівцями. Митрополит уповноважив для організації процесу отця Йосифа Кладочного. Переговори відбулися на квартирі священика на вулиці Бема у Львові, ОУН на них представляли Зенон Матла та інший невідомий член Проводу організації. Поляки були готові говорити лише про започаткування спільної антинімецької боротьби, тоді як оунівці вимагали політичних гарантій розв'язання українського питання, а саме визнання української незалежності й відмову від територіальних претензій Польщі на західноукраїнські землі. Очевидно, польська делегація не мала повноважень для прийняття рішень щодо таких питань, тому кількаденні дискусії завершилися безрезультатно.

Однією з причин відсутності поступу було те, що польський еміграційний уряд у Лондоні не бачив шляхів розв'язання проблем, які непокоїли українців. Польські політики обрали вичікувальну позицію, спостерігаючи за кристалізацією міжнародної ситуації. Протягом усієї війни основою їхньої зовнішньої політики була позиція відновлення *status quo ante bellum* (лат., стан до війни), відступити від якої для еміграційного уряду означало втратити політичний ґрунт для свого існування. Тому в спеціальних аналітичних матеріалах Східного бюро наголошувалося на непотрібності і навіть шкідливості контактів з ОУН.

З іншого боку, непорушність кордонів 1939 р. — позиція, яку zasadничо не могла сприйняти українська сторона. Західноукраїнські землі, якими треба було б пожертвувати заради подолання конфлікту, були для неї основним ареалом і джерелом розвитку визвольного руху. Відмова від частини українських етнічних теренів суперечила і програмовим засадам ОУН, яка боролася за соборну, тобто таку, що об'єднає всі українські землі, державу.

Польські політики чудово усвідомлювали, що саме ця проблема є ключовою у взаєминах і що саме вона, а не полонофобія українських націоналістів є головним джерелом конфлікту. У повідомленні МЗС зі східних теренів за січень 1943 р. зазначалося: «Ставлення ОУН до Польщі випливає з безкомпромісного трактування ними програми відриву принаймні Східної Малопольщі, Волині і Південного Полісся від Польщі. Якби Польща з цих земель захотіла зрезигнувати (відмовитися. — Ред.), що повинна зробити, так як отримає значні терени на півночі та заході — готові були б до спільної з поляками антинімецької акції».

Проте польські політики не намагалися використати бодай найменшу можливість для досягнення домовленостей. Більше того — вони

готові були говорити лише з позицій сильнішої сторони, яка диктує власні умови. У рекомендаціях МЗС щодо пропаганди стосовно українців наголошено на необхідності акцентувати на «почутті польської сили», невідворотності повернення польської влади і неухильності покарання усім, хто боровся проти неї. Навряд чи така позиція могла зупинити наростання конфлікту.

У статті «Боротьба за Польщу на східних землях», опублікованій у липні 1942 р. в підпільному виданні «Ziemia Wschodnie Rzeczypospolitej», автор прямо узалежнює ставлення до національних меншин від їхньої лояльності до польської держави: «Можливість порозуміння з нами можуть мати тільки ті, які виконують громадянський обов'язок супроти Польщі, ті, які висловлюють щодо Польщі свідоцтва свого позитивного ставлення, несуть разом з нами жертви у боротьбі з ворогами». Інші політичні сили не те що не мали права бути стороною в переговорах, а повинні були пам'ятати про невідворотність покарання. «Ті, хто зрадив Польщу, є нашими ворогами, з якими будемо боротися з безоглядністю. Зрада мусить бути таврована і покарана. Ніхто не зможе уникнути цієї кари. Українська ребелія [бунт. — В. В.], яка готується в Східній Мало-польщі, стрінеться з нашим рішучим спротивом і мусить бути стерта».

«Зрадниками» вважали передусім діячів українського визвольного руху, а такі вихідні позиції прирікали на поразку будь-які спроби порозуміння.

Мар'ян Голембйовський, один із діячів польського підпілля, згодом член Замоїського інспекторату АК та її наступника «Вольносьць і незавіслосьць» (WiN), згадує, що як в еміграції, так і на батьківщині серед поляків у той час не було жодної політичної сили, яка мала би чіткий план вирішення українського питання. 28 серпня 1942 р. у Великій Британії відбулася зустріч Сікорського з польськими підпільниками, серед яких був і Голембйовський. На ній прем'єр заявив, що віддасть Україну Сталінові. На прохання уточнити, чи йдеться про відмову від так званих Східних Кресів, чи тільки про виселення українців, відповів: «Забагато хочете знати».

Отже, ситуація на західноукраїнських землях наприкінці 1942 р. не могла не вибухнути збройним протистоянням. Переговори, замість того аби локалізувати та зупинити спалахи конфлікту, які спостерігали вже в середині цього року, лише засвідчили безперспективність домовленостей та нереальність мирного розв'язання. «Укладений мною нейтралітет між ОУН і польською підпільною організацією, — повідомляв Лука Павлишин на допиті, — виявився недейсним, так як незабаром після

його укладення з Холмщини і Підляшшя стала поступати інформація, що польська підпільна організація знищує не тільки членів ОУН, але й мирних ні в чому не винних українців. Таким чином нейтралітет перестав бути дійсним як порушений польською підпільною організацією».

Про невдачу у спробах налагодити співпрацю на Волині якраз напередодні розгортання тут масового збройного руху писав у спогадах діяч ОУН Степан Мудрик: «Кінчався жовтень, починався листопад. Підпільники й бойові групи Волині дістали наказ відходити на Полісся. Там повинно було бути взимку вигідніше, тому туди переносили також технічні майстерні. На Поліссі творився в той час військовий загін під командуванням члена ОУН Перегіняка-Коробки [на його основі згодом постала перша сотня УПА. — В. В.]. Провідний член ОУН Закуштуй оповідав мені про спробу домовитися з поляками про зміну наставлення у наших взаєминах і про співдію. Розмови не дали наслідків. Шовіністичного ставлення поляки не змінили. Вони й далі були для комуністів та німців зручним інструментом у поборюванні нашого підпілля».

Тож українці та поляки пересвідчилися 1942 р. у неможливості з'ясування польсько-українських суперечностей політичними методами, жодна зі сторін не готова була до поступок, тому обидві вдалися до насильницьких дій, котрі вилилися у війну, яка почалася на Холмщині, а згодом перекинулася на Волинь.

Що буде після німців?

Перелом у Другій світовій війні 1943 р. теж безпосередньо впливав на стан польсько-українських стосунків. Розуміння близького завершення німецької окупації західноукраїнських земель актуалізувало питання, чийми вони будуть — польськими, радянськими, українськими?

Невизначеність на міжнародному рівні провокувала кожна зі сторін конфлікту до самостійних спроб його розв'язання, часто з використанням допомоги третьої сили. У результаті в боротьбі проти поляків українці використовували німців, а поляки в антиукраїнській боротьбі користувалися допомогою німців та радянських партизанів. Німці підтримували то одну, то іншу сторону, не віддаючи в результаті переваги жодній та посилюючи суперечності. «Німецька політика на Холмщині, — читаємо в українському підпільному звіті за 1943 р., — визначається поглибленням антагонізму між українцями і поляками. Причому часто використовують поліційні частини одної сторони проти другої». Таку ж тактику використовували на інших теренах, охоплених протистоянням. У звіті польського підпілля з Волині за 1943 р. читаємо: «Окупант з повним розумінням своєї диявольської роботи вживає допоміжну поліцію однієї національності проти іншої і навпаки, а також поширює цю ганебну систему на господарську і цивільну адміністрацію».

Радянські партизани використали конфлікт для ослаблення польського та українського національного руху і посилення власних позицій. Зі зростанням протистояння польські населені пункти, які опинилися перед загрозою українських нападів, дедалі частіше почали звертатися по допомогу до радянських партизанів. Ті таку допомогу надавали, використовуючи її для закріплення власних позицій на неохопленому терені та для посилення прорадянських настроїв серед поляків.

Російський історик Олександр Гогун зазначав, що здобуття прихильності польського населення було надзвичайно важливим для радянських партизан із політичних мотивів. «У Кремлі планували послабити АК, —

пише він, — і втягнути якомога більше поляків під вплив радянської системи, для того, щоб полегшити процес насадження комуністичного режиму в Польщі після війни. Тому силові структури СРСР, зокрема штаби партизанського руху, з кінця 1942 р. приділяли пильну увагу «польському питанню». Навесні—влітку 1943 р. з УШГПР [Українського штабу партизанського руху — В. В.] на місця пішли численні директиви про необхідність якнайширшого залучення поляків в лави радянських партизан».

Особливо актуальним для радянської сторони це стало навесні 1943 р., коли після виявлення німцями слідів Катинського злочину відбувся розрив дипломатичних відносин польського еміграційного уряду з СРСР.

Нагодою вирішили скористатися керівники українського підпілля, які вважали, що інформація про цей brutальний злочин радянської влади проти польської еліти дозволить налагодити співпрацю з польським підпіллям.

«В Смоленських лісах імперіялістичні бандити розстріляли 12 тис. польських офіцерів, — ідеться у зверненні ОУН. — Це були офіцери тої частини армії, яка добровільно піддалася більшовикам під час упадку Польщі. Імперіялісти використали момент слабості польського народу, щоб позбавити його важного провідного кадру, без якого є неможлива боротьба за державність. Сьогодні німці цей факт хочуть використати в своїй пропаганді для удару по престижу большевиків. Вони визначили спеціальну комісію для розслідування справи і розголошують факт по цілому світі через пресу і радіо. У відповідь на цю німецьку пропаганду большевики заперечили факт, закидаючи німцям, що вони самі розстріляли згаданих офіцерів, а пропаганда їх є провокацією. Відізвався з Лондону також Сікорський, несміло питаючися большевиків про вияснення. У відповідь на це дістав цілу бурю. «Союзнi» большевики назвали його по радіо німецьким прислужником та зірвали дипломатичні зносини. З другої сторони вдарила Сікорського Англія. Вона зажадала реорганізації заграничного уряду Сікорського, зажадала відкликати домагання до Міжнародного Червоного Христа прослідити справу, а вимагає всецілого підпорядкування політичним вимогам большевиків.

Що ж в дійсності є з цією цілою справою? Хто розстріляв польських офіцерів і чому так поставилися «союзники» до цього ганебного вчинку? Нема сумніву, що моральними винуватцями цього злочину є рівною мірою як большевицькі, так і німецькі імперіялісти. Хоча сам факт розстрілу dokonали «союзницькі» большевики, та однак цей випадок був фрагментом тільки їх спільного плану знищити польський народ. Тому, коли вони

до цього часу мовчали про цей й інші подібні вчинки, то для нас ясно, чому воно так було. Коли вони сьогодні спихають вину один на другого, то також ясно, які мають до цього підстави. Не дивною є також позиція Англії. Англія хоче мати більшовицького союзника коштом Польщі.

Поляки! Чи не бачите, що вами торгують? Чи ви не бачите, що ваші «союзники» плюють вам в лице? Чому так є? Тому, що ваші провідники вибрали невластивий шлях до вашого визволення. Ваше місце як поневоленого народу не в таборі імперіялістів, що хочуть поневолити і знищити всі поневолені народи, а в революційному таборі поневолених народів. Ваша боротьба повинна йти не в руку з московським імперіялізмом, що хоче вас знищити, а проти московського і німецького імперіялізмів. Вашим політичним гаслом повинно бути не загарбання чужих територій при помочі ворожих вам імперіялізмів, а будова власної держави на власній етнографічній території. Свобода народам — свобода людині — це повинен бути ваш клич в боротьбі».

Як бачимо, існувала загроза початку збройного протистояння польського підпілля та радянських партизанів, більше того, об'єднання його зусиль із українським рухом. Відвернула ж її ескалація польсько-українського конфлікту саме тоді, навесні 1943 р.

Чи існувало «остаточне вирішення» польського питання?

Загострення ситуації, безрезультатність переговорів не могли не позначитися на позиції українських націоналістів. Радикалізація настроїв стосовно поляків позначилася на рішеннях військової конференції ОУН від жовтня 1942 р. «Поляків усіх виселити, — читаємо тут у розділі «Організація внутрішньої безпеки», — давши їм можливість взяти із собою, що вони хочуть, так як їх будуть захищати Англія і Америка. Тих же, що не захочуть виїжджати, — знищувати. Активніших ворогів і серед них членів протиукраїнських організацій знищити в день перед оголошенням мобілізації. На облік вони будуть взяті завчасно районними та повітовими військовими командами. Знищенням будуть займатися жандармерія і в окремих випадках СБ. Використовувати для цього вояків армії заборонено».

Отже, як випливає з цього документа, наприкінці 1942 р., після того як конфлікт набув форм відкритого збройного протистояння, а спроби його призупинити шляхом переговорів провалилися, було ухвалено рішення про усунення поляків із західноукраїнських теренів шляхом виселення. Привертає до себе увагу той факт, що резолюцію розміщено в розділі про внутрішню безпеку, а не в розділах, де йшлося про розгортання збройної боротьби проти окупантів. А саме постанови цієї конференції стали остаточними у переході до творення українськими націоналістами власних збройних сил, які згодом вирости в Українську Повстанську Армію. Отже, польський фронт керівництвом ОУН не розглядало як головний. Крім того, окремо в рішеннях конференції наголошено на неприпустимості використання вояків створюваної армії для антипольських операцій. З цього можемо зробити висновок, що саме виселення поляків бачилося не як широкий збройний конфлікт, а як операція з метою ліквідації можливих загроз для розгортання визволь-

ного руху. У поляках не вбачали головного ворога, проти якого мали бути зосереджені всі сили, про що часто можна прочитати в сучасній польській літературі.

Важко однозначно сказати, наскільки це рішення було визначальним. Воно не було постановою найвищого керівництва українського визвольного руху — Проводу ОУН, у його ухваленні брали участь лише окремі члени Проводу. Про значущість цього зібрання свідчить факт, що саме його рішення стали відправним пунктом для творення УПА. Тому й позиція щодо польського питання мала бути визначальною для українського підпілля. З іншого боку, дивує деяка його неадекватність реальній політичній ситуації, адже важко було сподіватися, що такі дії українських націоналістів не матимуть спротиву в поляків.

Окрім того, українське підпілля, яке на той момент лише почало розгортати збройні відділи, фактично було неспроможне реалізувати згадану операцію. Адже територія, з якої планували виселити поляків, ніколи не була під цілковитим контролем українського руху. Тут і далі діяла німецька окупаційна влада, розгортали діяльність радянські партизани та, зрештою, і польські підпільні формування. Тож залишається відкритим питання, чи розглядали учасники цієї конференції її постанови як безпосередні вказівки до дії, чи лише як загальне стратегічне бачення розв'язання проблеми на подальшу перспективу. Залишаючи за дужками дискусію про реальність чи нереальність втілення цих рішень, їхній терміновий чи довгостроковий характер, варто підкреслити, що про повне знищення польського населення не йшлося.

Тезу про існування наказу про поголовне знищення поляків відстоює низка польських істориків та політиків, які вважають антипольські акції геноцидом. Її часте повторення в польських роботах сприяє популяризації цієї думки і навіть часом безкритичному підхопленню науковцями інших країн. До прикладу, у дослідженні американського історика Тімоті Снайдера йдеться не лише про рішення щодо антипольської «етнічної чистки», але й цілу політичну програму її реалізації. При цьому шановний науковець навіть не намагається обґрунтувати свої твердження покликанням на джерела.

Тим часом жодних документальних підтверджень щодо існування наказу про знищення усіх поляків не виявлено. Пошук таких документів триває, і періодично оголошують про його результативне завершення. Проте щоразу аналіз документів, які мають свідчити про цей наказ, піддає сумніву його існування.

Відомий дослідник польсько-українських стосунків, автор багатьох статей і кількох монографій із цього питання Владислав Філяр у праці «Волинь 1939—1944. Екстермінація чи польсько-українська війна» наводить цитату з наказу Дмитра Клячківського про «ліквідацію польського елемента» на Волині. Звіряння зазначеного у виданні посилання на справу в архіві СБУ Волинської області виявило за вказаною архівною легендою кримінальну справу проти п'яти поліцаїв, яких звинувачували в акціях проти комуністичного підпілля. Жодної інформації про УПА чи польсько-український конфлікт у матеріалах справи немає.

В опублікованому 2003 р. путівнику «Волинь та Східна Галичина 1943—1944» зазначено, що серед матеріалів одного з діячів ОУН в еміграції Збігнева Камінського є оцінка «наказу № 1 Миколи Лебеда [...] про масову ліквідацію поляків на Західній Україні». Через два роки ці дані було опубліковано у збірнику «Поляки і українці між двома тоталітарними системами». Проте свідчення, якщо проаналізувати їхню форму, походження і зіставити з іншими документами, також не можуть фігурувати як серйозний доказ існування такого наказу. Камінський дає характеристику діяльності Миколи Лебеда і між іншим твердить таке: «У 1943 році [Микола Лебеда] видає горезвісний і ганебний наказ № 1 про масову ліквідацію польського населення спочатку на Поліссі і на Волині, а пізніше ця «акція» перекинулася й на інші території. Це є гіркі, але правдиві факти». В око впадає публіцистичність висловлювання, використання епітетів, дивує нумерація наказу. Крім того, автор свідчень станом на 1943 р. виконував надто незначну роль в українському підпіллі, аби бути безпосередньо ознайомленим із наказами такого рівня, якби вони існували. Коли ж детальніше придивитися до його біографії, легше довідатися про мотиви «викриття»: Збігнев Камінський був активним діячем Закордонних частин ОУН, що перебували у гострій конкуренції з іншою групою націоналістів, очолюваною Миколою Лебедем.

І врешті, найважливіше: в інших документах Лебеда фігурує як той, хто засуджував антипольські акції, навіть вимагав відповідальності за них командира УПА Дмитра Клячківського. Ідеться про протокол допиту члена Проводу ОУН Михайла Степаняка. Він, зокрема, розповідає про дискусію довкола питання антипольських виступів, яка розгорнулася на Третьому Великому зборі ОУН у серпні 1943 р., у межах якої частина членів Проводу (сам Степаняк та Микола Лебеда) виступила з критикою дій Дмитра Клячківського під час конфлікту, більшість же його захищала.

Юрій Стельмащук, командир ВО «Турів»

Цей документ важливий не лише тому, що відображає оцінку протиостояння Миколою Лебедем, а й тому, що в цьому протоколі маємо чітке свідчення, що принаймні станом на серпень 1943 р. не існувало жодного остаточного рішення Проводу ОУН з приводу польського питання. Дискусії тривали й надалі. Протокол Великого збору Української головної визвольної ради з липня 1944 р. свідчить, що й на той час у керівництві підпілля змагалися дві концепції стосовно поляків — вирішення питання через силові акції та спроба налагодження співпраці.

У цьому контексті малоймовірними видаються також свідчення одного з командирів УПА Юрія Стельмащука про те, що в «червні 1943 року представник Центрального проводу ОУН «Клим Савур» передав мені усно секретну директиву Центрального проводу ОУН про *поголовне і повсюдне знищення всього польського населення на території західних областей України*. Ці слова на сьогодні є головним доказом існування наказу Проводу ОУН про загальне винищення поляків. Тому їх слід уважніше проаналізувати. По-перше, наведену цитату взято з документа під назвою «Секретні директиви ОУН, УПА і СБ про

повсюдне фізичне знищення всього польського населення» одного з томів агентурної справи «Берлога», заведеної НКВД на Провід ОУН. Крім «секретної директиви» про винищення всіх поляків, тут згадано аналогічні вказівки про винищення всіх радянських військовополонених на теренах Західної України та «всіх осіб, запідозрених в антиоунівських настроях, не виключаючи ні грудних дітей, ні жінок, ні старих». Уже сама назва документа, яка не відповідає змістові (за формою документ є витягом з протоколу, а не директивою), нагромадження в півторасторінковому тексті інформації про таку кількість жаклих таємних інструкцій ОУН, слідів яких не знаходимо в інших документах, викликає підозри щодо об'єктивності поданої інформації.

Чи не маємо ми справу з однією з численних спроб компрометації українського визвольного руху з боку НКВД? Підтвердженням цієї тези є те, що цитований документ подано як виписку з протоколу допиту Юрія Стельмашука від 28 лютого 1945 р., а в архівно-кримінальній справі на Юрія Стельмашука № 67424 маємо протоколи від 8, 9, 20, 22 та 25 лютого 1945 р. Жодного ж протоколу від 28 лютого у справі немає!

Польські дослідники часто цитують із цього документа «зінання» Стельмашука про те, що ним та його відділом (700 вояків) протягом 29—30 серпня було знищено 15 тисяч поляків. Цю цифру справді знаходимо у кримінальній справі, у протоколі під датою 20 лютого. Проте з поданих далі показань свідків впливає інформація про кількасот (в одному випадку — кілька тисяч) убитих, але не 15 тисяч. Зрештою, через півроку після допитів у серпні 1945 р. на судовому засіданні сам Стельмашук заявив: «Звинувачення мені зрозуміле, винним себе визнаю, за винятком того, що моїм загonom було знищено не 15, а 5 тисяч поляків, 15 тисяч поляків було знищено по всій Волині». Завищена цифра, подана допитуваним у лютому, можливо, була наслідком «ефективної» роботи радянських слідчих, які скористалися слабким станом хворого на тиф Стельмашука.

У протоколі судового засідання, крім цього уточнення, є ще одна вкрай важлива інформація, яку поки не використовували ані в польській, ані в українській історіографії й вона безпосередньо стосується того, чи існувало рішення Проводу ОУН про знищення поляків. «В цьому ж червні 1943 року, — подає інформацію підсудний, — в Колківському лісі зустрівся я з Климом Савуром [Дмитром Клячківським. — В. В.], заступником голови ставки головної команди Андрієнком [Олександром

Луцьким. — *В. В.*] Савур дав мені наказ знищити всіх поляків Ковельської округи. Всі керівники Ковельщини, в тому числі і я, виступили проти цієї пропозиції, але Савур погрожував мені польовим судом. Становище було важким. Не виконати наказ я не мав права, а виконувати не дозволяли особисті переконання. Я звернувся до Андрієнка. Андрієнко сказав мені, що це вказівки не з центру, що це перекручування на місцях, але конкретного нічого не сказав». Далі йдеться про те, що Стельмащук намагався якомога довше не виконувати наказ, але все ж провів антипольські акції між 25 та 30 серпня. Очевидно, до слів підсудного треба ставитися з упередженням, як до спроби виправдати себе і полегшити свою провину. Проте надзвичайно важливим тут є твердження, що не було рішення керівництва підпілля про проведення антипольської акції, ішлося про місцеву «ініціативу». Очевидно, якби йшлося лише про самовиправдання, не було б сенсу акцентувати на цій деталі, навпаки, легше було б наголосити на необхідності виконання наказу, виданого найвищим керівництвом. Згодом саме ця «ініціатива» Дмитра Клячківського і стала приводом для розгляду його діяльності Проводом ОУН на Третньому Надзвичайному Великому зборі.

Підтвердження висунутої гіпотези знаходимо і в протоколі допиту згаданого в цитованих свідченнях Олександра Луцького — «Андрієнка», відісланого у червні 1943 р. Проводом ОУН для інспекції на Волинь. Звітуючи про свою поїздку перед керівництвом, Луцький зазначає, що він «критикував «Клима Савура» в питанні ставлення УПА до польського населення. Як відомо, створена на Волині «Климом Савуром» УПА дуже часто в масовому порядку знищувала польське населення. Я і Центральний Провід були проти масового винищення польського населення, тим паче, що саме в цей час між Центральним Проводом ОУН і польськими підпільними антирадянськими формуваннями велися переговори про контактування нашої роботи».

Аналіз документів не дає жодних підстав твердити, що існувало розпорядження вищого керівництва українського підпілля щодо масової ліквідації польського населення у Західній Україні. Але важливо не лише те, що такого «наказу» не знайдено (адже немає й розпорядження Гітлера про винищення євреїв), важливо, що виявлені на сьогодні матеріали заперечують можливість існування такого документа.

Можемо лише стверджувати, що було рішення керівництва українського підпілля про усунення польського населення із західноукраїнських земель шляхом виселення.

У свідченнях командира загону УПА «Котловина», що діяв на Волині, Степана Коваля — «Рубашенка» читаємо: «У червні 1943 року після того факту, що поляки разом із німцями стали нападати на українські села, Організація українських націоналістів [із цього свідчення незрозуміло, структура ОУН якого рівня видала цю вказівку. — В. В.] наказала групам УПА знищити всі польські колонії на території Волинської області, а якщо десь буде вчинено опір, знищувати і людей». Отже, наказувалося нищити населені пункти, а їхніх мешканців — тільки у випадку спротиву виселенню. Такі вказівки є близькими до рішень військової конференції з кінця 1942 р. і, можливо, були спробами їх утілення.

Імовірно, в ситуації, повністю не контрольованій Проводом ОУН, були випадки, коли місцеві командири виходили далеко поза межі, визначені цим рішенням, коли відбувалися стихійні антипольські акції місцевого населення, жертвами яких ставали цивільні мешканці.

Попри те що виселення, зокрема під загрозою знищення, було більш гуманним варіантом порівняно із загальним винищенням, залишається питання, чому керівництво українського визвольного руху пішло на усунення польського цивільного елемента із західноукраїнських земель. Насамперед тому, що це населення було основою для розвитку польського підпілля, конфлікт із яким на той момент уже набрав обертів. Поляки Західної України для свого підпілля давали кадровий, матеріальний та інформаційний ресурс, без якого його розвиток на етнічно чужих і часто ворожих теренах був неможливий. Припинення доступу до цього ресурсу розглядали як головну передумову ліквідації тут польського підпілля. Через кілька років таку саму жорстоку логіку використали поляки на Закарпатті, «стимулюючи» нападами на українські села переселення українців, а згодом цілком депортувавши українську меншину в межах акції «Вісла».

Крім того що цивільне населення було базою для розвитку підпілля, власне його наявність чи відсутність на західноукраїнських землях, на думку керівників еміграційного уряду в Лондоні, була визначальним фактором у вирішенні повоєнного статусу цих територій. Генерал Ровецький у депеші до свого командування стверджував: «Польща не зречеться жодних земель, які були в її кордонах в 1939 році, оскільки ці землі є необхідні для збереження Держави. Польща не дозволить загодіяння шкоди місцевому польському населенню, бо його існування у першу чергу є умовою залишення цих земель за Польщею». В одній із інструкцій польського підпілля від кінця 1941 р. стверджується: «Польське населення на

Східних землях є фактором, який найсильніше зв'язує ці землі з Польською Державою, й існування його на цьому терені є найповнішою гарантією нерозривності тих територій з цілим державним організмом». У період швидкого наростання конфлікту, коли вже почалися перші масові вбивства поляків у квітні 1943 р., Волинський окружний представник уряду Речі Посполитої звертався до своїх земляків: «Керівні діячі польського життя в Краї, знаючи про тяжке становище польського населення Волині, вірять, що це населення вистоїть на своїх солдатських постах, і зі свого боку зроблять усе, що буде в їхніх силах, щоб допомогти йому у важкій трагічній боротьбі». Солдатами на постах цивільне населення вважали не тільки представники польського уряду, а й вороже налаштовані до нього українські підпілляники та звичайні місцеві мешканці. Тому під час боротьби ніхто особливо не вирізняв цивільних з-поміж тих, кого вважали небезпечними ворогами.

Таким чином, поляки Західної України опинилися між вимогами українського підпілля вийхати під страхом фізичного знищення та вимогами керівництва польського руху залишитися на місці, яке застерігало від самовільного залишення цих територій. «Польська Волинь, — читаємо у зверненні, — без польського суспільства не буде, це не підлягає жодному сумніву... Хто самовільно покидає місцеві території, той діє на шкоду польському народу і повинен розуміти це. Особистий інтерес кожного з нас говорить про те, щоб ми стояли незламно і безстрашно до переможного кінця». Зважаючи на те, що на той момент польське підпілля не могло власними силами гарантувати безпеку поляків Волині, ці патетичні заклики можна вважати зразком політичної безвідповідальності. Цивільні поляки стали заручниками реалізації зовнішньополітичних концепцій еміграційного уряду.

Рішення українського підпілля щодо необхідності виселення польського населення не було якимось винятковим у тодішній суспільно-політичній ситуації в Європі. Навпаки, масові переселення (плановані чи вже здійснені) вже стали звичним явищем. І не тільки для тоталітарних радянського та нацистського режимів. Схожі плани щодо українців іще до й під час Другої світової війни виношували польські політики. Урешті, в післявоєнний період вони їх втілили.

«Німецька та радянська окупації, — писав із цього приводу Тімоті Снайдер, — радикалізували підходи до вирішення національного питання, хоча ще до масового знищення поляків українцями в 1943 році деякі націоналісти, як і ендеки Дмовського, мріяли виселити з Польщі всіх

українців. Різниця полягала в тому, що в 1943 році на таке рішення пристали також політики інших течій, які вже не бачили другої можливості відстояти Галичину і Волинь. Такі плани часів війни передбачали депортацію 5 мільйонів українців на схід від довоєнних польських кордонів, а у відповідь — переселення поляків з Радянського Союзу чи незалежної України».

І знову-таки, так робили не лише поляки стосовно українців — після Другої світової виселено німецьку меншину з Польщі та Чехословаччини. Бажання політиків Східної Європи створити держави з максимально однорідним національним складом можна пояснити їхнім прагненням уникнути внутрішніх проблем, характерних для них в період між війнами. Адже країни, які постали після 1918 р. на руїнах багатонаціональних імперій у Східній Європі, теж здебільшого були не мононаціональними. Спроби вирішити питання національних меншин чи то шляхом їх поступового розчинення в єдину політичну націю, чи, навпаки, наданням їм широких прав і можливостей збереження культурних особливостей не виправдали себе. Наявність великих національних громад, що проживали компактно, стали підставою для перегляду кордонів, розділу й остаточної ліквідації спочатку Чехословаччини, а потім і Польщі. Тому серед політиків визріло прагнення скористатися воєнними подіями та першими повоєнними роками, аби унеможливити повторення такої ситуації. Цей погляд розділяли як керівники польського національного руху, так і представники польських прокомуністичних сил, підтримувало демократичне керівництво відродженої після війни Чехословаччини.

На думку німецького дослідника Філіппа Тера, етнічні чистки, до яких в роки Другої світової війни вдавалися й українці, і поляки, були наслідком панування в обох національних рухах концепції національної держави, вони були «дитиною національної держави, а тому і центральним складником європейської сучасності».

Різного роду етнічні чистки, які відбувалися в роки Другої світової чи в перші роки після її завершення, на думку відомого дослідника націоналізму Ернста Геллнера, були неминучими. «Четверта стадія розвитку націоналізму, — пише він, — стадія впорядкування етнічної карти з використанням будь-яких, у тому числі надзвичайно жорстоких методів, — не була ні випадковістю, ні якимось відхиленням [...]. Навпаки, стадія ця була неминучою: в історії європейської думки вона була, так би мовити, наперед вписана до порядку денного. У важкій етнічній

ситуації, що склалася в Європі — особливо в Центральній і Східній, — будь-яке вирішення проблеми політичних кордонів мало йти всупереч інтересам багатьох і багатьох людей. Лють, яка звільнялася в результаті ущемлення цих інтересів, дістала підтримку в соціальній метафізиці, яка санкціонувала будь-які жорстокості, і все це було ще багатократно помножене завдяки тому, що рух, який сповідував цю метафізику, тимчасово здобув перемогу і здобув не лише волю, але й засоби, необхідні для втілення диктованих нею ідей».

Війна, що розпочалася з невеликих конфліктів та спорадичних убивств у другій половині 1942 р., наступного 1943 р. набрала обертів. Уже взимку, крім Холмщини, вона охопила Волинь, а ще через кілька місяців і Галичину. Війна отримала, по суті, три театри бойових дій, відносно ізольовані один від одного, що призвело до несинхронного розвитку подій на різних теренах. У той час, коли конфлікт на одній території поступово згасав, на іншій набирав обертів. Часом, як це було у випадку з Холмщиною, спостерігаємо певне пригасання конфлікту (у другій половині 1943 р.) і новий його спалах (навесні 1944-го). В епіцентрі протистояння знову опинилися ті самі території, що й під час попередньої війни між українцями та поляками. Удруге за кілька десятиліть вони намагалися вирішувати питання їхньої приналежності за допомогою зброї. Цього разу польсько-український конфлікт був значно кривавішим і брутальнішим, тому що розгортався на тлі найбільш кривавої й найбільш брутальної війни в історії людства.

Розростання війни. Холмщина 1943 р.

На початку 1943 р. польсько-українська війна не припинялася на Холмщині. У березні представники Українського допомогового комітету в Грубешеві ініціювали переговори з польською стороною, представленою керівником Польського допомогового комітету доктором Кульчицьким. Успіх перемовин було зведено нанівець після замаху 19 березня 1943 р. на голову УДК у Грубешеві адвоката Миколу Струтинського. Смертельно поранений польськими терористами, він помер у лікарні 21 березня. А вже наступного дня група польських підпільників чисельністю 18 осіб атакувала будинок члена УДК і командира самооборонного відділу полковника Якова Гальчевського-Войнаровського. Досвідчений військовик понад годину тримав оборону своєї домівки, але врешті був застрелений. Прошите кулями тіло витягли на подвір'я й порубали.

У перші місяці року вбито близько ста українців, більшість із них — відомі діячі громади. «Від стихійних терористично-грабункових акцій, — читаємо про це у звіті українського підпілля за весну 1943 р., — польські партизани перейшли до гланової акції вбивання всіх чільніших представників української інтелігенції. Про замітніші випадки вбивств подає раз у раз легальна преса. Найголовніші були вбивства полковника Я. Войнаровського і доктора М. Струтинського. Є багато випадків вирізування польськими бандитами цілих українських родин. Майже всі українські діячі дістають від польської організації листи з погрозами й зазивами покинути свої пости. Поведінка німців у цій українсько-польській боротьбі є доволі підозріла. Раз ідуть на руку полякам, то знову стають ніби по стороні українців».

Навесні 1943 р. польське підпілля масово поширювало серед українських активістів погрози з вимогою виїхати геть із теренів Холмщини. «Наші люди на Томашівщині, — інформував керівництво представник УДК у Замості Роман Перфецький, — одержали... около двох тижнів погрози,

що коли в найближчому часі не покинуть своїх постів праці і не заберуться зовсім, то будуть через бандитів, а радше через польську підпілну організацію, зліквідовані». Очевидно, дехто з них, дослухаючись до погроз, тікав, інші залишалися і часто ставали жертвами нападів. За інформацією українського підпілля, від серпня 1942-го до серпня 1943-го на Холмщині загалом вбито 543 українці.

25 квітня 1943 р. польське підпілля поширило листівку із погрозами українцям за участь української поліції в німецьких каральних операціях проти поляків. Підпілники застерігали, що за кожне спалене польське село «буде спалено два українських села, за кожного вбитого поляка — два українці»

Проте лише погрозами не обійшлося. На думку Гжеґожа Мотики, навесні, точніше у травні 1943 р., польське підпілля тут уперше застосувало принцип збірної відповідальності щодо українців: «Тоді спалено 59 українських господарств в Моложові і 70 в Стрільцах. Згідно з різними даними, вбито від 50 до 70 цивільних». Ще одне село, спалене в той же день, 26 травня, не назване польським істориком, — Тугані. Тут було вбито 6 і поранено 3 мешканців та знищено 23 господарства. Результатом польських акцій, крім убитих та поранених людей і спалених забудов, стало те, що 642 особи з перелічених трьох сіл опинилися в статусі біженців. «Убивано здебільшого чоловіків, — читаємо про це в повідомленні УДК. — Всі, що врятувалися, є голі, босі та без харчів».

Загалом, у травні — на початку червня 1943 р. тільки на Замойщині вбито 30 осіб. Ось звіт лише про одну добу, який показує ситуацію на цьому терені: «Уночі з 30 на 31 травня ц. р. замордовано в селі Підгайцях Лащівської волості солтиса цієї громади Євгена Паншету і молочарського організатора Кирила Бурачка. Цєї ж ночі в селі Стенятичі Лащівської волості замордовано працівника ОСУК в Томашеві Василя Дзірбу, а крім того ще три особи: Івана Свіра, Михайла Свіра і Хведора Гвоздяка. Цєї ж ночі замордовано в селі Наброжі Лащівської волості 4 українських родини — всього 16 осіб, а в селі Гошке Лащівської волості — 1 особу».

Місцеві керівники УДК почали бити на сполох і звертатися до німецької влади з проханням про допомогу. При цьому висували звинувачення на адресу польської поліції щодо її підтримки антиукраїнських акцій. У листі керівника Володавської делегатури комітету Івана Сосенка від березня 1943 р. зазначено: «До мене масово звертається місцеве українське населення в справі уможливлення йому самооборони. При тому висувається пропозиція покликання до Лащева української поліції і уможливлення на

випадок алярму роздачі довіреним людям резервового озброєння для боротьби з бандами. З дня на день має влада більше доказів на це, що бандитизм організують поляки. Польська поліція цей бандитизм толерує, і доки на наших теренах буде польська поліція, доти не може бути мови про успішну боротьбу з бандитизмом».

У звіті УДК із Замостя ситуація в травні 1943 р. описана так: «Загальне положення на терені нашого повіту, спеціально під оглядом особистої безпеки, значно погіршилося. Найбільше під цим оглядом загроженими є терени Тишовецької делегатури, де всі, хто в цей чи інший спосіб має якесь відношення до нашого національного життя, не чується особисто безпечним. Всі працівники нашої делегатури, як рівно ж і мужі довір'я по селах, є змушені ночувати, а радше переводити ніч, бо про спання нема мови, поза домом, бо вдома бояться нападів польських терористичних банд».

Під час ліквідації українських активістів убивці часом заявляли, що виконують вироки від імені Речі Посполитої. «28 [червня. — В. В.] о годині 10 вечором, — читаємо в одному зі звітів УДК з Володави, — прийшла польська банда до Горостити волості Кривоверба, скликала людей і заявила: "Ми, польська організація терористична, від імені Жечипосполитої закликаємо населення вступити в наші ряди, хто не ступить — буде спалений, а ті, що з німцями співпрацюють, — будуть убиті"».

27 липня 1943 р. польська боївка напала на село Буковину. Майже всі хати спалили, при цьому вбито 12 осіб і поранено 4. Часом польське підпілля поширювало листівки, якими намагалися залякати всіх українців, змусивши їх покинути власні села. В одній із таких летючок читаємо: «Зайдо гайдамацька! Винесіться, пси українські, з польської землі, бо застрілимо тебе, як пса. Відхочеться тобі і твоїм побратимам України на польській землі. Застерігаємо перший і останній раз».

За інформацією УДК із Замостя, протягом березня—вересня 1943 р. на цих теренах було вбито 44 українських активісти — солтиси, війти, мужі довір'я, діячі українських кооперативів. Серед убитих — 4 православних священики. 1943 р. гоніння на українських священиків, започатковані торік, тривали. Детальну інформацію в «Меморіалі про переслідування польськими бандитами православного духовенства на Холмщині і Підляшші» подав архієпископ Іларіон: протягом 1943 р. здійснено напади на 150 парафій, 9 священиків і 8 дяків було вбито. «Дня 6 травня ц. р. польська банда, — писав Іларіон, — напала на дім настоятеля парафії в Набротжі, Замиського повіту, священика Сергія Захарчука й у страшний

спосіб його замордувала. Поклавши о. Захарчука на підлозі горілиць, бандити били його ногами й кольбами та люфами крісів. Це катування тривало довший час. Залишивши непритомного о. Захарчука на підлозі, бандити пішли до домової церкви, що містилася в тому самому домі, спровокували її [...]. Виходячи з помешкання, бандити стрілили один раз у голову о. Захарчука, що лежав непритомний на підлозі [...]. Дня 27-го жовтня польська банда, якою керували польські офіцери, доконала нападу на парафію Молодятичі Грубешівського повіту [...]. Дев'ятимісячну дитину місцевого вїта польський бандит розбив головою об підлогу, добираючи нещасне дитя кільбою по голові, двох інших дітей 2 і 5 літ поляки замордували в жорстокий спосіб у їхньому ліжку. Під час цього нападу жорстоко замордовано й старого дяка місцевої парафії Семена Ярошевича. Дня 28 жовтня польська терористична банда під час нападу на Грабовець Грубешівського повіту у страшний спосіб замордувала настоятеля Грабовецької парафії протоієрея Павла Швайку і його дружину. Тіла забитих були дуже змасаковані (замордовані. — *Ред.*) — матушка Іванна Швайка майже вся була поколота ножами, руки та ноги в неї поламані, живіт порізаний. Нещасна жінка вмерла від відпливу крові, а не від смертельної рани. Сам настоятель, крім ран на тілі, мав рани стрілів. Перед убивством його в жорстокий спосіб бандити мучили й катували». На думку Іларіона, польське підпілля зосередило свою увагу на вбивствах священників тому, що на той момент, після втечі чи вбивств багатьох активістів, вони залишилися практично єдиними виразниками українського життя в терені.

Деяке пригасання конфлікту на Холмщині спостерігається на кінець весни — літо 1943 р. Новий спалах пов'язаний із двома чинниками: німецькою каральною операцією, яка супроводжувала завершальний акт розпочатих іще попереднього року переселень, та появою інформації про літні події на Волині. 4 серпня 1943 р. Головне командування АК видало наказ про початок терористичних акцій у відповідь на німецьку пацифікацію. Ним було передбачено атаки на відділи, що брали участь у каральних операціях, а також знищення сіл, мешканці яких брали участь в німецьких акціях, зокрема переселенні. У наказі українців не згадувано, проте, зважаючи на те, що саме їх часто поселяли в колишні польські села, вони опинилися у вирі атак.

Тим часом наприкінці літа 1943-го Холмщина наповнювалася біженцями та чутками із сусідньої Волині. За інформацією Ганса Франка, станом на середину вересня на терени Генеральної Губернії прийшло понад 20 тисяч польських біженців з-за Бугу. В українському звіті за вересень

Полковник Яків Гальчевський. Загинув у бою проти польських підпільників у селі Пересоловичі Грубешівського повіту 21 березня 1943 р.

1943 р. з Холмщини читаємо: «Через міст в Дорогуську перейшло около 900 осіб. Втікачі походили переважно з околиці Любомля. Втікачів забирає польський Комітет, частинно відставили німці від границі до лягрів в Холмі. Багато поляків було ранених. Своїми оповіданнями про «звірства» українців (комусь там роздерли уста від уха до уха та казали: «Маш Польськев од можа до можа», зарізали «ксендза» пилою при вівтарі і т. п.) викликали паніку на усіх теренах та загострили ще більше відносини. Кожний українець в очах поляків — це «гайдамака», який ходить з ножами та все готов різати поляків. Поляки говорять, що українці виготовляють їм різню в Холмі, що в Союзі Українських Кооператив, в Комітеті та на [...] найдено зброю, що Іларіон посвятив ножі, що в українському шпиталі отруїли 30 поляків з Волині і т. п. 13 вересня появилася відозва польського допомогового комітету, де закликається поляків зі сіл Ягодзін, Римаче, Теробенкі, Янковце, Оструфкі, Воля Островецька Любомльського повіту

до повороту на свої місця. Повертаючим мали німці уділяти помочі. Одначе поляків багато не вернулося. Німці дивляться на українсько-польські відносини байдуже. Низи настроєні проти українців. Урядові круги виграють на українських нервах. У відповідь на польську діяльність обіцяли німці дати українцям в Холмі 20 крісів на самооборону». У меморіалі архієпископа Іларіона про вбивства священників на Холмщині також зазначено: «Щоб оправдати свою злочинну нехристиянську роботу [...], поляки покликаються на останні події, що ніби мали місце на Волині».

В українських селах поширювалися листівки, у яких від імені польської організації «Комітет оброни народовой» було оголошено про взяття заручників. «В зв'язку з жакливими вбивствами українськими бандитами на Волині визначені заручники в окремих місцевостях повіту. Застерігаємо вдруге: якщо хоч один схожий випадок станеться в повіті, обрані заручники втратять життя, а села підуть з димом».

Польське підпілля намагалося взяти під контроль наростання антиукраїнського руху в цьому регіоні. У жовтні 1943 р. видання «Biuletyn Informacyjny» публікує зауваги щодо дій «Комітету відсічі Волині», який закликав до негайної організації збройної відповіді українцям. «Лише і виключно Керівництво підпільної боротьби і Командування Армії Крайової є покликане до рішень про збройні виступи, — читаємо тут, — самовільних і неузгоджених починань в нашій ситуації не можна допускати». Проте далеко не всі польські підпільники вважали такі звернення обов'язковими для себе, тому напади тривали.

Інформація про перебіг конфлікту циркулювала між різними районами — Холмщиною, Волинню, Галичиною, — незважаючи на їхню ізоляваність. Вона була одним із чинників посилення протистояння. Часто емоційно насичені, перебільшені новини про жертви на одному терені запалювали вогнище конфлікту на іншому.

Теза про те, що конфлікт на Волині значною мірою був спровокований потраплянням сюди повідомлень про антиукраїнські акції на Холмщині, поширена в українській історіографії. Часто польські історики подають її як надуману, таку, що служить виправданням. Проте підтвердження її знаходимо у багатьох документах — як українських, так і польських. У розлогому аналітичному документі польського підпілля під назвою «Українська справа» про з'ясування причин загострення конфлікту на Волині читаємо: «Коли ми звернулися до двох найвизначніших українських діячів у Варшаві з колишньої російської імперії з проханням пояснити причини волинських подій, то вони навели приклади здійснення польською

гранатівною поліцією в Холмському повіті, за німецьким дорученням, репресії проти українських сіл за підозру у підтримці радянських диверсантів і неправильної поведінки польських сільських управителів лісової служби тощо на Волині як можливу причину подій на Волині».

Напади на українські села Холмщини продовжилися восени. Їх полегшував той факт, що українці були практично безборонні. За винятком невеликого озброєного загону самооборони, який на середину 1943 р. налічував 200 вояків, тут не було сили, здатної їх захистити. Ініціатива створення повстанських відділів, яку в той час реалізовували на Волині та Галичині, не охоплювала Холмщини. Тому напади на українські села тривали. «Дня 21 жовтня узброєна в скоростріли й кріси банда, — писав архієпископ Іларіон, — зо співом «Єще польска не згінела» напала на парафію Мірче Грубешівського повіту й спалила 196 господарств разом з живим і мертвим інвентарем, а 26 чоловік забито і 4 ранено. Знайдено там жертви з вирізаними язиками, викрученими руками, видовбаними очима і т. ін. Не помилувано навіть жінок і дітей. Напад подовжувався 4 години вночі». І це було далеко не єдине спалене українське село в той час: в українських документах згадуються також напади в жовтні на села Молодятичі, Грабовець та ін.

У листопаді 1943 р. Український допомоговий комітет у Грубешові розгорнув акцію «Зимова допомога погорільцям». В оголошенні про її початок зазначалося: «Бандитські напади в останніх місяцях багато нещастя і всякого горя нанесли українському населенню повіту. Моложів, Стірільці, Тухачі, Пасіка, Мірче, Молодятичі, Грабовець і много відокремлених випадків по різних селах нашого повіту потребують помочі. Поверх дві тисячі наших братів опинилося без даху над головою й голодні та босі з острахом вижидають зими».

1943 р. для українців Холмщини завершувався у важких умовах. «Зараз твориться щось страшного, — писав Холмсько-Підляській консисторії священик села Підгірці, — щоночі гине в страшних муках десятки безвинного населення. Від 19 грудня щоночі напади. Ніхто не роздягається і не спить по хатах». За інформацією представництва УЦК у Любліні, протягом 1942—1943 рр. «впали від злочинної польської ворожої руки числом п'ять сотень українські передовики Холмщини і Підляшшя». Найбільше загинувших — 269 — припадає на Грубешівський повіт. Ці цифри, очевидно, неповні — підраховані лише активісти українських організацій. Обліку загинувших українських селян ніхто не вів. Проте це був лише початок — наймасштабніша трагедія українців Холмщини сталася наступного, 1944 р.

Коли спалахнула Волинь

1943 р. найбільшим вогнищем польсько-української війни стала Волинь. Як і в сусідній Холмщині, основну роль у розгортанні протистояння між українцями та поляками відіграв тягар непорозумінь минулого. І так доволі високий з міжвоєнного періоду рівень взаємної нетерпимості між українцями й поляками в роки Другої світової постійно наростав. Оунівці підкреслюють різницю в ставленні до українців між тими поляками, що вже протягом багатьох поколінь мешкали на Волині, і тими, хто з'явився там в результаті колонізаційної політики Другої Речі Посполитої. Саме другі, на думку українських підпільників, провокували протистояння. «Польсько-українські відносини, — читаємо в оунівському звіті з Волині за липень 1943 р., — чим далі, то тим більше загострюються, викликаючи

Бійці польської самооборони села Пшебраже

часті і гострі конфлікти. Підставою є великодержавні аспірації польсько-го осадничого елемента, що осів в нас за часів існування польської держави з метою колонізації українського населення Волині, а тим самим тіснішого її зв'язання з польською державою. Для тих політиків всякі прояви українства на наших землях, почавши вже від уживання української мови, приналежності до православної релігії і т. п., є небажаними, ворожими, визвольні соборницькі змагання українського народу на Волині є для цих поляків протидержавним, з їх погляду, актом. І вони не жалюють ані сил, ні засобів для боротьби з цими змаганнями. Ці збанкрутовані політики польської «моцарствості» [державної величі. — В. В.], підсилені свіжими силами з-за Буга, вже від довшого часу закладають державницькі польські організації на Волині (делегатури «Жонду Жечи Посполітей», «Страж хлопска»). Своєю добре поставленою пропагандою ці організації розбурхують у місцевого волинського населення поляків, замешкалих віддавна на Волині і чужого всяких великодержавних польських планів, «моцарствості» апетити, настроюючи його ворожо проти українського населення, його мови, звичаїв, віри, національних і державних ідеалів і державницьких змагань».

Тож наслідки нерозважливої політики Другої Речі Посполитої залишалися джерелом міжнаціонального напруження на Волині вже навіть після її зникнення. Звісно, самі по собі вони навряд чи могли б вилитися в кривавий конфлікт, якби не події Другої світової війни.

Волинь — терен, надзвичайно придатний для розгортання партизанської боротьби, — привертав до себе увагу українських, польських та радянських підпільників. Відносну рівновагу між цими трьома силами протягом 1942 р. зруйнував перелом у Другій світовій війні. Активний радянський наступ потребував закріплення через послаблення німецьких тилів. Для цього на Волинь із опанованої вже на той час радянськими партизанами Білорусі відсилають спеціальні загони. Їхня поява в Північно-західній Україні примусила українських та польських підпільників активізувати зусилля зі створення збройного підпілля.

Для української сторони рівновага вичерпалася ухваленням остаточного рішення про збройний зрив на Третій конференції ОУН у лютому 1943 р. Деякі дослідники вважають, що саме ці постанови стали визначальними у проведенні антипольської акції на Волині. Проте їх аналіз не дає підстав для таких тверджень. Ставлення конференції до поляків було подвійним. З одного боку, підтверджувалися постанови Другої конференції: «На відтинку поневолених народів сучасної Європи,

Отаман Тарас Боровець («Тарас Бульба»)

зокрема її сходу, змагаємо до ліквідації дрібних неістотних спорів в ім'я національних революцій, проповідуємо і організуємо спільний фронт поневолених народів для боротьби проти імперіялізмів і проти поневолення під гаслом свободи народів і людині». З іншого боку, є застереження: «Стоячи на становищі побудови національних держав всіх народів на їх етнографічних територіях, український нарід протиставляється і протиставлятиметься всім спробам народів, в сучасний момент поневолених німецьким або московським імперіялізмом, [...] загарбати в цілості або частинно українські землі та поневолювати Україну». Жодних звернених спеціально проти поляків постанов не знаходимо. Тим паче немає якихось указівок щодо їх винищення.

Але в польській історіографії поширена теза про наявність у рішеннях Третьої конференції антипольського контексту, що загалом мало би пов'язати розгортання боротьби перших відділів УПА з початком антиполь-

ських акцій на Волині 1943 р. Головні складові цієї тези полягають ось у чому: у лютому на Третій конференції ОУН ухвалено рішення про антипольську акцію, у березні на виконання рішень конференції відбувається відхід української поліції у підпілля, а відтак і перші випадки масового знищення польського населення. При цьому використовується емоційний аргумент — до лав УПА влилися поліцаї, що мали досвід масового знищення євреїв, який і використали проти поляків.

Для більшої символічності того, що боротьба УПА розпочалася з виступів проти поляків і що саме антипольський фронт був першим і головним на Волині, польський дослідник Гжегож Мотика поєднує першу повстанську акцію сотні «Довбешки» проти німців у Володимирці з антипольською акцією у Парослі в лютому 1943 р. «До рівня трагічного символу виростає факт, — пише історик, — що перша збройна акція УПА проти німців була тісно пов'язана з першим масовим убивством поляків, вчиненим у рамках так званої антипольської акції».

Проте жодних аргументованих підтверджень щодо участі вояків «Довбешки» в акції у Парослі Мотика не подає. Версія спирається на кілька непрямих спогадів та один документ, який викликає більше запитань, аніж дає відповідей. Польський дослідник покликається на свідчення українського повстанця Петра Василенка, який указує, що село

Бункер оборони села Пшебраже

Паросля справді було знищене упівцями, але сотнею під командою «Кори», а не «Довбешки», який очолював акцію на Володимирець. З документів УПА—Північ дізнаємося, що «Кора» — це Мельник Макар, сотня якого справді діяла у Володимирецькому районі, але розпочала діяльність лише в серпні 1943 р. У наведених свідченнях ніде немає точної хронологічної прив'язки, яка дала би змогу зрозуміти, що йдеться саме про лютий 1943 р. Отож, у цьому документі маємо справу з помилкою або щодо місця проведення акції, або щодо учасників. Окрім того, поданої інформації недостатньо, аби точно локалізувати її у часі. З огляду на це, вважати ці свідчення надійним джерелом, напевно, не варто. Тим паче не варто будувати на такому непевному аргументі цілу концепцію про започаткування антипольського фронту УПА.

Український історик Іван Патриляк у рецензії на книгу Мотики також піддав сумніву те, що сотня «Довбешки» після акції на Володимирець намагалася би продовжити активні дії. «Взагалі виглядає доволі сумнівно, щоб сотня Перегійняка, яка вчинила напад на Володимирець, ще попутно палила польські села, — пише він. — Справа в тім, що сотня була слабо озброєна і за логікою подій їй потрібно було б якнайдалі відійти від місця нападу, щоб уникнути німецького переслідування та знищення, а не займатися убивством поляків, затримуючись поблизу Володимирця. Місце перебування сотні на момент нападу на неї німецьких сил 22 лютого 1943 р. підтверджує припущення про те, що партизани намагалися заховатися після акції на Володимирець. Висоцьк, біля якого німці наздогнали сотню, розташований на межі Полісся неподалік великих лісових масивів і боліт. Це ідеальна місцевість для того, щоб «відсидітися», перекривати німецьке переслідування. Марш сотні на північний схід від Володимирця до поліських боліт вказує на бажання Перегійняка врятуватися від можливого удару з боку німців. Виявлення будь-якої активності після нападу на Володимирець виглядало самогубством».

Так само як конкретний випадок із Парослею, не знаходить документального підтвердження й ціла конструкція. У рішеннях Третьої конференції немає нічого, що можна було би трактувати як заклик чи пряму вказівку до антипольської акції. Крім того, антипольські виступи на Волині почалися не після переходу української поліції у підпілля у березні 1943 р., а до того. Утеча українських поліцаїв до лісу (між іншим, слід відзначити, що далеко не всі з 5 тисяч, які покинули лави поліції, приєдналися до УПА — частина з них намагалася врятуватися від німецьких репресій самостійно, частина об'єдналася в далекі від будь-якої політики

групи, ще дехто навіть приєднався до радянських партизан) вилилася не в масові вбивства польського населення, а в одиничні зведення порохунків із поляками, що залишилися на німецькій службі. «У зв'язку із втечею української поліції до лісів з повною екіпіровкою, — читаємо в польському документі «Українська справа», — відразу почалися спорадичні випадки вбивств поляків, які працювали на німецькій службі — адміністраторами маєтків, у лісовій, дорожній службі тощо. Ці вбивства мали характер особистих порохунків і були спричинені бажанням помсти особам, які прислужували німцям і неодноразово були змушені з огляду на займану посаду виступати всупереч інтересам місцевого населення». Ніде в документі масовість протистояння полякам не пов'язана з переходом у підпілля української поліції.

Документи польського підпілля перші антипольські акції приписують загонам Тараса Боровця — «Бульби», а не бандерівцям, які взимку 1943 р. лише розгортали відділи: «Групові вбивства поляків почалися на півночі, у Сарненському і Костопільському повітах, де діяв, головним чином, так званий Тарас Бульба, що представлявся головним командиром української народної армії». Схожу інформацію керівництву польського уряду подавав і генерал Ровецький: «У березні цього [1943. — В. В.] року Волинь опанувала анархія, розпочата наприкінці лютого діяльністю націоналістичного антисоветського бандита Бульби Боровця в Сарненському повіті; розширилася на Костопільський, сягнувши кількості 4 тисячі. Звернена була насамперед проти поляків: лісової служби та осадників. Замордованих нараховується 800. [...] Дня 19—25 березня відбулася втеча зі зброєю до лісу українського Шуцманшафтдінсту і Баншутцу — разом 6 тисяч». У звіті МВС за травень—червень 1943 р. читаємо: «До масових, однак, [антипольських. — В. В.] виступів дійшло щойно, коли сформувався український повстанський відділ під керівництвом т. зв. Тараса Бульби».

Інформацію польських підпільників підтверджують повідомлення радянських партизанів. Сидір Ковпак у щоденнику за 17 червня писав про терен Рокитнянщини: «За залізницею почалася смуга націоналістів-бульбівців. Німці розпалюють національну ворожнечу. Вже багато польських сіл спалено бульбівцями, а сім'ї вирізані». З подальших записів партизанського командира видно, що він чітко вирізняв «бульбівські» та «бандерівські» відділи. Під датою 24 червня він пише про те, що на подальшому шляху «по селах бульбівці змінюються бандерівцями». Інші документи радянських партизанів також свідчать, що вони знали, які терени

Тіла поляків, вбитих у селі Липники

Волині якими групами українських націоналістів контролювалися. Імовірно, таку ж інформацію мали й польські підпільники, котрі діяли тут.

Сам Тарас Боровець не раз спростовував участь його загонів чи, тим паче, ініціювання антипольських акцій. Зокрема, у «Відкритому листі до членів Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери» від 4 серпня 1943 р. він звинувачував у цьому бандерівців. Проте ці спростування зроблені були вже пост-фактум і могли бути елементом його протистояння з ОУН (б).

Отже, польське підпілля розглядало перші вбивства поляків не як плановану акцію, а власне як анархію за участі вояків «Бульби». Власне характер загонів отамана (відсутність чіткої структури, слабкий командний склад, брак дисципліни), що наближав його радше до аналогічних формацій Центральної та Південної України 1918—1920-х рр., створював підстави для їх оцінки як анархічних. Крім того, на той час відбувалися і стихійні антипольські акції місцевого українського населення. Ситуація на Волині взимку—навесні 1943 р. була вогнебезпечною, і долучення до стихійних виступів проти поляків озброєних «бульбівців» надало їм великого, неконтрольованого розмаху.

УПА стає до війни

Інформація ж про перші антипольські виступи бандерівців з'являється у документах УПА у квітні 1943 р.: «11 квітня цього року відділ УПА розбив польську банду, яка напала на українське село Майдан Лепенський та грабила українських селян. По нашій стороні жертв не було. Ворог поніс великі втрати в людях, спалено багато ворожих будинків. Місцеве населення дуже раділо, що УПА обороняє безборонне населення перед польськими бандитами. [...] 25-го квітня цього року відділ переходив попри польську кольонію Добра, до якого почала стріляти польська банда. Повстанці вирушили в атаку на ворога. Банду розбито і попалено більшу кількість польських будинків. По стороні УПА був один убитий. По стороні ворога 25 убитих. Здобутків не було жодних».

Один із повстанських описів польських антиукраїнських акцій 1943 р. про початок антипольських дій УПА розповідає як про відповідь на провокацію. «Між іншим, — читаємо тут, — заслугою польської провокації є злочинний погром німцями кількох українських сіл на Горохівщині (Волинь). А саме 10 квітня цього року дуже рано приїхало до села Княже около 200 німецьких поліцистів і, послуваючись готовими списками, почали мордувати цілі родини, грабувати й палити. Вбито і живцем спалено около 425 українців. Згоріло кругло 60 господарств. В той спосіб знищили ще 5 сел, між іншим Квасів, Охлопів і ін. Коли виявилось, що списки жертв виготовили для німців місцеві зорганізовані поляки, українські партизани Української Повстанчої Армії почали у відповідь по всій Волині самооборонну акцію перед терором німців і поляків. Тому поляки тікають з Волині у Галичину, де знаходять притулок у лігешафтах».

Цікаву інформацію про антипольські виступи весни 1943 р. подає Василь Лєвкович, на той момент командир однієї з повстанських сотень. «Довелося і моїм двом чотам враз із вищезгаданою боївкою очищувати від поляків село Пняки, — читаємо в його мемуарах. — Фактично ми не старалися їх знищувати, а просто виганяли з села, піднявши стрілянину

Польська самооборона із села Гута Степанівська. Літо 1943 р.

для постраху. У Пняках, наприклад, не було ні одного вбитого, а всіх вигнано за межі їхнього села. Звичайно вони подавалися на захід за Буг, тобто на корінні польські землі».

Важливо відзначити, що саме на той же час (весна 1943 р.) припадає створення перших польських баз самооборони на Волині, які, втім, проводили не лише захисні, а й наступальні акції. У звіті ОУН з Луччини за травень 1943 р. читаємо про польське населення: «Дальше скупчуються по певних центрах і колоніях, сильно озброюються і окопуються. Варту держать як в день так і ніч. На вхідних дорогах здержують рух і легітимують [перевіряють документи. — В. В.], переводять ревізію прохожих і проїжджаючих. Також роблять випадки на українські села, грабують, б'ють».

Тобто відділи УПА долучаються до протистояння, коли воно вже набуває характеру завзятого збройного конфлікту, по суті — війни. Систематична інформація про антипольські дії УПА з'являється в її документації починаючи з червня 1943 р.

Динаміку розростання конфлікту на Волині навесні—влітку 1943 р. подано в польському підпільному журналі «*Nasze Ziemię Wschodnie*» за серпень—жовтень того року: «Жахлива хвиля вбивств почалася в Сарненському та Костопільському повітах, в травні захопила Рівненський,

Командири загону УПА ім. І. Богуна ВО «Турів»

Здолбунівський та Кременецький повіти, в червні — Дубенський і Луцький, в липні — Горохівський, Володимирський і Ковельський, в кінці серпня і на початку вересня останній повіт Волині — Любомльський».

Усе вказане вище дає підстави провести таку реконструкцію подій. Перші антипольські акції на Волині, які відбулися взимку 1943 р., мали стихійний характер. Одним із провокативних чинників для їхнього початку була інформація про антиукраїнські акції на Холмщині. Крім того, розвідка радянських партизанів навесні 1943 р. доповідала, що «польські націоналісти поширюють чутки серед польського населення про те, що в найближчі дні на теренах колишньої Польщі спалахне загальне повстання, яке почнеться у Львові». Імовірно, і такого роду інформація теж могла спонукати до стихійних антипольських виступів.

На думку польського підпілля, значну роль у розпалюванні конфлікту відіграла радянська сторона. «Безсумнівним видається вплив радянської пропаганди, — читаємо в документах, — що посилено штовхає до передчасного повстання національні елементи окупованих країв». Аналітичний огляд польського підпілля з грудня 1943 р. свідчить: «Польська думка схильна визнавати більшовиків підбурювачами та таємними керівниками всіх акцій». Долучення до стихійних, можливо, спровокованих радянськими агентами акцій, озброєних загонів

Тараса Боровця додало ще більшої гостроти конфлікту взимку—навесні 1943 р.

Далі відбувся відхід української поліції в підпілля, який суттєво посилив повстанські відділи, створювані під керівництвом ОУН(б), змінив розклад сил, вивівши бандерівців на провідне місце. Заміна поліції на польську, часте залучення її німцями для антиукраїнських пацифікаційних заходів — ще один елемент ескалації конфлікту. Крім того, навесні 1943 р. на Волині розгортається мережа польських баз самооборони, які виконували не тільки захисну функцію, а й проводили проактивні дії проти українців.

Улітку розпочинаються планові антипольські акції зміцнених підрозділів УПА, спрямовані передусім проти польських колоній, які вважали опорними пунктами польського та радянського підпілля. При цьому не можна стверджувати, що ОУН(б) опанувала ситуацію: попри те що на той момент вона стала найсильнішою структурою українського руху на Волині, ще протягом кількох місяців паралельно з її відділами існували загони Боровця та інші військові формування (чи просто банди озброєних злочинців) без жодного політичного забарвлення.

Хаос війни

«Важко встановити головних виконавців тих дій, — читаємо про вбивства поляків у документі польського підпілля, — бо на Волині, крім відділів української поліції, діяли відділи бандерівців і мельниківців, крім підпорядкованої останнім поліції — радянські диверсанти, петлюрівці, тобто відділення військових організацій з колишніх офіцерів армії Петлюри». «Націоналістичні провідники, — читаємо у звіті генерала Коморовського, — не панують над низами». У звіті волинського представника уряду також ідеться про хаос на Волині навесні—влітку 1943 р.: «У чийх руках зараз українські банди — важко визначити. Вони почали утворюватися за наказом бандерівців, але за короткий час вдалося зауважити відсутність у них єдиного керівництва і засміченість комуністичними «ячейками». Нині єдиного керівництва нема, і як з боку українців, так і з боку більшовиків робляться кроки, щоб його опанувати. Але в українському суспільстві нема жодного авторитета, який би міг зупинити вбивства серед польського населення».

І справді, принаймні до кінця літа 1943 р. тривала гостра боротьба за домінування в українському підпільному русі, яку врешті виграла бандерівці. Проте і їм створити єдине централізоване командування УПА вдалося лише наприкінці 1943 р. Тривалість такого протистояння зумовлювалася ще й внутрішніми конфліктами в ОУН(б) — усунення Миколи Лебедя з посади головного провідника, яку він обіймав після арешту Степана Бандери, фактичне перебрання влади Романом Шухевичем, затверджене щойно Третім Надзвичайним Великим збором у серпні цього року. Член Проводу ОУН Михайло Степаняк у свідченнях НКВД заявив, що навесні 1943 р. «Клим Савур повернув назад посланих Рубаном [Миколою Лебедем. — *В. В.*] людей і таким чином перестав підпорядковуватися Центральному Проводу, мотивуючи це тим, що йому, Климу Савуру, довелося очолити і зібрати збройні сили, що виникли стихійно, у деяких випадках перейшли до активних

виступів проти німців, що загрожувало використанням цих сил червоними партизанами».

У звіті польського МВС за кінець 1943 р. ідеться про розкол ОУН, який стався в липні цього року «на тлі ставлення до Польщі». Очевидно, інформація, яку отримували поляки, була перебільшеною — розколу не сталося, і конфлікти вдалося подолати, проте питання ставлення до поляків було джерелом гарячих дискусій в середовищі українських націоналістів принаймні до другої половини 1943 р.

Додатковим фактором, який зумовлював зростання хаосу на Волині, стала загибель 13 травня 1943 р. Василя Івахіва, військового референта ОУН(б) на цьому терені і фактичного першого командира УПА. Саме на такому фоні стали можливими безконтрольні дії окремих повстанських командирів улітку 1943 р. на Волині. Саме за таких обставин Дмитро Клячківський, який перейняв на себе функції головного командира, прийняв рішення про долучення відділів УПА до антипольських виступів. У своїх рішеннях він радше спирався на власне розуміння становища, ніж на вказівки центрального керівництва, яке, на його думку, не розуміло реальної ситуації. Успішне розгортання відділів УПА, розпочате ним фактично самостійно, додавало впевненості в правильності обраного шляху. Як у випадку з початком масової збройної боротьби повстанських відділів на Волині, так і у випадку їхнього долучення до польсько-українського конфлікту значно більший вплив на Клячківського як керівника підпілля в регіоні мало не його безпосереднє керівництво, представлене Проводом ОУН, а конкретна ситуація, у якій він опинився. Довкола наростало протистояння між українцями й поляками, активну участь у ньому взяли конкурентні сили Тараса Боровця, розростався ніким не контрольований селянський бунт. Стояти осторонь цих процесів місцевий керівник бандерівського підпілля не міг, бо це загрожувало цілковитою втратою контролю. Рішенням Дмитра Клячківського стала спроба очолити процес, який він не міг зупинити, і скористатися ним для посилення власного впливу та розгортання підпорядкованих йому структур. Швидше за все, воно було сформульоване ним у червні 1943 р. (про це говорить Юрій Стельмашук), хоч в окремих місцевостях Волині антипольська операція УПА почалася значно пізніше, у серпні. Це теж важливий момент для розуміння ситуації, який показує, що Клячківський не міг зорганізувати негайного чи тим паче одномоментного виконання своїх наказів.

І все ж — що мало бути в цьому наказі? Указівки знищення польського населення? Свідчення щодо саме таких інструкцій «Клима Савура»,

принаймні на теренах Ковельської округи, подає один із командирів УПА Юрій Стельмашук на допиті в НКВД 1945 р. Чи то було лише залякування з метою змусити залишити терени і знищити населені пункти? Так переказує отриманий наказ інший повстанський командир Степан Коваль, і теж під час допиту. З'ясувати це однозначно з наявної джерельної бази неможливо. Хоча опосередковані докази (накази нижчого рівня командирів та звіти повстанців про проведені акції, які цитуватимемо далі) підтверджують саме другу версію: метою антипольської операції було ліквідувати польське збройне підпілля і позбутися шляхом вигнання з теренів, підконтрольних УПА, нелояльного польського цивільного населення. Та незалежно від того, якими насправді були інструкції, з певністю, спираючись на задокументовані факти, можемо сказати: їх порушували, й антипольська акція вилася в масові, ніким не контрольовані вбивства цивільних. Повстанці так і не опанували на той момент повною мірою стихійний елемент в антипольських акціях.

Якщо сюди додати активне розгортання радянського партизанського руху та діяльність звичайних кримінальних банд, то цілком зрозумілим стає хаос, що охопив навесні—влітку 1943 р. Волинь. Становище загалом не контролювала жодна політична сила. Масова участь у протистоянні цивільних створювала додаткові передумови для вчинків, які можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини.

Автори звіту польського МВС за травень—червень 1943 р. намагалися за гарячим слідом розібратися з причинами й винуватцями. У їхніх висновках, зокрема, читаємо, що відповідальними слід назвати: «а) бандерівців, які мобілізували поліцію, кадри колишніх українських збройних сил і розвинули пропаганду боротьби за незалежність України, зокрема із Польщею, а на керівні становища поліції дали своїх людей; б) більшовиків, які дали імпульс до виступу і створили умови, де ті, хто виступали, знайшли оперття в диверсійних бандах в лісах і які на український рахунок почали акцію нищення поляків на Волині; в) місцевих авантюристичних елементів, кількість яких зростала в місцевих умовах».

Тож бачимо, що, хоча польські політики і вважали саме ОУН(б) головним винуватцем трагедії, її членів звинувачували не в тому, що вони почали чи очолили антипольські виступи, а в тому, що створили передумови, у яких ці акції набрали масового характеру. Безпосередній же поштовх, на їхню думку, дали радянські підпілляники.

Невідомий автор статті «Трагедія Волині продовжується» у підпільному виданні «*Nasze Ziemię Wschodnie*» за жовтень 1943 р. теж спробував

Радянський партизанський загін на Волині

визначити винуватців спалаху протистояння. На його думку, «тут діють безпосередньо одночасно два чинники, які бачать в тому, що твориться на Волині, свій інтерес. Ними є: з одного боку советська Росія, бо в її інтересі очевидно лежить зрушення та анархія на тилах німецької армії, і непередбачуваний, крайній український націоналізм з другого, який вважає, що зменшення поляків на Східних землях лежить в українському інтересі». Далі детально розглянуто діяльність, яка спричинила масові вбивства поляків. Зокрема, звернено увагу, що вбивства почалися на територіях, де комунізм мав підтримку ще в довоєнний період і саме комуністами було створено атмосферу, яка уможливила їх. Цьому також сприяла активна диверсійно-терористична діяльність червоних партизанів. «Хоч радянські чинники, — підсумовує автор статті, — у виданих відозвах відмежовуються офіційно від вбивств поляків, їхня роль у кривавій справі злочину на Волині є фактом, на який слід вказати». ОУН автор звинувачує в тому, що «протягом довголітньої діяльності довела українську молодь до такого стану, що вистачило наказу до виходу «в ліс» і взяття за зброю, аби безкритичні і безвідповідальні течії, згруповані в цій організації, скерували її проти поляків. Окремі банди виступають офіційно під фірмою ОУН, і якщо організаційне керівництво не панує сьогодні над

ними і їх діяльністю, то не зменшує це його відповідальності за випадки». Отже, у статті зроблено висновки, близькі до наведеного вище аналізу МВС: ОУН звинувачено не в організації вбивств, а радше у нездатності контролювати окремих членів.

У свідченнях очевидця подій на Волині влітку 1943 р., що були як додаток долучені до звіту МВС, можна віднайти цікаву інформацію про поведінку німців у той час, коли конфлікт набув великого розмаху. «Перед масовим вбивством поляків в перших днях липня 1943 р. німці залишили свої пости в селах і містечках. Натомість обсадили залізничні станції і повітові міста».

Один із командирів радянських партизанів Семен Руднев вважав, що в роздмухуванні польсько-українського конфлікту значну роль відіграють німці. 16 червня він зробив такий запис у щоденнику: «Всі ці націоналістичні групи громлять і поголовно знищують польське населення. У зв'язку з цим поляки тікають до німців, а ті формують із них поліцію проти націоналістів і партизанів. Німці зумисно розпалюють національну ворожнечу з однією метою — втриматися, що б не сталося».

Страшний контекст неконтрольованого протистояння, масових убивств чудово відтворює аналітичний звіт польського підпілля від грудня 1943 р.: «Справжню основу цих подій становила перш за все моральна атмосфера, створена німецьким окупантом: масові вбивства євреїв, застосовуваний варварський принцип групової відповідальності місцевого населення за саботаж радянських диверсантів, жажливі катування невинних людей, жінок, стариків і дітей, паління і знищення житла, що спричиняло втечу населення, особливо молоді, у ліси, зміцнення різних банд, створених часто без усвідомленої мети, лише з думкою пережити важкий період». Автор цього ж документа намагається пояснити масову участь в акціях звичайних селян: «Ворожу пропаганду полегшує також дуже низький рівень української освіти на Волині перед війною, який уможливило предковичні, засновані на ненависті способи пропаганди, хлібні віча (шматки хліба зі встромленим антипольським написом), що передають з хати до хати, від села до села, з наказами, попередженнями про підготовку сокир, обіцянками, що щось станеться і т. ін. Цим можна пояснити повсюдну участь сільського населення у нападах, підпалах і вбивствах часто вчорашніх спокійних поляків-сусідів найжорстокішими способами і за участі в цих розправах навіть жінок і дітей».

Описуючи травень 1943 р., звітодавець з ОУН(б) зазначає: «Поляки покидають села і тікають до міст, бо кажуть, що їх «хлопці-секернікі

ромбайом» [«хлопці-сокирники рубають». — В. В.]. Коли німці стараються їх вивозити до Німеччини, вони знову втікають у терен, творять більші скупчення і там укріплюються. Подекуди дали їм німці захист. Тому що поляки провокують і доносять, населення чує до них велику ненависть. Люди кажуть, що коли б не доноси поляків, німці не зуміли б нас тероризувати». Отже, станом на кінець весни 1943 р. причиною виїзду поляків із сіл названі не організовані дії підпілля, а виступи людей. Приховувати антипольську діяльність не було жодного сенсу, адже вже в наступні місяці в таких же звітах знаходимо детальну інформацію про відповідні акції УПА.

Участь у польсько-українському протистоянні на Волині, особливо на його початковому етапі навесні 1943 р., не підконтрольних жодній політичній силі напівкримінальних, напівполітичних угруповань не досліджена ані в польській, ані в українській історіографії. Та це й не дивно, адже такі групи фактично не залишали слідів своєї діяльності. Їхні атаки на села не потребували жодної координації чи наказів, вони не зобов'язані були звітувати вищому керівництву, тому що його не мали, не намагалися в якійсь формі (агітаційних листівок чи погроз) пояснити мотиви своїх дій. Вони, очевидно, не мали сталого членства, учасники цих угруповань могли збиратися в довільній кількості на довільний час і потім знову розходитися по домівках. Серед них були як колишні військовополонені, колишні поліцаї, яким нікуди було повертатися, так, очевидно, і місцеві жителі. Вони могли співпрацювати з якоюсь із політичних сил, що діяли в той час на Волині, а могли і з усіма, укладаючи тимчасові союзи. Не контрольована ніким ситуація створювала добрі можливості для швидкої наживи за рахунок іншого. І часто зовсім не важливо, хто був цим іншим — українець, поляк чи чех.

Згодом, у післявоєнний період, під час чекістських розслідувань подій 1943—1944 рр. чимало «подвигів» таких угруповань списували на політичні формації — польські та українські. Списували як самі чекісти, які намагалися використати їх для пропагандистської війни проти націоналізму, так і місцеве населення, серед якого, очевидно, теж були учасники таких угруповань, які тепер могли зіпхнути усі можливі звинувачення в бік УПА чи АК.

Але, попри таку «історіографічну невловимість» цього чинника, не слід забувати про нього, описуючи стан справ, що вилився у криваві вбивства. Тим паче, що принаймні деякі сліди такі формації залишили, до прикладу, у документах радянських партизанів.

«У рейді, — читаємо в одному з таких повідомлень із березня 1943 р., — зустрічаємо озброєні групи, що склалися з військовополонених, які росли й озброювалися стихійно». Змальовуючи події в одному з волинських сіл у червні 1943 р., партизанський командир Федоров говорить про вбивства, здійснені групою, яку він ідентифікує як «сокирники»: «Українські націоналісти «сокирники» (так їх називає місцеве населення) в селі Згуца вбили 45 осіб поляків різного віку. Всім убитим відрубали голови. Живими залишилися тільки ті, що втекли до лісу [...]. У селі Заморіччя [Заморочення. — В. В.] 16.5. сокирники спалили будинок чотирьох ні в чому не винних селян. Селянину Бандурі Мирону відрубали голову, посадили на кіл і виставили серед села. Тіло спалили в палаючому будинку. Звинуватили партизанів. З тією ж метою, тобто компрометації партизанів, сокирники 17.6. зарізали селянина, поклали на віз, на якому він їхав, і пустили селом».

Значно точнішу інформацію про «сокирників» та іншу невідому групу знаходимо в повідомленнях партизанських командирів Федорова та Дружиніна від 20 липня: «За даними, якими ми володіємо, відомо, що, крім «бандерівців», «бульбівців» і «мельниківців», в областях Західної України існують «зеленівці» та «сокирники», які є ніби різновидом українських націоналістів, існують і діють організованими групами. «Зеленівці» виникли ще за радянської влади із соціально ворожих елементів, осіб, що не бажали служити в Червоній армії, які до війни були базою для німецького шпіонажу. До окупації німцями Західної України їхнім завданням було: знищення партійного й радянського активу, колгоспників, євреїв. Потім, коли німці застосували терор до населення, який значно зачепив і сім'ї «зеленівців», останні частково перейшли на службу в поліцію, частково в основні кадри націоналістів, і частина з них продовжує існувати невеликими бандитськими групами. Назву «зеленівці» взято від умов існування у лісі. «Сокирники» виникли наприкінці 1942 р. як групи незначні, існують головним чином у районі сіл Золоте і Степанча Грутська [можливо, Гута Степанська. — В. В.], з куркулів. Їхня практична діяльність — грабїж і вбивства мирного населення, головним чином поляків. Назва «сокирники» пов'язана з їхніми методами вбивства — сокирами. Цю кличку дало їм населення. Обидві групи тісно пов'язані з українськими націоналістами і ведуть боротьбу з партизанами і німцями».

Як бачимо з наведеної інформації, ідеться про ще один важливий чинник ескалації конфлікту на Волині навесні—влітку 1943 р. Попри те

що радянські партизани наголошують на його співпраці з українськими націоналістами, вони виділяють його в незалежну групу.

На думку історика Богдана Гудя, події весни—літа 1943 р. на Волині вилилися саме в «селянську війну» з притаманною таким конфліктам страшною жорстокістю. Дослідник вважає, що їх можна порівнювати із сербохорватською бійнею, проте ближчим порівнянням є «галицька рабація» 1846 р., коли «польські селяни лише в околицях Тарнова зруйнували сотні поміщицьких маєтків та замордували понад дві тисячі власників фільварків, орендарів, управителів і членів їхніх родин — теж поляків».

Символічно, що ці події, які стали яскравою ілюстрацією жорстокості селянської війни, увійшли в історію під назвою «галицької різні». Трохи менше ніж через сто років масові вбивства поляків на сусідніх із Галичиною теренах назвуть «волинською різнею».

З німцями та червоними проти українців

Інший момент, на який варто звернути увагу, — це ствердження участі поляків в антиукраїнських акціях німців. В українських звітах з Волині до середини 1943 р. практично немає інформації про антиукраїнські дії польського підпілля, яке, очевидно, на той момент ще не було спроможне їх провести. Мова постійно йде про поляків, котрі співпрацювали з німцями. Частота повторів таких даних не дає жодних підстав сумніватися в масовості явища і його визначальній ролі в подальшому загостренні конфлікту.

Спочатку це була звична тактика використання окупантів проти супротивника. У звіті ОУН Володимирщини та Горохівщини за квітень 1943 р. читаємо про поляків: «Наставлення до нас є сильно вороже. Ведуть донощицьку роботу (вояки, дольмечери [перекладачі. — В. В.]), що спричиняє палення сіл і розстріл наших людей».

Згодом, після відходу української поліції в підпілля, коли її значною мірою замінили поляки, доходить до нападів на українські села. На думку українських підпільників, ініціаторами цих акцій були саме поляки. 19 квітня 1943 р. здійснено такий напад на село Красний Сад, де спалено 22 господарства і вбито 103 українці. За спогадами очевидців, екзекуції здійснювали озброєні вогнепальною зброєю німці та поляки, що використовували вила та сокири.

Мешканець села Завидів Олексій Конон згадує про події в кінці травня того року: «Між Підбереззям і Милятином попід лісом була ціла лінія господарств. Поляки вночі вирізали майже всіх українців на тій лінії. Вбивали не кулями, а ножами, які вони вже встигли освятити в костелі. Там жили молоді дівчата, то і їх не пощадили, всіх вночі порізали, щоб ніхто не бачив. Коли вони це зробили, тоді наші українці взяли й винищили їх у тому костелі на Петра й Павла — поставили кулемета і всіх поляків

розстріляли. Тоді багато наших хлопців із навколишніх сіл пішло в українську партизанку».

Згаданий костел був у селі Порицьк, а розстріл біля нього відбувся 11 липня 1943 р. і став для поляків одним із символів того, що вони називають «волинською різнею».

Спогад цікавий не лише спробою пояснити причини знищення Порицька, а й згадуванням ритуального дійства — освячення знярядь убивства. Аналогічні згадки про свячення ножів, але вже українцями, часто зустрічаємо в польських мемуарах. Чи такі факти були насправді, чи лише в уяві людей, розпаленій згадками про «традиції» польсько-українського протистояння від часів Хмельниччини та Гайдамаччини, сьогодні відповісти неможливо. Але точно можна стверджувати, що інформація про такі дії побутувала серед українців і поляків як достовірна і свідчила про те, наскільки напруженими були на той час стосунки між ними.

Спільні польсько-німецькі акції продовжилися і влітку, тепер вони часто закінчувалися збройними зіткненнями з відділами УПА.

«8.07. у бою з поляками і німцями силою до 100 осіб в Диковинах згинув комендант загону Богун і 3 стрільці, ранено 2... 16.07 німці у спілці з поляками у числі 120 людей, — читаємо в одному з повстанських звітів за 1943 р., — прибули у село Хмелівку та почали його палити. На місце прибув загін УПА, який у короткому часі змусив ворога до втечі. Наших втрат не було. 17.07. німці з поляками заїхали у Хмелів та почали його палити. Спалили 6 хат і почали вбивати мирне населення. Прибув заалармований відділ УПА. Відступаючи залишили вороги на полі бою 10 своїх трупів». «26.07 в селі Вуйковичі, — повідомляє підпільник з Володимирсько-Горохівської округи, — приїхало 50 німців з поляками, обстріляли людей при жниві, вбили 1 жінку і дитину. Трупі їх спалили». З того ж терену схоже повідомляли і через два місяці, у вересні 1943 р.: «21.09 німці з поляками в числі 50 чоловік, які прибули з Малих Березолук, напали на с. Ворончин».

У повідомленнях радянських партизанів також часто згадано про співпрацю поляків із німцями, які використовували скрутне становище перших для реалізації власних цілей. У зведенні за 17 квітня 1943 р. читаємо: «Поляки звертаються по допомогу до німецької влади, яка ніби не помічає погромів і терору націоналістів. Влада почала приймати поляків у поліцію для боротьби з націоналістами і партизанами».

Подальше поглиблення польсько-українського протистояння ще більше штовхало поляків на співпрацю з німецькими окупантами. «Німці

розпалюють національну ворожнечу, — доповідали радянські партизани 15 червня 1943 р., — заявляючи, що українці поріжуть усіх поляків, а поляки бояться, біжать у Рівне і там вступають до поліції».

У результаті кількісний та якісний склад поліції на Волині почав різко змінюватися. До прикладу, у Володимирі-Волинському в липні 1943 р. кількість поляків у поліції збільшилася в кілька разів: «У поліції було 300 поляків, а у відповідь на звернення німців записалося до поліції до 1000 і до 1000 до жандармерії».

В інших регіонах відбувалося подібне. При цьому німці зумисно використовували новостворену поліцію проти українців. «Корець — гарнізон противника з 200 осіб німців і 500 осіб поляків (з Варшави), — доповідали радянські партизани. — Польські війська отримали особливе право самостійного розстрілу мирних громадян. Німці з поляками щодня відправляють загони для боротьби з бандерівцями і партизанами, операції проводять в основному поблизу розташування своїх районів». На Костопільщині, в район сіл Костопіль, Березне, Бистричі, Янова Долина, Степань, Деражнівка, на початку липня «вислано польський батальйон у кількості 500 осіб (поляків з-за Буга), які захоплюють вищевказані пункти. Польський батальйон добре озброєний і навчений військової справи. Батальйон в основному призначений для боротьби з бандерівцями і бульбівцями».

Небезпеку поглиблення польсько-українських суперечностей через використання поляків у німецьких формаціях розуміли і керівники польського підпілля. Навіть більше, вони вважали, що німці зумисне ідуть на це. Розповідаючи про німецькі репресії проти українців на Волині, генерал Комаровський додає: «Німці спровадили також батальйон поліції з Генеральної губернії, що надає вчиненим злочинам характеру польської помсти».

У відповідному звіті МЗС указувалося про використання німцями «відділів, що склалися з поляків, які походили з Західних земель, Познанщини, Помор'я, Лодзя, переважно рекрутованих в таборах полонених. Місцевих поляків у тих відділах майже нема. Умундировані вони в німецькі мундури, стаціонують в містах і звідти висилаються на карні експедиції. Під час маршу співають польських пісень». У спогадах одного з поляків на німецькій службі на Волині знаходимо такий опис польського шуцманшафт-батальйону: «Це збиранина селян різного віку, в цивільному одязі, жахливо озброєна, палаюча ненавистю до українців за їх злочини. Коротка промова лейтенанта нам зразу припадає до душі. Він каже: «Не стріляйте невинних людей, але знайте, що на селі кожен

українець — то бандит, незалежно, чи то жінка, чи дитина». Пам'ятаючи його слова робимо спустошення в селі, кожного українського селянина відводимо і стріляємо. Але то ще нічого в порівнянні з лейтенантом. Не визнає він жодних наказів, лише на власну руку стріляє українців, хоче перевищити нас усіх».

У польському підпільному виданні «Biuletyn Informacyjny» за жовтень 1943 р. йдеться про масштабну антиповстанську німецьку акцію, проведenu на Волині. «Від липня, — читаємо тут, — перейшла там хвиля кривавого терору проти українців: палення сіл (наприклад, в районі Олики), масові вбивства, відплатні езекуції (Луцьк і околиці) і знову спроби виконання цього польськими руками. Німці змусили впровадити в деяких польських місцевостях щось типу громадських спеціальних судів — поляки скрізь ухилилися від засудження українців з німецької ласки».

Розгортання антипольських виступів, залучення до них навесні—влітку 1943 р. відділів УПА засвідчили неспроможність польського підпілля самостійно захистити своє населення. Це штовхнуло керівників самооборони до співпраці з червоними партизанами.

В оперативному зведенні радянських партизанів із Волині від 17 квітня 1943 р. читаємо: «Делегації місцевого польського населення звертаються по допомогу, запрошують наші загони розміщуватися в селах, в яких зовсім відсутня зброя».

У щоденниках партизанських командирів, котрі влітку 1943 р. перебували на Волині, не раз згадано про те, що їхні загони радісно зустрічали в польських селах. «Удень поїхав до польського села Стара Гута, — пише Семен Руднев 20 червня 1943 р., — де після служби в костелі зібралося все населення села. Я зробив доповідь про становище на фронтах і завдання польського народу, закликав їх вступати до партизанських загонів і здобувати собі незалежність. Після мене виступали поляки, і в тому числі виступив ксьондз. Всі, хто виступав, згодні, що в боротьбі з гітлеризмом і українським націоналізмом шлях єдиний — разом із Червоною армією, разом із Радянським Союзом». Сидір Ковпак через десять днів в іншому волинському селі зробив такий запис: «В селах Красильне, Фальківщина, Корити, Городище живе польське населення. Зі сльозами на очах зустрічають нас. Цілими натовпами збираються вони на перехрестях, площах і виносять тютюн, воду, хліб, щоб хоч чимось показати свою любов до Радянської армії».

«У Цуманському районі, — читаємо у квітневому звіті ОУН, — 1.04 ляхи організувалися, їх очолювали більшовицькі старшини. Всіх

около 400 осіб. Після бою під Берестянами хотіли знищити села Затишня і Знамерівку, але це не дозволили більшовицькі старшини...»

У результаті польські колонії та села Волині стали опорними пунктами радянського партизанського руху, що, з одного боку, захищав поляків, з іншого — наражав їх на нові акції УПА. Співпраця з німцями та червоними, яких вважали головними ворогами повстанського руху, була тим чинником, через який до розряду ворогів потрапляли і власне поляки.

У звіті українського підпілля з Волині того часу зазначалося: «Поляки виступають як 1) німецькі вислужники, як 2) червоні партизани, як 3) незалежна збройна сила».

Листівка командування УПА за червень 1943 р. наголошує: «Якщо на українських землях вибухне нова Гайдамаччина чи Коліївщина, то відповідальність за неї спадає цілковито й виключно на ті круги, що завели польську визвольну політику в протиукраїнській табір московського та німецького імперіялізмів і діють сьогодні на українській території як прислужники Москви й Берліну проти українського народу».

Антипольська акція УПА на Волині

Погроза з цього заклику повстанської листівки справді була дуже швидко реалізована, і саме на літо 1943 р. припадає пік антипольських акцій на Волині. Причому, судячи з того що звітів за липень—серпень 1943 р. є відносно небагато, далі домінував стихійний елемент.

У численних спогадах поляків ідеться про озброєних вилами, косами та сокирами селян. Як свідчать документи українського підпілля, така «жакерія» була характерною не тільки для українців. З інформації ОУН за травень 1943 р.: «В Цуманському районі 29.05 ляхи озброєні в вила і коси і зброю напали на Майдан Липинський». У звіті за вересень того ж року читаємо: «Поляки з Білина у кількості 40—50 осіб, частинно озброєні зброєю, а часто з вилами, косами і сокирами напали на с. Руду, забили понад 20 осіб і багатьох поранили».

Використання предметів домашнього реманенту свідчило: війна набула масового характеру, крім озброєних учасників підпільних рухів обох народів, до неї активно долучалися цивільні, яким бракувало зброї. Тому у вказівках щодо створення польських баз самооборони на Волині зазначалося про необхідність «озброєння в міру можливості у вогнепальну зброю, а в разі її браку — в сокири, вили, палки». У донесенні радянських партизанів від квітня 1943 р. зазначено: «Загони товариша Бегми створюють у селах групи самооборони від поліції та націоналістів, озброюючи їх кілками, вилами та сокирами».

Маємо свідчення, що деякі місцеві керівники підпілля в кінці літа проводили мобілізацію чоловіків з українських сіл для участі в антипольських акціях. «У неділю 29 серпня, — згадує житель волинського села Вижгів Іван Симчук, — нам наказали брати сокири, лопати, бо треба розбирати колію. Усіх зібрали в Марчукових кущах. Я прийшов сюди разом з Гущинським Павлом. Тут ми побачили озброєних невідомих

УКРАЇНЦІ!

Німецька жандармерія, об'їздивши поляків та одягнувши їх в німецькі однострої, обступила відсвіта 29 травня цього року Дермань, Залужа на Здолбунщині. Добра знавчи, що це означає населення, коли побачило, що німці сточили село, почало втікати до лісу. І хоч жандармерія стріляла по втікаючих, більшість мешканців Залужа втікла в села.

Тоді німецький офіцер, зібравши людей, які залишилися в селі, став закликаєти, щоб всі мешканці Залужа повернули до дому, бо мовляв, німецька армія переконалася, що в селі нема нікого саборного, та ще на німців не упав на один стріл-отже нема чого боятися, селянам не станеться нічого злого.

Де-хто з селян легкодушно повірив запевненням німецького офіцера і повернув в дісу до дому.

Другого дня поляки, під проводом німців, знову обступили село, почали маршувати людей, грабувати дорібок, палити хати, чоловіків, які намагалися втікати стріляли, жінок забивали прикладами та кололи батігами, дітям розбивали голви, або живих кидали в отвір.

З мешканців села залишилися в живих тільки ті, які втікли були до лісу хати, хліви, скуні-попалені річи пограбовані, худоба забрана. На місці де стояло Залужа, залишилися тільки руїни та звалища. Між по-мордованими розліняно вже сто црупів.

У К Р А Ї Н Ц І !

Не дурюйте життя, а злочинно, злочинно супроти свого народу та майбутньої його держави треба нагадати те, що даєть в вас вірив в за-певнення німецького офіцера? Так кожне слово німецького агароніка, від найкращого державного діяча йшли до українського жандармерійного по-ліцаки-не підступ і брехня. А кожний німецький офіцер-це рсвобійник і злодій!

Чи мало вам ще такі відомих в шоденного жи ря прикладів, при-двденосте вяс німецького крутіюстеа, смужаноста, злочинного підступу, відлої брехні та звичайного бандитства? Так нехай кров невинних жертв кров українських селян, замордованих німцями й поляками в Дермані-За-лужі, стане вам тією остеротою, щоб не йняли віри ні одному слову, ніякій обцялці, переиченню німецького агтароніка!

Ті, не членів в лемія українців, які ще сьогодні дають себе ім'я, свій підпшо під німецьке запевнення, нехай ксаде вяс тепер, як кда повісять на сухий гілляці, щоб їхня смердюча кров не пля-миля собі рук вірні сини українського народу!

У К Р А Ї Н Ц І !

У мордованні і катуванні німцями українського населення бе-руть масову участь поляки.

Не маючи ніяких ворожтх замірів супроти польського народу та захочі й йому здобути для себе Самостійну Національну Державу на своїй етнографічній території, ми мусимо ствердити, що поляки, які за-мешкують в певначній ментості, українські землі в окрема Волинь та Подісса ведуть злочинну протиукраїнську роботу.

Нехай знають про це всі, що лісові польські села й колонії є осередками й базами більшовицької партизанки, яка че-діє на наших землях для пересування відділів більшовицької партизанки в півно-чі та південі веде за здобуток неми документи ми штабу більшовицької партизанки вичинно через польські оселі Сваренщини, Косопільщини, Ріванщини та Здолбунщини. Поляки по селях України є на службі ім-періалізму більшовицької Москви, зверненого в першу чергу проти ук-раїнського народу.

людей. Один з них виступив із закликом іти бити поляків на колонію. А Валентин Котович каже: «Та хіба у нас руки на них піднімуться? Ми ж з ними разом живемо, в гості ходимо». Тоді якийсь із приїжджих гукнув: «Одного-двох отут прикінчимо, і ви всі підете, куди накажуть!» На цьому розмова скінчилася». Інструкцій чи якихось інших вказівок щодо таких мобілізацій не виявлено, тож, очевидно, знову йдеться про місцеву самодіяльність.

Із тих небагатьох документів українського підпілля станом на літо 1943 р., які є в нашому розпорядженні, знову-таки не можна зробити висновку, якого доходять багато польських істориків, нібито перед відділами УПА ставилося завдання про поголовне винищення польського населення.

У звіті ОУН з Володимирсько-Горохівської округи за липень 1943 р. подано інформацію, яка з'ясує, хто саме був метою антипольської операції УПА. «По закінченні акції скерованої проти *ворохобних* (виділення моє. — В. В.) польських елементів у польському громадянстві поглибилася кристалізація поодиноких груп, що займають в стосунку до українців відмінні позиції. Найбільш протиукраїнського настроєння відлам польського громадянства, боячись справедливої відплати за свої наміри та працю, утік під захист німців у міста. Спокійна нерозполітована прихильна до українців частина поляків або лишилася на місцях, або повернула до своїх осель після отримання запевнення їхньої безпеки з боку українців. У багатьох випадках мирне польське населення певне своєї безпеки між українцями було змушуване польськими організаційними боївками залишити свої господарства... Та частина польського населення, якої не торкнулася акція, залишається нині на своїх колоніях при щоденних працях. З українським населенням живе згідно, пропонує співпрацю в українській визвольній боротьбі, складаючи багато усних і письмових заяв про солідарність. Всі поляки дістали усні у відповідних відозвах запевнення усіх прав на рівні з українським населенням в заміну за лояльність і співпрацю. В деяких випадках польське населення мильно [помилково. — В. В.] зрозуміло причину протипольської акції та виявило охоту до переходу на православіє, а часами навіть просить дозволу «на зміну національності». Тим вияснено, що *українці мають до поляків претензії не за їхню приналежність до польської нації чи католицької релігії, а за вороже ставлення до українського національного питання і українських визвольних змагань на українських етнографічних територіях*».

Інші документи УПА теж заперечують, що метою акцій було знищення всіх поляків. До прикладу, в одному з наказів від 27 липня 1943 р. повстанцям зазначалося: «Знищити узброєні польські банди, які були сталою загрозою для місцевого українського населення та переводили на ньому морди і рабунки. Сили ворога склалися з більше 400 узброєних ляхів та відділу червоних». У звіті з акції на одну з польських баз у Гуті Степанській завданням зазначено: «Знищити узброєні польські банди, що містились у колоніях Гута-Степань, Борок, Ляди, Омелянка, Ромашково, Темне-Жондове, Темне-Степанське, Ломи, Борсуки, Мельніки, Гута Міцька, Мутвиця, Подселече, Поляни, Голинь, хутори Кам'янок і Мельниці, колонії Селисько, Зівка, Острівки, Осовичи, Вирка, Виробки, Шиманісько, Тур, Іваньче, Ужане, Гали, Переспа, Березувка, Каменне і були сталою загрозою місцевого українського населення та переводили на ньому морди і рабунки». Інтерпретація цих указівок, очевидно, могла бути доволі широкою, особливо зважаючи на досить розмите поняття «польські банди», що могло передбачати як членів збройного підпілля, так і цивільних, які йому співчували. Проте в будь-якому випадку ніде не зустрічаємо інструкцій про ліквідацію передусім цивільних.

Цікаву інформацію про перебіг атаки на село Гута Степанська можемо прочитати у спогадах учасника — сотенного УПА В. Грабенка: «Село здобував головно наш курінь, що наступав зі сходу. На довколишніх хуторах не було жодної оборони, лише в самому селі — з вежі костьола потакував «Максим» і менше десяти кулеметів з оборонних становищ. Ми їх унешкідливили нашими гранатометами й кулеметним вогнем. Тоді оборона перенеслася в частину села біля костьола, де була школа й кілька мурованих будинків. Селом ми вже підсунулися близько до цих будинків й почали обстрілювати оборонців цільним вогнем. Десь у той час долучились до наступу також частина куреня «Рубашенка» й «Шавули», що наступали лісами, бо ми сподівалися зустріти там батальйон «Бомби» [збройне формування польського підпілля. — В. В.] та більшовицьких партизан. Проте там нікого не було. Побачивши додаткові наші сили, оборонці опустили будинки й почали втікати селом на захід. У погоню за ними курінний «Рубашенко» вислав свою сотню. Курінь мав лише кілька вбитих і ранених, між вбитими був чотовий «Циган». Ми не сподівалися такої легкої перемоги. Щойно від польських селян ми довідалися, що відділ червоних партизан висмикнувся з села попереднього вечора, як тільки розвідав, що в лісі є більші

сили УПА. Відділ «Бомби» вже тоді не існував. Більшість мешканців виїхала з села після ультимату курінного «Рубашенка», яких [...] три тижні до наскоку. Комуністичні автори пишуть, що УПА спалила Гуту та вчинила масакру. Цього не було. Під час бою загорілося лише декілька будинків і було декілька жертв серед цивільного населення. Опісля решта населення виїхала з села. Був суворий наказ командира Д. Клячківського не займати цивільного населення. Щоправда, я пізніше довідався, що котрась із селянських самооборон, яких ми називали черню та які були на заставах, десь допустилася кривавої пімсти. Не знаю, однак, подробиць, бо це була справа територіяльних команд й вони досліджували цю справу».

Повстанський командир наголошує, що відділи УПА, які брали участь в акції, не ставили за мету ліквідацію цивільного населення, але разом із тим він визнає, що залучені до акції представники сільської самооборони вдалися до помсти полякам. Очевидно, такі випадки були непоодинокими. Вони були свідченням високого рівня неприязні українців до поляків. В оунівському документі за квітень 1943 р. так характеризують настрої місцевих мешканців в околицях Луцька: «Між масами є страшна ненависть до ляхів. Кожний старик чи молодий — все рвали б зубами».

Теза про «волинську різню», поширена у польській історіографії, часто показує польську сторону як абсолютно безборонну. Очевидно, використання саме такої назви має за мету підкреслити цей момент. Тим часом, як свідчать документи українського підпілля, відбувалася не «різня», а війна, у якій польське населення чинило завзятий збройний опір чи навіть проводило випереджальні наступальні дії. Ось фрагменти звітів із тих днів: «Ліквідуєчи по дорозі колонії Борок, Ляди і частину Курорту, відділи відійшли під укріплені становища. Зааярмований ворог сильним кулеметним вогнем здержав наступ. Він тривав до полудня. На місце притягнуто гарматку та переведено підготовку до дальшого наступу [...]. В наступі на Вирку перший відділ наткнувся своєю передовою охороною на ворожу заставу. Ворог, відстрілюючись відступив. По зліквідуванні Острівка в год. 3-ій почався бій за Вирку. Ворог загніздився у мурованих будинках біля костела і у костелі та, вмістивши на деревах кулемети, цільно спрямував вогонь по нашій лінії. Після двохгодинного бою відділ перейшов до наступу». З іншого звіту: «Дані про ворога: Узброєні ворожі сили сконцентровані в Гуті, Сошниках, Вирці, Виробках та Галах. За отриманими

даними їх знаходиться понад 500. Між ними рівно ж знаходиться відділ червоних. Озброєні в кріси, фінки і кулемети. Гута сильно укріплена та окопана».

Розвідка радянських партизанів у квітні 1943 р. доносила, що в Гуті Степанській зосередилося близько двох тисяч поляків із довколишніх колоній. Село перебувало під охороною «партизанського загону під командуванням поручника польської армії Тусевича. Загін озброєний гвинтівками, автоматами та крупнокаліберним кулеметом». В інформації польського підпілля про падіння бази самооборони в Гуті Степанській у липні 1943 р. причиною називається вичерпання амуніції у тривалих боях, що точилися з березня того року.

Учасник антипольських акцій Степан Коваль у своїх свідченнях НКВД розповів про атаку на польський оборонний пункт Пшебраже в червні 1943 р. Село було дуже добре захищене ровами та бліндажами. Для атаки повстанці вирішили використати 45-міліметрові гармати та міномети. Але навіть використання важкої зброї не принесло успіху відділам УПА, які після двогодинного наступу змушені були відступити, бо з тилу на них вдарили радянські партизани. Отож, документи подають картину завзятого збройного протистояння, хоч, очевидно, були й випадки вбивств безборонного населення з обох сторін.

11 липня 1943 р.: трагедія та спекуляції

Надзвичайно поширеною у польській історіографії (а зараз уже й в українській) є теза про масову антипольську операцію, проведену відділами УПА проти ночі з 11 на 12 липня 1943 р. Саме вона є одним із сюжетів, що мали б довести масштабний і планований характер знищення польського населення на Волині з боку УПА. Розмах цієї операції, яку подають, в основному спираючись на спогади, постійно зростає — від кількох десятків до понад сотню населених пунктів (чи не найбільшу кількість назвав відомий американський історик Тімоті Снайдер — 167 сіл). Це дає підстави сумніватися в достовірності спогадів про подію як недостатньо об'єктивного джерела. Тому звернімося до документів того часу.

Які ж свідчення можемо знайти в документах? Це вже не раз цитований тут звіт польського генерала Коморовського, у якому він вказує на атаку 60 польських сіл у Володимирському і Горохівському районах протягом 11—12 липня. Цей звіт, по суті, є єдиним документальним підтвердженням великого масштабу акції 11—12 липня.

Детальний опис подій у цьому районі знаходимо в підпільному журналі «*Nasze Ziemię Wschodnie*» за жовтень 1943 р. Тут вказано, що протягом 11 липня українці здійснили напад на низку (точної кількості не вказано, приклади наведено з семи) населених пунктів.

«В місцевості Ожешен з тамтешніх 350 поляків живими залишалося заледве 60. Вціліли переважно ті, котрі в момент нападу знаходилися поза домом, і тільки вони змогли втекти поза кордони Волині. Банда прийшла в 9 годині рано під керівництвом знаного місцевими поляками Гжеґожа Возняка, вбраного в якусь советську уніформу, в своєму розпорядженні мали тяжкий машиновий карабін і 6 автоматичних карабінів. Польську людність забрано з домів і вбито на краю лісу.

В містечку Порицьк 11 липня близько 11-тої з'явилася велика банда в німецьких мундирах. Польська людність на той момент знаходилася

в костелі на недільному богослужінні. До людей, що виходили з костела, відкрито карабіновий вогонь і обкидано їх ручними гранатами. Вбито близько 100 поляків, важко поранено перед вітварем ксьондза, також зруйновано вітвар підірванням під ними гарматного снаряду. Банда пограбувала містечко і коло 17 години відійшла в ліси.

В місцевості Садова вбито коло 400 поляків. Вчинила це банда, яка складалася з 100 людей, озброєних в лопати і вила. Банда гуляла по околиці, довгий час виловлюючи поляків, яким вдалося спочатку сховатися в сусідніх лісах.

В місцевості Загає з близько 300 поляків, що мешкали там, вціліло заледве п'ять. Провідниками банди, що складалася з 100 людей, були знані місцевим полякам українці Федак і Жук.

В місцевості Заболотці банда українська вбила дванадцять поляків, між ними одного священика.

В колонії Здзяри місцевими українцями було вбито коло 17 польських родин.

В місцевості Новини вбито 35 поляків».

Про ці ж антипольські виступи 11 липня на Володимирщині інформує звіт командування АК Львівського регіону. Тут мова йде про напад на шість населених пунктів (можливо, не пораховано згадану вище колонію Здзяри).

Додаткову інформацію про антипольські акції, які відбулися проти ночі з 11 на 12 липня у двох південних гмінах Володимирського повіту, містить спогад неназваного очевидця, який був наданий МВС як додаток до звіту в Лондон з жовтня 1943 р. Його розповідь відкриває цікаві деталі про те, що підготовка до акції стартувала напередодні 10 липня, коли почалася мобілізація українців у селах. Увечері на місцях зборів пройшли віча, на яких мобілізованим оголошено, що вночі відбудеться акція проти поляків.

«О годині 2.30 по півночі 11 липня 1943 року, — читаємо у свідченнях, — почалася різня. Кожен польський будинок оточили не менше як 30—50 селян з холодною зброєю і двоє з вогнепальною. Наказували відчинити двері або у випадку відмови рубали двері. Кидали в середину домів ручні гранати, рубали людей сокирами, кололи вилами, тих, хто тікав, застрелювали з автоматичних карабінів».

Убивства тривали до 11 години ранку. Після того почався грабунок майна розгромлених колоній. Крім перелічених в інших свідченнях семи населених пунктів, тут фігурують ще п'ять (Гуров Великий і Малий,

Вигранка, Зигмунтовка, Вітолдовка). Загалом, за твердженням очевидця, у результаті цієї акції загинуло більше тисячі осіб. Схожа атака, на його думку, відбулася і на півночі Володимирщини, але він не був її свідком, відтак жодних деталей про цей спогад не залишив.

У дещо пізнішому звіті МВС ці події названі організованою «національною революцією», яка вилілася у вбивства польського населення в «кільканадцяти селах Володимирського повіту 11 — 12 липня».

Про трагічні події цього дня згадано у листівці польського підпілля «Українці за Збруч», виданій наступного 1944 р. в Галичині в межах розгортання там антиукраїнської акції. Тут події річної давності названо «кривавою неділею», під час якої «українські банди» вчинили страшні злочини над польським населенням Волині. Жодної конкретики листівка, звісно, не містить, але вона цікава тим, що фіксує, очевидно, перший факт використання терміна «кривава неділя» як елемента польської пропаганди.

Отже, в польських документах того часу знаходимо доволі детальні описи кільканадцяти (тобто між 11 і 19) акцій, які відбулися проти ночі з 11 на 12 липня. Проте немає свідчень про масштаби, наведені Коморовським, до того ж немає підтвердження про понад півтори сотні атакованих сіл.

Очевидно, що операція, яка передбачала би одночасну атаку хоча б 60 населених пунктів, вимагала серйозної координації й тому мала би залишити бодай якісь документальні сліди і в матеріалах УПА. Натомість такої інформації, принаймні поки що, не віднайдено. Маємо лише два документи українського підпілля, де згадано про антипольські акції того дня, — це звернення до поляків штабу загону УПА «Січ» від 15 липня та звіт цієї військової формації. У першому документі йдеться про спробу встановити домовленості між українським підпіллям і штабом якогось із польських партизанських загонів. Домовленості було зірвано атакою поляків проти ночі з 10 на 11 липня на український штаб. Українські повстанці атаку відбили й у відповідь «рішили покарати польський штаб з найбільшою суворістю, що і зробили, причому потерпіло польське населення, на терені якого цей штаб знаходився».

Детальніше про ситуацію, описану в документі, можна прочитати в Івана Ольховського. Дослідник указує, що в квітні 1943 р. вояки повстанського загону «Січ» звільнили кілька сіл Турійського району від німецької окупаційної присутності. Серед цих населених пунктів було польське село Домінополь. Попри те що довкола вже вирувала війна

між українцями й поляками, тут до протистояння не дійшло. Командування «Січі» навіть звернулося до місцевого населення з пропозицією сформувати військовий відділ, який би разом із вояками УПА тримав оборону проти можливого наступу німців. Такий загін із 90 осіб створили. Проте мирне співіснування було нетривалим і завершилося кривавими подіями в селі Домінополь. За версією командування загону «Січ», польські вояки почали передавати інформацію про повстанський штаб, його розташування, особливості охорони та плани німецькій поліції, а проти ночі з 10 на 11 липня спробували захопити сам штаб. У відповідь українські повстанці наступного дня знищили польський відділ та все село Домінополь, що було його базою.

Отже, маємо інформацію про антипольську акцію, проведену 11 липня, визнання того, що під час неї постраждало цивільне населення. Проте тут не знайдемо даних про те, що згадувана подія була елементом ширшої антипольської кампанії, розпочатої того ж дня. Навпаки, тут міститься виправдання за вбивство цивільного населення: «Вияснюємо, що ми не маємо наміру ліквідувати польського населення, а те, що сталося, — було конечним у власній обороні. По крові мирного польського населення не посягаємо».

Другий документ — «Звіт з боїв загону «Січ» — подає таку інформацію: «11.VII. на Бискупчин в боївку Ч. 6 виїхало 30 чоловік, щоб провести ліквідацію сексотів, рекрутованих переважно з польського населення. Знищено около 2 тисяч осіб. По нашій стороні жертв не було. 12.VII. виїхало на Домінополь 150 стрільців, де провадили ліквідацію польського штабу і польських сексотів. Знищено приблизно 900 осіб, у тому числі 10 польських партизанів, що знаходились в цьому штабі».

Отже, на терені діяльності загону «Січ» протягом двох днів відбулися антипольські операції, жертвами яких стало близько трьох тисяч осіб, що задокументовано самими повстанцями. На думку українського історика Івана Патриляка, ці акції «вписувалися в загальну канву т. зв. боротьби з польськими «сексотами» та осередками польської самооборони, які тероризували навколишні українські села і були «випадковими базами» для німецько-польської поліції та радянських партизанів. Однак доволі масштабні втрати, яких зазнало польське населення під час цих нападів, і відверте небажання повстанців розбиратися, хто був «сексотом», а хто ні, породили пізніші уявлення про особливий розмах акції».

Схоже пояснення потім давало саме командування загону «Січ», при цьому намагалося заспокоїти поляків, що жили на контрольованих ним

теренах. У листівці «До польського населення» від 17 липня 1943 р. зазначалося: «Міри, що були примінені до поляків деяких громад, були за собою забезпечення українського населення перед глянваною зрадою, і не будуть вони поширюватися на тих громадян-поляків, що стоять на ґрунті співпраці з нами.

- 3) Гарантуємо повну безпеку тій частині польського населення, яке буде помагати нам у боротьбі проти німців і польських провокаторів. Український нарід не має на меті винищувати своїх національних меншин, а навпаки — забезпечує за ними рівні з собою права, домагаючись від них лояльності й співпраці.
- 4) Закликаємо лояльне польське населення не піддаватися ворожій агітації і не покидати своїх осель, а спокійно працювати на своїх господарствах».

Схожих документів УПА з інших теренів Волині, які розповідали б про акції 11 і 12 липня і мали би підтвердити тезу про масштабну операцію, принаймні досі, не виявлено.

У звіті командира «Крука» за період із 11 червня до 10 липня 1943 р. згадано вже проведені на той час антипольські акції, у результаті яких «в терені рідко можна зустрінути якогось ляхка. Вони, так як і німці, згуртувались в більші окружні міста та по районних центрах і тільки час від часу роблять напади в теренах». Відтворити з цих обмежених даних масштаби акції чи якісь деталі її проведення, на жаль, неможливо. Імовірно, мова йде про підсумок кількомісячного протистояння з поляками від початків навесні 1943 р. Хронологічні рамки самого звіту обмежуються періодом від 11 червня до 10 липня, відповідно, дата, яка нас найбільше цікавить, опинилася поза увагою звітодавця.

У Центральному державному архіві вищих органів влади зберігається колекція звітів із Володимирсько-Горохівської округи за квітень—жовтень 1943 р. Три із цих звітів розповідають дуже ретельно про події в липні цього року — зокрема, досить детально подають інформацію про антипольську акцію. Жодної інформації про одночасний напад на польські села 11 липня тут немає.

В інших звітах ідеться про події другої половини липня, при цьому подається ретельна інформація про їхній перебіг. У згадуваних вище свідченнях Юрія Стельмашука розповідається про масштабні антипольські акції, проведені його відділами, але не в липні, а в серпні 1943 р. Тут немає згадок про «загальний антипольський наступ» про ті ночі із 11 на 12 липня.

Багато інформації про польсько-українське протистояння влітку 1943 р. можна віднайти в архівно-кримінальній справі на чотового УПА Степана Редешу. Він, зокрема, детально розповідає про знищення польських сіл на Любомльщині у серпні. В архіві СБУ ані в цій справі, ані в десятках інших, заведених проти колишніх повстанців протягом 1940-х рр., що їх переглянув автор, не віднайдемо інформації про масштабну операцію 11—12 липня. Попри упередження автора цих рядків до таких документів як об'єктивного джерела, важко припустити, що радянські органи слідства чомусь би приховували таку інформацію. Швидше навпаки, її було б використано не тільки слідчими, але й потужно розкручено радянською пропагандою як доказ злочинності українського націоналізму.

Згадка про атаки ще двох населених пунктів міститься в документах КГБ 1959 р. Ідеться про розслідування факту вбивства поляків у Новому та Старому Загоріві, які сталися саме 11 липня 1943 р. У протоколах допиту звинуваченого Федота Десятничука, свідків Ростислава Закревського, Степана Недбайла, Прокопа Люблюка йдеться про організовану членами ОУН за участі місцевого населення антипольську акцію. У довідці Старозагорівської сільської ради, яка долучена до справи, згадано про вбивство в той день 7 польських родин (разом 28 осіб), а у звинувачувальному акті йдеться про 18 осіб, вбитих у Новому Загоріві. Інших документів серед слідчих матеріалів НКВД—КГБ, які б указували на акцію в цей день, принаймні поки, не виявлено.

Жодних німецьких документів про акції цього дня поки теж не виявлено. Очевидно, що німецька окупаційна адміністрація не могла не помітити великої операції. Як, зрештою, і радянські партизани, що детально інформували своє керівництво про події на Волині, зокрема про антипольські акції. До прикладу, серед їхніх донесень можна знайти доволі детальну інформацію про трагічні події, що сталися 18 липня у Володимирі-Волинському. «У місті, — читаємо в повідомленні з'єднання партизанських загонів імені Шуківа, — відбувалося масове побиття поляків бандерівцями (українськими націоналістами), що зібралися на недільне богослужіння. Поляків били в костелах і на вулицях, внаслідок чого вбито 18 ксьондзів і до 1500 громадян. Німці цьому побиттю не заважали і лише через кілька днів випустили звернення до поляків йти на службу в поліцію і жандармерію для боротьби з бандерівцями».

Інше повідомлення загону Бегми за 28 липня є менш детальним і містить таку інформацію: «Кілька тисяч осіб бульбівців з 10-го до

20-го липня повели наступ проти польських сіл Чутаєтев, Вафи, Голи, Пісочна, Тур, Сошнікіно [назви сіл переключені звітодавцем. — В. В.] та інших. На шляху все спалили, по-звірячому мордували населення, згодом відійшли на північ. Основний опір дали озброєні поляки села Бути під керівництвом ксьондза. Утрати поляків — 400 осіб убитими. Загін командира Дорошенка, що прийшов на допомогу з Рівненської області, разом із поляками знищив сотню націоналістів. Захоплено 6 кулеметів. Для надання допомоги полякам на боротьбу з бульбівцями і для виводу польського населення нами спрямовано 3 партизанських загони». Отже, в повідомленні йдеться про антипольську акцію за участі значної кількості повстанців, яка відбулася приблизно в той відрізок часу, що нас цікавить. Але й тут не знаходимо підтвердження про операцію, що мала б охопити понад сотню сіл і здійснювалася протягом однієї ночі.

Отже, теза про велику операцію проти ночі з 11 на 12 липня поки не віднайшла документального підтвердження. Сумніви щодо спроможності повстанців здійснити таку масштабну операцію обґрунтував Іван Патриляк. «Якщо припустити, — пише він, — що для атаки на село потрібно було б виділити бодай одну соту (30—40 озброєних осіб) і сотню змобілізованих та озброєних сокирами і вилами селян, то ми отримаємо цифру 1,8—4 тисячі повстанців, які мали би брати участь в акції 11—12 липня. Це занадто велика кількість як для декількох районів. Враховуючи, якими силами УПА диспонувала на півдні Волинської області в липні того року, очевидно, могло йтися про напад на 20—25 населених пунктів, але не більше. Навіть за таких умов це була доволі складна з технічного погляду операція».

Можливо, не в таких масштабах, проте цього дня все ж відбувалися антипольські акції, у ході яких були атаковані населені пункти. Серед них — село Порицьк, де відбулися вбивства цивільних мешканців польської національності. Відзначення цієї сумної дати 2003 р. за участі президентів Польщі та України перетворило її в символічний день поминання загиблих у польсько-українському протистоянні поляків.

Підсумуємо виявлену інформацію про події 11—12 липня 1943 р. Очевидно, в цю ніч (як і в багато попередніх та наступних) відбулися антипольські виступи, які призвели до втрат серед польського населення. Значними були польські втрати у двох населених пунктах на терені діяльності загону УПА «Січ». Проте інформація про географічний масштаб акцій (теза про те, що вони охоплювали мало не всю Волинь,

тоді як у документах ідеться лише про південну частину Володимирського повіту; вказування на понад півтори сотні атакованих польських населених пунктів, хоч у польських документах ідеться про кільканадцять) є суттєво перебільшеною.

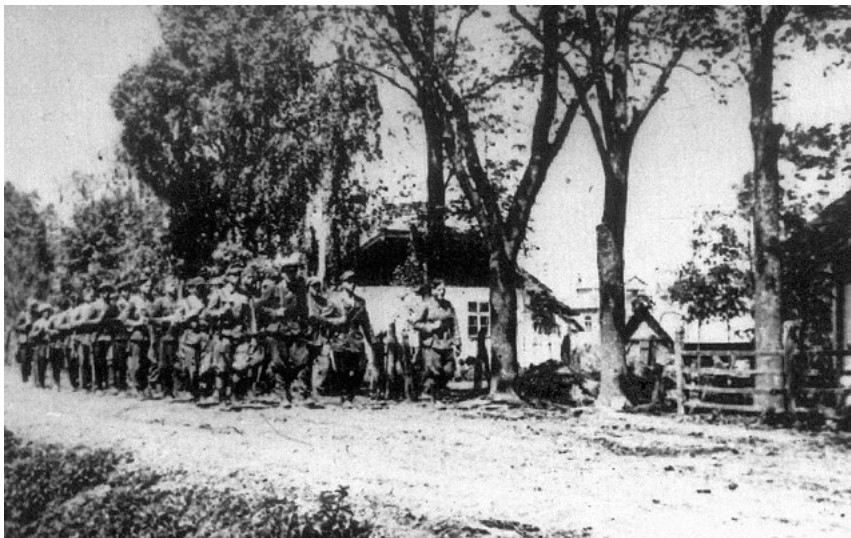
Саме перебільшена кількість нападів на польські села стала хибним засновком, з якого зроблено висновок про масштабну антипольську операцію, «генеральний антипольський наступ», який нібито мав відбутися одночасно мало не по всій території Волині. А звідти, знову-таки, зроблено висновок про існування наказу, що приписував цілковите знищення поляків, надавав антипольським виступам чіткого продуманого характеру масштабної етнічної чистки.

Можливо, названа Коморовським цифра (60 населених пунктів) стосується не 11—12 липня, а всього місяця. Адже документів про активізацію антипольських атак у липні загалом є досить багато — як польських, так і українських.

Антипольська акція на Волині в оцінці ОУН

У липні 1943 р. українські підпільники оголошували, що антипольська акція не зачепить лояльних до українців поляків і запевняли їх у безпеці. На жаль, реально гарантувати цю безпеку повстанці не могли, а іноді місцеві керівники й не хотіли цього. Керівництво підпілля видавало бажане за дійсне — антипольськими діями на той момент здебільшого воно не керувало. Зрештою, воно визнало це у спеціальному комунікаті Проводу ОУН з липня 1943 р. «Серед незвичайних труднощів, — читаємо тут, — організовані українські чинники *намагалися* [виділення моє. — В. В.] з успіхом опанувати ситуацію. Частина винних елементів безоглядно покарано, далі акція в цій справі ведеться». Отже, йдеться лише про більш чи менш успішні спроби бандерівців улітку 1943 р. взяти під контроль розвиток польсько-українського протистояння.

Загалом, керівництво українського підпілля не раз відмежовувалося від масових антипольських виступів на Волині влітку 1943 р. — у згаданому вище комунікаті, у листівці, адресованій до поляків від липня 1943 р., у комунікаті Проводу ОУН від жовтня цього року. Якби ОУН готувала цю акцію, то її елементом була б і підготовка певного політичного ґрунту для легітимізації, врешті, вона була б використана для зростання власного політичного капіталу. Зважаючи на сильні антипольські настрої в українському суспільстві Волині, отримати додаткову підтримку, приписавши собі ініціативу й керівництво в акціях проти поляків, було би для бандерівців закономірним. Натомість ми не знаходимо жодних матеріалів, у яких українське підпілля представляло б антипольську акцію як свій успіх чи перемогу. Немає листівок (вони були основним інструментом агітації та донесення інформації до населення) про таку операцію як «початок національної революції», які розповідали би про «звільнення українських земель від польських окупантів». Така інформаційна кампанія мала би служити

Відділ УПА на Волині, 1943 р.

не лише виправданням дій підпілля в очах жителів Волині, але й мала здобути для нього певний політичний зиск. Безліч аналогічних листівок та інших пропагандистських й інформаційних публікацій розповідають про антинімецькі дії підпілля чи згодом про його завзяту антирадянську боротьбу. Крім того, пропагандистський супровід у формі попереджувальних листівок чи роз'яснювальних комунікатів, що виходили постфактум, супроводжували антипольські акції УПА в Галичині та на Закарзонні. Тобто не можна твердити, що українське підпілля засадничо цуралося здобувати політичні дивіденди на антипольській боротьбі — воно охоче робило це на інших теренах.

У документах Володимирсько-Горохівської округи знаходимо цікавий аналіз підпільниками ОУН літньої акції повстанців. Тут знову-таки інформація, яка заперечує, що її метою було знищення всього польського населення: «Противпольська акція в переважаючій кількості проведена невдало. Падали не потрібні, а активний протиукраїнський елемент, звичайно організований і озброєний, або утік, або становив оружний спротив, спричиняючи нам втрати. Найкраще проведено акцію в Порицькому районі, добре у Горохівському, задовільно у центральному, зле в Берестецькому та Одзютицькому; зовсім не пройшла у містах Володимирі, Горохові та Устилугському та Вербському районі. У проведенні акцій приймало участь у деяких місцевостях населення, а у Порицькому районі —

мельниківці». Неуспіх пояснюється не тим, що не вдалося ліквідувати усього польського населення, а тим, що атак unikнули активісти польського підпілля, натомість даремно постраждали мирні мешканці польської національності. Попри загально негативну оцінку проведеної акції, автор звіту відзначає, що частковим успіхом стала таки бодай часткова ліквідація польського підпілля, що, очевидно, було її головною ціллю. «Під час акції вдалося викрити кілька польських центрів протиукраїнських організацій: в наші руки попали схеми польської організаційної сітки, зв'язки, списи симпатиків і заприсяжених членів, література, пропагандивні видання, переписка, шифри, псевдоніми, машинки до писання, запаси паперу і т. п. На підставі знайдених документів встановлено зв'язок поміж польською делегатурою «Жонду Жечи Посполитей Польської» і штабом польської партизанки, що стояв ніби на ґрунті співпраці з УПА, а діставав тайні доручення і накази проти УПА, скеровані від воевідського делегата «Жонду Жечи Посполитей». Стверджено рівнож планування ширше закроєної протиукраїнської акції зі сторони польських організацій, що мала початися з 15.07».

Незалежно від того, які цілі ставили перед собою бандерівці, проводячи антипольську акцію, результатом подій на Волині протягом 1943 р. стали значні втрати, завдані як польському підпіллю, так і польському населенню регіону загалом. Попри намагання використати у боротьбі з українцями німецьку чи радянську допомогу, польське підпілля залишалося весь час слабшим порівняно з українським. Відомий український історик Ярослав Дашкевич указує, що після депортацій 1940—1941 рр. співвідношення українського і польського населення становило на Волині 7:1 (на 1,6 млн українців приблизно 220 тисяч поляків). Менша порівняно з українцями чисельність поляків — мешканців Волині, невисока густота населення обернулися більшою кількістю жертв. За інформацією, яку надавало польське МВС уряду в Лондоні, втрати польського населення на Волині восени 1943 р. оцінювали в 15 тисяч загиблих і кільканадцять тисяч утікачів, які врятувалися, переселившись на інші терени. Приблизно про такі ж втрати на допиті говорив Юрій Стельмашук.

Цифри, названі сучасниками цих подій, потребують уточнення, проте безперечним є те, що польська меншина Волині зазнала неправних втрат.

Ось як пишуть про це документи українського підпілля від жовтня 1943 р.: «З польським елементом, що замешкував ці терени, мабуть, порвано назавжди. Сьогодні вони всі знаходяться під «опікою» німців

по містах і разом з ними виїжджають нищити українське цивільне населення і палити села. Поляки сьогодні знайшлися особливо в тяжкому положенні: голод, холод, собача служба німецьким імперіялістам і те, що до колишніх своїх осель не мають вороття. Не менше поважно задумуються вони над тим, що вони будуть робити, коли відступатимуть звідси німці і йтимуть більшовики. Надію на панування на цих теренах втратили. Поки що, скільки можуть грабують і палять українські села та нищать українське цивільне населення».

У польських документах від осені 1943 р. зазначалося: після українських акцій літа 1943 р. польське населення зосереджене в 11 повітових містах і 25 сільських оборонних базах. «Ці бази, — читаємо тут, — це окремі села чи кілька польських сіл, розташованих поруч, до яких стягнуто населення із небезпечних сіл. Кожна база має невеликий польський збройний відділ. У випадку атаки поляки захищаються».

Питання про те, чи ініціювало керівництво українського підпілля масові антипольські акції, залишається дискусійним. Натомість безсумнівно є намагання використати їх результат для власного посилення і закріплення в терені: у вересні 1943 р. оголошено про створення комісії для перерозподілу між українськими селянами земель колишніх польських колоністів. Звичайно, цей крок додав підтримки УПА.

Щоб закріпити зміни в етнічному складі Волині, які відбулися після знищення чи вигнання поляків, було видано розпорядження про ліквідацію матеріальних слідів їхнього існування на цих землях. «В терені, де знаходяться польські пам'ятники, костели і т. ін. польські фігури, — читаємо у вказівках українського підпілля, — все розривати, розносити в прах, не лишити навіть місця. Цю акцію виконати дня з 10-го на 11-го.Х.43 р. вночі».

Відповідь польського підпілля Волині

Польське підпілля поступово оговтувалося після завданих українцями ударів. Від серпня 1943 р. дедалі частішають збройні напади на українські села, що здійснюються як спільно з німцями, так і самостійно. «У попередні місяці на зорганізовану протипольську акцію зі сторони українського населення поляки відповіли утечею під захистом німців і неорганізованим слабким спротивом, — ідеться у звіті з Володимирщини та Горохівщини від серпня 1943 р. — Тепер поляки мстяться на українське населення, організовуючи на спілку з німцями масакри, пожари і грабунки, а українське населення — або утечею (Мосур, Вілик, Стенжаричі, Писарева Воля), або малоефективними актами відплати (колонія Хвалка — вбито з родини польської і «за одним замахом» одного українця, Заболоття — дві жінки з дітьми). Зі страху перед взаємнозагрожуючою акцією винищення багато місцевостей евакуювалося в незагрожені терени і ліси (поляки — зі Станіславова, Хвалки, Землиці, частинно з Градів і ін., а українці — з місцевостей, зазначених вище). Німці користають з ситуації, відбираючи майно від польських утікачів, посилаючи їх на роботи до Німеччини (Станіславів) і поповнюючи ряди польських озброєних банд та поліції, яких приміщують у пунктах своїх терористичних випадів (Берестечко — 100 осіб, Білин, Володимирівка — 200 осіб, Конюхи і багато інших). Лють польської поліції проти українців безмежна. Коли б німці їх не стримували (не бажаючи сильного загального відношення з українським населенням), вони би здатні були спричинити нам стократно більші втрати в людях, ніж це досі чинять. Деяка частина польського населення (дуже нечисленна) залишається ще на місцях постійної своєї праці, ідучи з нами на різні компроміси, ініціюючи всякі переговори (Вербський район), які, щоправда, не дали досі жодних результатів».

Активізацію польських антиукраїнських акцій на Волині у другій половині 1943 р. відзначають і радянські партизани. В одному з їхніх

Бійці 3-го батальйону 50-го полку 27-ї Волинської дивізії Армії Крайової

документів читаємо: «В районі Рафалівки Ровенської області знаходиться польський загін «Пілсудчиків», який 13 листопада цього року влаштував «криваву суботу», вирізавши українське населення в селах Колодяк і Собищине Рафалівського району. Схожі загоони є в інших районах Ровенської області, дислокація їх не встановлена». За твердженням українського історика Володимира Сергійчука, станом на жовтень 1943 р. відбулися зміни в балансі польсько-українських втрат: «Українці втратили вбитими і спаленими 855 осіб, а поляки — 213». Збірка «Польський терор на ЗУЗ» (1944), опрацьована українськими підпільниками на базі теренових звітів, подає інформацію про близько 30 українських населених пунктів Волині, атакованих поляками за серпень—листопад 1943 р.

Польське МВС у листопаді 1943 р. констатувало, що втеча поляків з Волині на той час уже зупинилася, більше того, дехто повертається на залишені землі і організовує осередки самооборони. Звітодавець з радістю відзначає: «Сила польського опору на селі зростає. Нещодавно в Любомльському повіті відбулися сутички польської самооборони з бандами УПА, в яких українці зазнали значних втрат».

До кінця 1943 р. у звітах українського підпілля зустрічаємо інформацію про неможливість продовжувати чи започаткувати організаційну

роботу, зважаючи на активізацію поляків. «В західній частині Голобського району, а також північній частині Турійського району, — читаємо в грудневому звіті українського підпілля, — організаційна робота є неможливою з огляду на поляків, котрі поширюють свої дії з с. Купичева на околичні села: Клюськ, Горуша, Задиби, Радовичі, Черніїв, Новий Двір, Озеряни, Сушибаба, Лігін, Дажва, Каролінка і інші. В згаданих селах ляхи грабують майно і мордують населення, котре масово втікає в південні частини району». Про це ж інформують з інших територій: «Поляками опанований терен — північно-західна частина Любомльського району. Роблять випадки на південні села Головенського району і західно-південні Матіївського району. Переважно граблять і мордують цивільне населення, стараються збройними чинами доказати свою вищість. Пропаганди майже не ведуть своєї. Населення їх ненавидить і з загрожених сіл утікає в більш безпечні».

Контрольовані польським підпіллям терени стають базою для розгортання тут збройних загонів 27-ї Волинської дивізії Армії Крайової, яка починає творитися на початку 1944 р.

Жертвами кривавого протистояння влітку 1943 р. стали не тільки українці та поляки, але й чехи, що мешкали тут великими громадами. Одна з найбільших трагедій, у якій постраждали сотні чеських та українських мешканців, сталася в селі Малин. У повідомленні рівненського єпископа Платона до митрополита Полікарпа йдеться про участь поляків, імовірно поліцаїв, у цій акції. «Маємо за честь з великим жалем повідомити Ваше Високопреосвященство, — читаємо тут, — що, як нам донесено дня 14.VII.1943 року, в с. Малині, Острожецького району, Дубенської округи сталася жахлива подія нечуваного морду українського і чеського населення: людей загнано до місцевої деревляної церкви й спалено. Тих, що не вмістилися в церкві, загнано в помешкання бувшої гміни та по клунях і рівно ж спалено. Разом спалено до 850 осіб. Робила це все державна поліція при допомозі узбеків і поляків. Крик конаючих людей в вогні було чути на 5 км. Священикові вдалось врятуватись».

Швидке наближення радянсько-німецького фронту змінювало ситуацію у протистоянні. Радянська влада поверталася, і саме вона знову стане головним ворогом для українських націоналістів, на якому буде зосереджено всю увагу. Тому восени 1943 р. доходить до відновлення переговорів між українським та польським підпіллям. Зустрічі відбувалися в Галичині, де розміщувалося керівництво обох підпільних рухів на

західноукраїнських землях, проте серед ініціаторів їх проведення були й представники українського підпілля Волині. В одному зі звітів волинського СБ ОУН за вересень 1943 р. автор зазначає: «Вважаю політично доцільним звернутися до компетентних чинників із внеском про ревізію нашого відношення до поляків і дорогою перетрактації [переговорів. — *Ред.*] з польськими провідниками відірвати їх від німців і більшовиків, що позбавило б одних і других поважної кількості живої сили та морально їх розложило. Скрутне положення поляків під сучасну пору дає підставу думати про успіх такого потягнення».

На жаль, переговори вкотре завершилися нічим, а тому не здатні були зупинити розростання вогнища конфлікту, яке на той момент вже перекинулося і на Галичину, охопивши, таким чином, практично всю Західну Україну.

Галичина 1943 р. Перші іскри війни

Ситуація в Галичині у першій половині 1943 р. суттєво відрізнялася від волинської. По-перше, німецький окупаційний режим тут був значно м'якшим і не викликав такого стихійного спротиву населення, як на Волині та Поліссі. Навіть більше, німці готові були продовжувати в Галичині «проукраїнські» загравання — зокрема, оголосивши про створення Ваффен СС дивізії «Галичина». Малопомітною тут до середини 1943 р. залишалася й діяльність радянського підпілля. На галицьких теренах позиції ОУН(б) були значно сильнішими, її підпільні ланки охоплювали майже кожне село, бандерівці практично не мали тут сильної опозиції на зразок загонів «Тараса Бульби» чи мельниківських партизанських відділів. Це все дозволило ОУН(б) опанувати ситуацію та спрямовувати її розвиток у потрібному русі, уникаючи неконтрольованих стихійних заворушень.

Схоже, як і на Волині, у Галичині становище докорінно змінили радянські партизани. Спроба великого з'єднання на чолі із Сидором Ковпаком прорватися в Карпати і закріпитися тут спонукала керівництво ОУН(б) передчасно взятися до розбудови повстанських відділів. Таким чином, улітку 1943 р. в Галичині постає Українська народна самооборона, яка розпочинає акції проти радянських партизанів та німецьких окупаційних сил.

Поява червоних партизанів активізувала діяльність і польського підпілля, яке, до речі, у Галичині теж мало суттєво сильніші порівняно з Волиню позиції. «Рейд більшовицької партизанки, — читаємо у звіті українського підпілля за липень 1943 р., — скріпив віру поляків у скорий провал німецької держави і у можливість виникнення польської держави. Свою радість з тої причини не стараються навіть закривати. Польське підпілля охопило скрізь міста, польські кольонії та лігеншафти».

В іншому звіті зі Львівщини стверджується, що влітку 1943 р. почалося розгортання збройних загонів польського підпілля чисельністю 15—30 бойовиків. Крім того, відбувається збільшення місцевих сил через скерування в Галичину через Равщину та Любачівщину груп із північного заходу, з центру Польщі.

Усе це, на думку звітодавця, дає підстави твердити, що «поляки плянують підготувляють себе до боротьби за ЗУЗ, що їх хочуть включити в кордони Польської Держави».

Відомий американський дослідник Джон Армстронг чи не першим відзначив: «У кінцевому результаті опосередкованим, але найбільш шкідливим результатом вторгнення Ковпака стало загострення стосунків між українцями і поляками Галичини».

Ще одним чинником, який вплинув на стосунки між українським та польським підпіллям саме в цей час, стали персональні зміни у верхівці обох рухів. Від керівництва ОУН усунуто Миколу Лебеда — його замінив Роман Шухевич, більш радикальний щодо поляків, ніж його попередник. У командуванні Армії Крайової змінився командир Львівського обшару — замість генерала Савіцького на цю посаду призначено Владислава Філіпковського, скептично налаштованого щодо співпраці з українцями.

Проте важливо відзначити, що польське підпілля в Галичині не зводилося виключно до АК. Огляд, підготовлений українськими повстанцями в серпні 1943 р., репрезентує тут цілий спектр підпільних польських політичних організацій та їхніх збройних відділів. Вони вирізнялися чисельністю, тактикою та політичною орієнтацією. Очевидно, між різними опозиційними силами існувала гостра конкуренція у боротьбі за лідерство. Отож, у польському підпіллі Галичини, попри його суттєво сильніші позиції порівняно з Волиню, не було єдиного політичного чи військового командування, що, своєю чергою, теж ускладнювало стан справ у польсько-українському конфлікті.

Вибухонебезпечну атмосферу, яка склалася у Львові, добре відтворює звіт українських підпільників від серпня 1943 р. Окремі акції польського підпілля, спрямовані проти відомих українців, мало не призвели до спалаху масштабного протистояння. Убивство професора Ластовецького [Ластовецький Андрій (1902—1943) — професор, викладач фізики у Львівському університеті, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка. — *В. В.*], — читаємо тут, — який мав широкі зв'язки у колах львівської інтелігенції, допровадило до максимуму

напруження. Перше це було питання в бік організації: «Чому нічого не роблять?», «Де ці молоді?» [...] Громадська опінія рухнулася. Навіть люди, що стояли осторонь від усяких політичних подій, намагалися репресій на поляках.

Чільніших громадян огорнула паніка. Ніхто поза восьму годину не виходив майже на вулицю. У помешканні професора Панчишина і ще кількох ночувала сторожа. У такій атмосфері група бувших комбатантів, зложена з 5-ти осіб, запропонувала нашому зв'язковому зорганізувати самооборону, а у своїх деклараціях дійшли до того, що самі будуть виконувати присуди. Їм в засаді не заборонено зорганізуватися, але сказано, що організація має досить людей до технічної роботи, ці громадяни сповнять як слід обов'язок супроти самооборони, коли добре зорганізуються між собою як симпатика, коли дадуть відповідні хати, де мусли б заїхати люди, які займаються самообороною, коли оподаткують себе місячно і т. п.».

Ще одним фактором дестабілізації Галичини у середині 1943 р. стала інформація про антипольські виступи на Волині. «Поляки сильно заактивізувались наслідком волинських подій, — читаємо у підпільному звіті від липня 1943 р. — Є багато польських втікачів з Волині, особливо в прикордонних повітах Сокаль і Радехів. Поляки роз'юшені на українські виступи на Волині, дишуть на українців полум'ям ненависті і жадобою відплати. Вже готуються з їх сторони активні виступи в сторону українців на терені області (вбивство українця в Радехівщині, спроби атентатів в Жовківщині)».

Підпільне видання «Słowo Polskie» уже влітку 1943 р. друкувало статті про події на Волині під драматичними заголовками «З Волинського пекла» чи «Волинь і Поділля у вогні і крові». Тут було подано свідчення людей, що пережили антипольські акції, часто у формі перебільшеної, емоційно насиченої інформації. До прикладу, у розповіді про реальне вбивство польського священика у Порицьку через неповні два тижні з'явився фантастичний сюжет про його розіп'яття українцями.

Самі втікачі з Волині стали важливим чинником формування польсько-українських стосунків в другій половині 1943 р. в Галичині. І це не дивно, адже їх тут з'явилося досить багато. Польські документи називають цифру 7200 осіб, які були розміщені в такий спосіб: 2000 — у Львові, 2000 — у Бродівському повіті, 1100 — у Збаразькому, 800 — у Тернопільському і решта дрібнішими групами в інших галицьких пові-

тах. Постраждали від українців, вони не сприяли примиренню між обома народами, а, навпаки, провокували загострення стосунків між ними.

Загалом у розпалюванні польсько-українського конфлікту в 1942—1944 рр. спостерігаємо своєрідний ефект доміно: інформація про анти-українські акції на Холмщині проникає на Волинь і провокує там масові антипольські виступи, відомості про які, своєю чергою, активізують польське підпілля Галичини в напрямку антиукраїнських дій.

Про суттєве напруження в польсько-українських стосунках у Галичині другої половини 1943 р. читаємо у повстанських звітах: «Українство, навпаки, чим раз більше накипає ненавистю до поляків до тої міри, що кожної хвилини готові вирізати поляків до кореня і не буде засміливим твердженням, коли скажу, що якраз на тому відтинку українські маси здібні перевести в чин». В інших документах не раз знаходимо інформацію, що у відповідь на польські вбивства українці домагаються проведення антипольських акцій.

Стримувальна політика ОУН не завжди знаходила розуміння. У звіті українського підпілля читаємо: «Тяжко нам говорити, а тим більше щось конкретного зробити по злагодженні відносин на польсько-українському відтинку. Українське суспільство зараз цього зрозуміти не може, бо воно бачить, як сильно поляки в наступі активні. Це може статися тоді, коли б поляки з зайнятих дотепер своїх позицій відступили».

«Думка про спільний фронт боротьби, — читаємо в іншому документі, — не знаходить серед загалу свідомого українства жодного зрозуміння <...> В таких умовах тяжко провадити тактичну лінію на протипольському відтинку, а це головне наслідком її зламання на терені Волині і шовіністичного наставлення польської поліції, якій все сниться імперіялістична Польща і яка не хоче бачити зросту сили українського народу на ЗУЗ, та хіба могла б бути переконана реальним аргументом п'ястука».

Отож, звітодавець стверджує, що існувала певна «тактична лінія» щодо поляків, принаймні в Галичині, більше того, визнає, що її не вдалося дотримати на Волині. На нашу думку, це є додатковим доказом того, що антипольські акції на Волині мали стихійний, неконтрольований характер.

У звіті польського підпілля за літо 1943 р. теж відзначається як важливий факт, «що території, які, вважалось, найбільше опановані Бандерою, не виказують сигналів виступів проти поляків (Бережани, Перемишляни, Сколівщина, Дрогобиччина, Яворівщина)». Попри труднощі, лінію, спрямовану на нерозгортання конфлікту в Галичині,

стримування «третього непотрібного» фронту протягом 1943 р. тут загалом вдалося реалізувати.

Одним із заходів утримання під контролем ситуації в Галичині після надходження вісток із Волині стало оголошення в липні 1943 р. через спеціальну листівку позиції Проводу ОУН до польського населення. «Спільна доля, яка злучила нас сьогодні, — читаємо в листівці «Поляки» за липень 1943 р., — і наша спільна боротьба проти загарбників Берліна і Москви за власні держави вимагають порозуміння обох народів. Український нарід є завжди готовий до такого порозуміння. Ми не маємо ворожих намірів по відношенні до польського народу і не хочемо ані одної п'яди польської землі. Ми визнаємо право кожного народу на самоозначення і на власну державу. Наше відношення до польського народу є сперте на приязні й бажанню співжиття». Проте польське підпілля не сприйняло цієї заяви ОУН як спроби залагодити протистояння. «В час, коли на Волині, в Східній Малопольщі, на Поліссі і Холмщині лилася кров тисяч безборонних польських родин, — читаємо у виданні «*Nasze Ziemię Wschodnie*», — мордованих українцями, серед яких бойовики ОУН відігравали ганебну роль провідників, «Організація Українських Націоналістів Самостійників» у відозві з повним цинізмом намагається довести, що не українці мордували поляків, а поляки українців, що поляки, а не українці вислугуються перед німцями». Польська «Крайова репрезентація політична» 30 липня того ж року й собі опублікувала відозву до українського народу. Документ сповнений докорів на адресу українців за співпрацю з німцями, а також погрозами покарати повстанців, щойно буде відновлено Польську державу.

Єдиним сприятливим моментом можна вважати заяву польського уряду, де було позитивно оцінено прагнення українців власної державності. Але разом із тим зазначалося: «Освідчуємо, що не відмовимося від східних земель Речі Посполитої, у південній частині якої одвіку мешкають поляки поруч з українцями, де Польська Нація упродовж століть чинила велетенський цивілізаційний та економічний внесок». Звичайно, така заява не сприяла залагодженню стосунків між двома народами, її не сприйняли ні українські кола, ні шовіністично налаштовані поляки.

Останні видали навіть спеціальний «Відкритий лист до "Крайової репрезентації політичної"», де дуже гостро засудили будь-які спроби звернення до українців у принципі. «Ще не поросли травою могили

тисяч помордованих українською рукою наших братів і сестер, — читаємо тут, — ще не поглинула земля крові свіжих жертв Волині [...], а тут звучать із ваших вуст слова про забування кривди». Далі автори листівки, підписаної «голоси малополян», наводять типові для польського шовіністичного дискурсу тези про українців як вигадку австрійців, про їхню готовність співпрацювати з тихими і спокійними русинами і необхідність виселення всіх, хто вважає себе українцями, до Росії. Тож цілком можна погодитися з польським дослідником Тожецьким, який назвав звернення «Крайової репрезентації політичної» забавами з вогнем і провокацією, яка тільки долила оливи до вогню українсько-польського конфлікту.

Ще одна невдала спроба порозуміння

Відносно спокійніші польсько-українські стосунки в Галичині створювали передумови для налагодження контактів між підпільними рухами обох народів. У серпні—жовтні 1943 р. у Львові, цього разу з польської ініціативи, відновлено переговорний процес. Його учасниками з українського боку були представники Проводу ОУН Михайло Степаняк, Іван Грицьох та Євген Врецьона, з польського — уповноважені комендантом «Збройних сил краю», підпорядкованих лондонському еміграційному уряду. Під час проведення цих перемовин для засвідчення власної офіційної позиції у польському питанні Провід ОУН опублікував спеціальний комунікат. «Польсько-українська різня, — читаємо в цьому документі, — лежить сьогодні в інтересі Німеччини, а в першу чергу в інтересі большевицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями. Провід ОУН самостійників-державників осуджує акти взаємних масових убивств, звідки вони не походили б, і взиває все українське громадянство бути чутким на ворожу інспірацію та дотримуватись постави, яку диктує інтерес національно-визвольних змагань українського народу».

Керівництво українського визвольного руху не обмежилось декларативними документами. Тоді ж, у жовтні 1943 р., у вказівках Крайового проводу зазначалося: «Категорично припинити всякі протипольські виступи й акції, що являються відхиленням від політичної лінії Організації та не виелімінують, а посилюють проти нас другорядний фронт боротьби. Ініціювання і виконання заборонених актів трактуватиму як саботаж і провалювання політики ОУН, а винувників каратиму по законам найвищого революційного порядку. Виймок становлять спецвідділи, що в індивідуальних випадках стосують заходи ліквідації, і то тільки за попередньою апробатою Краєвого Провідника».

За інформацією, яка була у розпорядженні НКВД, після переговорів наприкінці 1943 р. підписано письмову угоду про припинення боротьби.

На жаль, інших документів (польських чи українських), які підтверджували б цей факт, поки не знайдено. «Представники АК, — читаємо у повідомленні НКВД, — визнали право дій УПА на західноукраїнських землях і погодилися загони АК, що діють на території Галичини і Волині на схід від рік Буг і Сян, підпорядкувати головному штабу УПА. Представники УПА і собі зобов'язалися підпорядкувати командуванню АК загони УПА, що діють на захід від ріки Буг і Сян».

У липні 1943 р. відбулися ще одні дуже цікаві українсько-польські переговори. Їхніми учасниками були керівники українського та польського рухів, Степан Бандера, провідник ОУН, та Стефан Ровецький, Головний Комендант Армії Крайової. Жодного впливу на перебіг війни в Україні ці перемовини мати не могли, адже відбувалися далеко від її теренів — у Німеччині, у концтаборі Заксенгаузен, де перебували обидва лідери. Тому вони стали радше символом того, за яких обставин тодішні українці та поляки таки змогли домовитися.

Тим часом переговори в Галичині не дали жодного результату. Зі свідчень одного з керівників польського підпілля на західноукраїнських землях і учасника цих зустрічей Адама Островського дізнаємося, що польська сторона, йдучи на перемовини восени 1943 р., ставила собі такі завдання: «Розвідка і диверсія в ОУН; спроба таким чином припинити вбивства польського населення, припинити братовбивчу боротьбу, що йде на руку лише німцям; у випадку домовленості відкриття спільного, антинімецького фронту». Як бачимо, спроба конструктивного вирішення конфлікту була далеко не головною метою, навіть більше, першим завданням ставилося використання переговорів для боротьби з іншою переговорною стороною. Поляки були впевнені в нещирості українських партнерів, які, на їхню думку, прагнули «притуплення нашої чуйності й послаблення нашої самооборони; скомпрометувати нашу політику і втягнути нас в антирадянський блок у випадку якщо б їм вдалося отримати нашу згоду про підтримку їхніх прагнень до незалежності».

Взаємна недовіра не могла не вплинути на хід переговорів, які знову завершилися нічим і не зупинили обопільну підготовку до можливого переходу протистояння у масовий збройний конфлікт. Обидві сторони проводили акції одна проти одної, які вони оцінювали як превентивні дії.

У звіті польського Міністерства внутрішніх справ для уряду в Лондоні зазначається, що у вересні—жовтні активізувалися антипольські дії українського підпілля. Найбільш небезпечними теренами називають Бережанщину, Підгаєччину, Рогатинщину, прикордонні з Волинню галицькі землі, а також гірські райони поблизу Станіславова та Стрия.

Продовжували свої дії й польські підпільники. Проти ночі з 20 на 21 жовтня невідомі польські формування напали на українські села Сіде, Блажів, Гуменець на Самбірщині. Крім того, протягом останніх місяців 1943 р. тривали вбивства активістів ОУН, організовані польським підпіллям. На теренах одного з інспекторатів АК «Кремін» на Тернопільщині спеціально призначені для цього польські боївки протягом жовтня — листопада ліквідували десяткох оунівців.

Тоді ж, восени 1943 р., українське підпілля силами боївок СБ провело на Мостищині й Равщині атаки на важливі польські осередки, розташовані по лісничівках, гаївках та польських колоніях. Їхньою метою передусім було здобуття контролю над лісовими масивами — можливою базою для розвитку власних або ворожих сил. За підрахунками польського підпілля, до жовтня 1943 р. від рук українців у Галичині загинуло 563 поляки.

Загалом, у Галичині 1943 р. керівники обох підпільних рухів, уважно спостерігаючи за змінами на фронтах і творенням нової міжнародної ситуації, головні зусилля спрямовують на розбудову власних збройних загонів, їхньої матеріальної та інформаційної інфраструктури.

Відповідно, як українські, так і польські документи фіксують порівняно незначну кількість актів взаємного терору, переважно проти активістів обох народів (учителів, священиків, відомих громадських діячів), учасників підпілля. «Поляки скріплюють свою діяльність, — читаємо в українському документі від жовтня 1943 р. — Це звітують зі всіх теренів. Свою роботу роблять, не оглядаючись на засоби, розбої, грабежі, донощитство, — ось польська зброя в боротьбі з українцями <...>. Факти мордів і грабежів зростають, приміром, у Красному, Золочівщині, Львівщині. Головні свої бази мають у Крехівських лісах (Жовква), бо коло 300 людей, крім цього, по-важна кількість в Белзьких, Томашівських, Білгорайських лісах. На терені північної Равщини dokonують масових грабункових нападів».

У повстанських звітах із Галичини того часу, схоже, як і раніше на Холмщині та Волині, постійно відзначається використання польським підпіллям провокацій у боротьбі проти українців, зокрема провокування німецьких репресій чи дій радянських партизанів. «Поляки, — читаємо в «Суспільно-політичному звіті» за серпень 1943 р., — з одної сторони доносять німцям про все, що знають на українців, а з другої сторони шукають контакту з большевицькими партизанами, яким вказують на українських націоналістів».

1943 р. у Галичині — лише пролог до війни, котра розгорнулася тут наступного, 1944 р.

Знищення української Холмщини

Початок 1944 р. ознаменувався активізацією діяльності польського та українського підпілля, спровокованою наближенням німецько-радянського фронту. Вступ Червоної армії на початку 1944 р. на колишні терени Другої Речі Посполитої, невизначеність питання про східний кордон повоєнної Польщі на міжнародному рівні штовхнули польське підпілля до реалізації операції «Буря», метою якої було опанувати ці території до приходу радянської влади та засвідчити їхній польський характер. Для цього створюється 27-ма Волинська дивізія АК, розгортаються польські збройні загони на інших землях, особливо в Галичині й довкола Львова. Очевидно, це призводить до військового протистояння з українським підпіллям у регіонах, де воно мало власні збройні сили — на Волині та в Галичині.

Загалом, саме 1944 р., а точніше його першу половину, можна назвати апогеєм польсько-української війни — на той момент вона одночасно охоплювала найширший ареал: протистояння сягнуло найбільшого розвитку на Холмщині та в Галичині й разом із тим не згасало на Волині.

На Холмщині, де українські позиції були відносно слабкі, не підкріплені збройно, війна у перші місяці 1944 р. вилилася у масові знищення українських сіл, які поляки сприймали як можливу оперативну базу для розвитку українського руху.

Українське населення Холмщини опинилося в ситуації, аналогічній до тієї, у якій перебувало польське влітку 1943 р. на Волині: з одного боку — винищувальні акції ворожого підпілля за участі цивільних, з іншого — заклики власного визвольного руху залишатися на місці. У листівці «Холмська земля жадає відплати» з весни 1944 р. українців закликали: «Ні на крок не поступимось з наших прадідівських земель!» І знову-таки, схоже, як і в ситуації з поляками на Волині, українці Холмщини перші місяці 1944 р. не могли зіпертися на допомогу повстанських відділів — їх тут тоді не існувало. На той час діяли лише дві боївки СБ ОУН. Через те

Охоплена вогнем хата у селі Сагринь. Березень 1944 р.

стихийно постають самооборонні загони. Протоколи свідчень українців про польські акції у березні 1944 р. чітко відтворюють атмосферу тих днів: українські селяни організують самооборону, цілодобово вартують, охороняючи свої села, переходять у криївках, проводять наступальні дії проти сусідніх польських сіл, запідозрених в антиукраїнських акціях.

Напади на українські села на Холмщині тривали від самого початку 1944 р. «Першого дня Різдвяних свят, — писав священик Іван Которович, — 7-го січня цього року, між годиною 7—8 вечора в Старому Селі тимчасово повіреної мені парафії, невідомі злочинці замордували в страшний спосіб цілу родину селянина-українця Адама Мисика, що складалася з п'яти душ, не помилували навіть маленької дитини, яку сьогодні збиралися охрестити, та доньку церковного старости Івана Фугеля, дівчину 17 літ, яка там ночувала». У звітах УДК з Холмщини за січень—лютий постійно загадуються окремі вбивства українців.

У березні 1944 р. польське підпілля провело масштабну антиукраїнську операцію, що увійшла в історію під назвою «грубешівська революція». Її ініціатором був комендант Грубешівської АК Мар'ян Голембйовський, згодом один із найпалкіших прихильників польсько-української співпраці, учасник переговорів з УПА. Протягом 10—11 березня польські підрозділи атакували села Андріївка, Березів, Бересть, Верешин, Ласків,

Маличі, Малків, Модринь, М'яжке, Ріплин, Сагринь, Стрижівець, Терebinець, Терebinь, Турковичі, Шиховичі, повністю або частково спаливши їх. Документи українського підпілля подають різні цифри загиблих. Польський наступ не обмежився цими днями і тривав протягом кількох наступних тижнів. У документі під назвою «Спис знищення сіл польськими бандами на Грубешівщині» вказано, що за період з 10 березня до 5 квітня було знищено 36 українських сіл, замордовано 875 осіб. В огляді подій у березні—квітні 1944 р. зазначено, що під час польських березневих акцій «вбито около 2000 українських селян, в тім найбільше жінок і дітей». Український допомогівий комітет укладав списки загиблих навесні 1944 р., їм вдалося поіменно ідентифікувати 1283 жертви, вбиті між 10 березня та 10 травня.

Учасник подій, поручник АК Станіслав Ксьонжек — «Вирва» згадував про весняну акцію 1944 р.: «Наше військо було дуже добре узброєне і випосажене. Доводили ним самі офіцери передвоєнні. Ціль наша була спалити та знищити все по Буг і Солокію, щоби не було знаку й сліду, бо, як сказав наш один офіцер на відправі, "або перестати боротьбу, або змобілізувати більше війська і вдарити, бо зуб за зуб, хата за хату, село за село принесе тільки більші втрати для поляків. По тій плянованій акції ми щойно думали розкинути летючки, закликаючи українців до згоди"».

І справді, як свідчать численні протоколи, записані після цих кривавих подій, гинули не лише озброєні учасники самооборони, але й жінки, діти та старі люди, які не чинили опору. Навіть більше, з документів чітко видно, що нападники мали за завдання відшукувати цивільних людей, котрі переховувалися, і ліквідувати їх.

Наведімо одне із запротоколованих підпіллям свідчень — Ольги Шидловської — про знищення села Сагринь: «Дня 10.3.1944 р. рано, біля 4-ої години, побачила я, що село горить і сильно стріляють запальними кулями. Я збрала своїх дітей, Софію, літ 9, Марію, літ 3, Анну, літ 6 і старого батька, літ 69, і сховалася до зовсім знищеного льоху. З льоху видно було, що діялося кругом нас. Я бачила, як польські бандити шукали сховищ, кажучи: «Тшеба шукаць, бо тут може биць». Я бачила і чула, як нападали бандити на мою сусідку, Марію Носаль. Вбили її, віддаючи в неї три стріли. Хотіли кинути ще Марію Носаль в огонь, але один з них сказав, що вона і так згорить».

Дитина Марії Носаль Евфрозина, літ 7, почувши, що мати її вже вбита, почала дуже кричати. Була вже в схроні. Бандити підійшли до схрону і наказали вилазити зі сховища, проклинаючи. Вилізло троє: Тимошук

Антоніна, Евстахій Тимошук і Ліда Тимошук. Всіх їх бандити постріляли. Пізніше трупи їх погоріли, а решта свині порозтягали. В цьому самому схроні було ще 7 осіб. Бандити наказували вилазити, але ніхто не показався. Бандити кинули в схрон гранату, яка ранила двоє людей.

Бандити ще довгий час були біля сховища і розмовляли поміж собою: «Звідзе, хлопці, тшеба добже шукаць по льохах і схронах». Після цього вийшли на дорогу і приглядалися до нашого льоху, але якось нічого не робили. В той час підійшов до них, видно, якийсь старший і сильно почав кричати до них: «Курва ваша маць, ви тилько чекає, ажеби за вас ктось працювал, паліць і біць. До тей пори вшистко повинно биць спальоне. Добже шукаць по льохах і схронах». Підбіг до вікна нашої хати, бив прикладом у вікно і кричав: «На Україне, на Україне!» — і підпалили хату.

З них я пізнала двох наших кольоністів: Тутку і Бздуру. Вони цілий час кричали: «біць і паліць». Тутка і Бздура показали схрон Яцюка. В цьому схроні забили 15 осіб. З льоху чула я, як банда вбивала людей. Чула, як 6-літній хлопець просив, щоб його вбили, бо його маму вже вбили. Казав: «Моя мама не живе, і я не хочу жити».

Банда мала місцевих провідників. Ця партія бандитів в числі сімох, мала за провідників двох малих хлопців поляків, одному 14, а другому 12 літ. Я чула, як банда обіцяла тим хлопцям добру заплату, тільки щоб показували їм сховища. Обидва хлопці поляки виховувалися в Яцюка, господаря-українця. Батько хлопців Білик Ян (імен хлопців не знаю). Ці хлопці показали ще сховище Стельмашука, з якого бандити витягнули 9 осіб і вбили. Після того зв'язали солону, захпали в льох і підпалили. У сховищі були ще люди, але якось не подушилися. Малі Білики водили бандитів по цілому селі і показували сховища».

У меморіалі Холмської ради до єпископів світу відзначають особливу жорстокість вояків АК стосовно православних священиків. «Польські збройні відділи, — читаємо тут, — зайшовши до православної оселі, найперше накидаються на Православну Церкву і палять її, а одночасно кидаються на православне духовенство, яке вже за останні два роки налічує в своїх рядах 22 мучеників, з того священиків 14 і 8 дяків, що були в той чи інший спосіб жорстоко замордовані поляками». Наявність, крім національного, ще й релігійного чинника надавала ще більшої гостроти польсько-українському протистоянню на Холмщині (знову-таки, це нагадувало Волинь 1943 р.).

Очевидно, метою польських операцій було не поголовне винищення українців, а створення таких умов, аби вони якомога швидше залишили

Відділ АК на тлі охопленого вогнем села Сагринь. Березень 1944 р.

ці терени. Для цього спалювали цілі села, іноді чинили показово жорстокі вбивства. Учасниками злочинів проти українського населення були як вояки польського підпілля, так і цивільні поляки.

Події весни 1944 р. на Холмщині вдруге після літа 1943 р. на Волині показали, наскільки жорстоким може бути протистояння між українцями та поляками, як легко його учасники вдавалися до воєнних злочинів заради реалізації особистих чи політичних цілей.

Наприкінці березня терени Холмщини мали страшний вигляд. Ось як описує в листі від 1 квітня свої враження від побаченого представник УЦК у Любліні Володимир Левицький: «Нині величезні терени Грубешівщини від Бугу по Гучву — це самі згарища ще так недавно багатих цілих десятків українських сіл та польських колоній. Можна сьогодні ствердити, що на цьому ще не закінчиться, бо нині йде вирішальна кривава розправа-різня за національний характер цих земель». І справді, в березні протистояння не завершилося.

Фронтowa війна УПА та АК на Холмщині 1944 р.

Антиукраїнські акції весни 1944 р. на Холмщині мали не випадковий, а плановий характер. Вони були елементом операції польського підпілля та спроб заблокувати поширення впливів ОУН та УПА. Керівництво українського визвольного руху чітко розуміло: масштабна «грубешівська революція» мала на меті відрізати Холмщину від Галичини, не допустити таким чином поширення ареалу українського руху. Аби зірвати ці наміри й надати допомогу цивільному населенню, сюди скеровують відділи УПА з Галичини та Волині.

На Холмщині розгортають діяльність сотні Воєнної округи «Буг» — «Вовки», «Ведмідь», «Галайда», «Крилячі», «Месники», «Перебийніс», «Пролом», «Тигри», командира «Лиса»; з Волині прислано курінь «Остріжського», з Воєнної округи «Лисоня» — сотню «Сіроманці». Командування діями українських повстанців здійснювали інспектор Крайового військового штабу УПА—Захід Степан Новицький — «Вадим» та Мирослав Онишкевич — «Орест», майбутній командир Воєнної округи «Сян», котра охоплюватиме зокрема й Холмщину. Жорстокі польські акції сприяли мобілізації місцевого населення, внаслідок чого було створено першу холмську сотню УПА «Вовки» під командуванням Мар'яна Лукасевича — «Ягоди».

Поява повстанських відділів вилилася у розгортання справжніх фронтowych боїв із польськими підпільниками і швидко переломила ситуацію на користь українців. У звіті з Холмщини за початок квітня 1944 р. українські підпільники вказували, що українськими повстанцями «знищено понад 16 польських сіл і кольоній, де вбито близько 1000 польського населення». Українська відповідь на польські дії була не менш жорсткою, ніж «грубешівська революція».

У квітні на масштабні антиукраїнські акції польського підпілля врешті зреагувала німецька влада. На Холмщину вислано спеціальну військо-

Горить українське село на Холмщині. Весна 1944 р.

ву групу, у складі якої були українці — вояки 5 полку СС. Участь у пацифікаційній акції українців, частина з яких мала загиблих під час «грубешівської революції», додала їй особливої жорстокості.

Ось як описує керівник УЦК у Любліні: «Польські напасники «народовей армії» дістали належного прочухана та мали кількасот трупів, бо бандитів до неволі не береться. Приємно було почути мені від наших хлопців про належну криваву розправу з бандитами, до яких належали навіть понад 10-літні діти як звідуни, доставці амуніції і зв'язкові. Також польські дівки носили кріси і стріляли разом з мужчинами. Звичайно, для них були особливі кулі за їх криваві вчинки супроти наших селян. Тут виладували наші хлопці всю свою енергію та не один вирівняв свої попередні рахунки за морди рідних. Не пощаджено також цивільного польського населення, яке тримало тісний зв'язок з бандитами, вислало своїх дітей у ліси до банд, доставляло їм харчові продукти та доносило про рухи наших частин. Щоби банди не мали на майбутнє нічлігів та місця перебування, командуючий гауптштурмфюрер дав наказ випалити дощенту усі польські колонії на терені акції. Наші хлопці з вдовolenням взялися зараз до цієї кінцевої операції польського рака, але швидко мусили ховатися за насипи, бо в горіючих хатах вибухали муніції».

Втручання німців було короточасним та локальним. Наближався фронт, тому вони не збиралися витрачати час і зусилля на пацифікаційні акції. Через це той же керівник УЦК у Любліні Володимир Левицький згодом жалівся, що в Ляцківському повіті «до решти вимордовує польська банда наших усіх людей, байдуже, чи він брав участь у громадській праці,

чи був собі звичайним жувачем насущного хліба. По селах осталися хіба старі дідусі і бабки, яким все одно умирати. Народ розбігся на всі сторони, хто до Замістя, інші до Холма [...]. На моє представлення в Дістрікт киває головою й шкрібається в потилицю, мовляв, це дуже велика шкода, й на цьому кінець».

Головне протистояння в цей час розгорнулося між обома підпільними арміями — УПА та АК. Протягом квітня—червня тривали завзяті бої. Німці тим часом здійснювали патрулювання теренів Холмщини з літаків. «Як тільки десь появилися вогні чи зав'язався бій між поляками і нашими відділами, — читаємо в історії сотні УПА «Тигри», — німці висилали туди з Любліна кілька літаків, які бомбили горючі села і скорострільним вогнем переслідували нарівні поляків як нас».

Надзвичайно важливим для поляків було прорватися на південь, до Львова, для посилення місцевих сил, які мали відновити польську владу до наближення фронту. Українці ж усіляко намагалися цього не допустити. Серед найзначніших слід згадати бої біля Посадова на початку квітня. Цей населений пункт був потужним осередком польського підпілля, для його ліквідації сконцентровано великі сили повстанців — близько 750 во-яків. Бій тривав кілька годин, і через деякий час упівці, знищивши фільварок і забравши склади ворога, залишили село. У підсумку акції знищено колонію Телятин, фільварки Лагівці й Посадів, частину колонії Стенятин, здобуто зброю, харчі, одяг, медикаменти. Втрати ворога — понад 100 вбитих, власні — 4 вбитих і 13 поранених.

У зону активних бойових дій на Холмщину протягом квітня—травня відправляють нові відділи УПА, внаслідок чого загальна кількість повстанців зросла до 11 сотень. Така велика концентрація військ дозволила командуванню УПА розгорнути їх у широкий фронт, відтісняючи поляків далі на захід. «По акції відділів УПА, — читаємо у повстанському звіті за 17 травня 1944 р., — відкинено поляків за вузькоторову залізницю Угнів — Вербковичі. Точніша границя між нашими впливами з польським переходить такими селами: Речиця, Зимно, дальше лінію Гучви, над якою стоїть КОП (Корпус Охорони Пограничча). У деяких місцевостях польські відділи переходять ріку Гучву, і так в с. Набряжі по цей бік Гучви стаціонує около 200 людей, а їх боївки (чолувкі) доходять до Старого Села. У с. Турковичі стаціонує около 100 узброєних поляків. В околиці села Гонятички границя ця завертає на північний захід, у напрямі с. Гдешин. На захід від тієї границі живуть фольксдойчі, переселені з Румунії, Сербії, Хорватії і інших країн. Дальше на північ польські

Умовні позначення:

межі:

— Генерального губернаторства та Райхскомісаріату „Україна”

— дистриктів: 1-Люблинський, 2-Краківський, 3-Галицький

----- Холмщини та Галичини

— ріки

рік (роки) вбивств:

◇ 1942-1944

□ 1943

▲ 1943-1944

● 1944

Убивства українців у селах Холмщини, 1942—1944 рр.

впливи доходять до села Трещани, однак польські боївки роблять випадки на схід до таких сіл: Забірці, Богутичі і інші. З Трещан лінія ця переходить на село Новий Майдан, Ухані, Воїславичі (повіт Холм), тут границя ця затирається».

Розгортаючи подальший наступ, відділи УПА 19 травня атакували село Набрж — головний центр польського підпілля на схід від річки Гучви. В акції взяли участь галицькі та волинські сотні загальною чисельністю понад 900 вояків. У результаті понад чотиригодинного бою польські війська відтіснено за річку, яка протягом тривалого часу прайла за лінію фронту.

На початку червня польські сили намагалися провести контрнаступ. Його завданням, за свідченнями одного з учасників, було: «1) якнайбільше ограбити села, які під володінням УПА, головно ходило о харчеві продукти, це в зв'язку з голодом; 2) окружуючими маневрами знищити відділи УПА; 3) винищити цивільне населення на захоплених теренах в поході на схід і знищити по дорозі всі села». Наступ, у якому брали участь три батальйони силою 600 польських вояків, ішов за трьома головними напрямками: з боку Томашева на Губинок, Диниська, Річицю і Ульгівок; з Лацева на Стенятин, Посадів, Ріплин; з Тишівців на Старе Село і Діброву.

Ось як описує акцію повстанський звітодавець: «За кожним одним, добре озброєним та на військовий лад зорганізованим батальйоном посувалося кілька сотень цивільної польської маси з возами, дротами, вилами, лопатами, щоби в завойованому «Гайдамацькому краю» забирати майно помордованих українців».

Проте польська акція, наразившись на сильний опір УПА, зазнала поразки. Загалом, за підрахунками українського дослідника Володимира Мороза, у червні 1944 р. на фронті протяжністю від Чесанова до Грубешева було зосереджено тринадцять сотень УПА. Якщо до цього додати сили самооборонних боївок, то чисельність українців становила близько двох тисяч вояків. Бої тривали до липня 1944 р. За підрахунками польського історика Гжеґожа Мотики, кожна зі сторін втратила в боях близько 3—4 тисяч осіб. Більшість із них, очевидно, були цивільними. Хоча власне поняття «цивільного» чи некомбатанта, тобто неучасника збройного конфлікту, у польсько-українській війні було доволі розмитим. Документи з Холмщини подають інформацію про масову участь в антиукраїнських акціях місцевого польського населення. Серед цих документів можна також знайти протоко-

ли-роз'яснення, чому те чи інше польське село було спалене українськими селянами.

Активні бойові дії на цих теренах спонукали багатьох українців залишати їх. За даними УЦК, на кінець червня 1944 р. було 12 тисяч біженців лише з Грубешівщини.

Завзяте фронтове протистояння між українським і польським підпіллям припинилося з переходом іншого фронту — німецько-радянського.

«Прихід Червоної Армії 17 липня 1944 р. на землі Холмщини, — читаємо у повстанському огляді, — кількостево послабив відділи УПА. Це сталося внаслідок переходу фронту, коли відділи УПА під напором великої маси ворожого війська розпоршилися, однак по кількох тижнях, хоч в меншій кількості, відділи зорганізовано наново. Зараз по переході Буга червоноармійці першому стрічному селянинові говорили, що вони прийшли створити «Самостоятельную Польшу». Червоноармійці абсолютно не орієнтувалися, що на широкому надбужному пасі замешкує компактною масою українське населення. Підбадьорені поляки почали вертати з корінної Польщі на свої спалені господарства, однак це вертали боївки АК, щоб за плечима більшовиків дальше робити заколот і нищити українців. Боївки СБ перевели гостру контролю горожан і частину прибувших поляків зліквідовано, а другу завернено назад в Польшу. Залишились тільки польські родини на тих кольоніях, що передньо не включались до протиукраїнської боротьби».

Проте конфлікт і після цього не вичерпався, лише набув більш прихованих форм, а саме використання у боротьбі з ворогом нового окупанта. «Поляки ідуть своїми втертими шляхами донощицтва і провокації, — читаємо у звіті українського підпілля за жовтень 1944 р. — Багато їх вступило до міліції. Багато вертається із заходу на старі місця. Вони раділи першим вісткам про створення польської держави, але тепер багато інтелігентів бачить, що Польша піде слідами Прибалтійських держав, тобто стане Радянською Республікою. Агітація проти емігрантського уряду полякам не по нутру. Не дивлячись на те, поляки співпрацюють з НКВД. В масових облавах поляки показують свідомих українців, яких арештує НКВД».

Отож, розчарування радянською дійсністю поступово починало домінувати в польському суспільстві. Ейфорія визволення від нацистів та відновлення держави швидко проходила, ставало зрозуміло, що справжньої свободи у новій Польщі не передбачалося. Згодом саме ця

атмосфера, постійно посилювана комуністичними репресіями, стане платформою для польсько-українського порозуміння.

Іншим важливим чинником, який надалі впливав на польсько-українські стосунки, стали взаємні переселення, заплановані згідно з угодами між радянською Україною та організованим Москвою новим комуністичним керівництвом Польщі — Польським комітетом національного визволення.

До кінця 1944 р. переміщення зберігало добровільний характер. Серед сіл, які найшвидше погодилися на виїзд, були саме ті, які навесні 1944 р. найбільше постраждали в результаті акцій польського підпілля. «У спаленому поляками селі Сагринь Грубешівського повіту, — пише історик Олег Савчук про депортації на рубежі 1944—1945 рр., — виявили «бажання» виїхати останні 115 українських родин (384 особи, насамперед в Одеську та Дніпропетровську області, декілька родин просилися у Волинську й Рівненську області). 513 мешканців спаленого села Модринь того ж повіту бажали виїхати на Одещину (кілька родин на Волинь). У спаленому поляками селі Турковичі того ж повіту 130 родин (484 особи) в основному виїхали у Дніпропетровську, частково Херсонську, Рівненську й Волинську області».

«Найбільш звернена увага на переселення, хоч як ніхто не хоче вірити, що таке наступить. Вже появились відозви Польського Комітету Національного Визволення (Польські Комітет Визволення Народового) в справі переселення. Переселення буде вповні добровільне; одначе дотепер ніхто не зголошується».

Уже наступного, 1945 р. польська влада вирішила пришвидшити депортацію, залучивши військові сили, що призвело до чергового загострення польсько-української війни.

Згасання полум'я війни на Волині

Перелом 1943—1944 рр. характеризувався черговим наростанням конфлікту, який, зважаючи на те що польські підпільні сили в перші місяці нового 1944 р. розгорнули створення 27-ї Волинської дивізії АК, набув ознак війни між обома підпільними арміями. Проте цивільне населення в цій війні страждало, на жаль, не менше, ніж раніше, адже її вели за панування над територіями, які населяли як українці, так і поляки. Кожна з підпільних армій — УПА та АК — проводила дії, спрямовані на «здобуття оперативного простору» в терені, що часто виливалося у ліквідацію чужонаціонального населення, яке розглядали як потенційну загрозу для розвитку власного руху.

На початку 1944 р. дивізія радянських партизанів під командуванням Петра Вершигори розпочала масований наступ на бази УПА у Свинаринському лісі. Повстанці змушені були відступати, чим скористалися польські підпільники. «У перших числах лютого, — пише історик Іван Ольховський, — на села, що розташовувалися навколо «Свинаринської січі», здійснили свої «очищувальні акції» батальйони «Сокола», «Яструба», «Луни» і «Сивого» 27-ї Волинської дивізії піхоти АК, які щойно поповнилися поліцаями 107-го шуцбатальйону. Польські вояки захоплювали навколишні села практично без бою, адже упівців у них уже не було. Відтак мішенями під час їхніх «військових дій» ставали українські селяни-біженці. Так, у Свинарині під час нападу польських вояків загинуло 50 осіб, у Мочулках — 10 осіб, у Ревушках — 14 осіб, у Вовчаку — 9 осіб, у Осі — 23 особи. З цих окупованих сіл аківці чинили наскоки на Осекрів, де вбили 40 осіб, на Маковичі, де полягло 47 українців».

Діяльність АК на Волині в цей час описує їхній безпосередній учасник Вінцентій Романовський. «Нові бої розгорілися на зламі 1943—1944 рр., — пише він, — коли поляки отримали наказ цілковитого очищення цих теренів з огляду на підготовку акцій проти німців. У боях і двосторонніх сутичках здобувалося село за селом. Згідно з наказом «Любоня», під

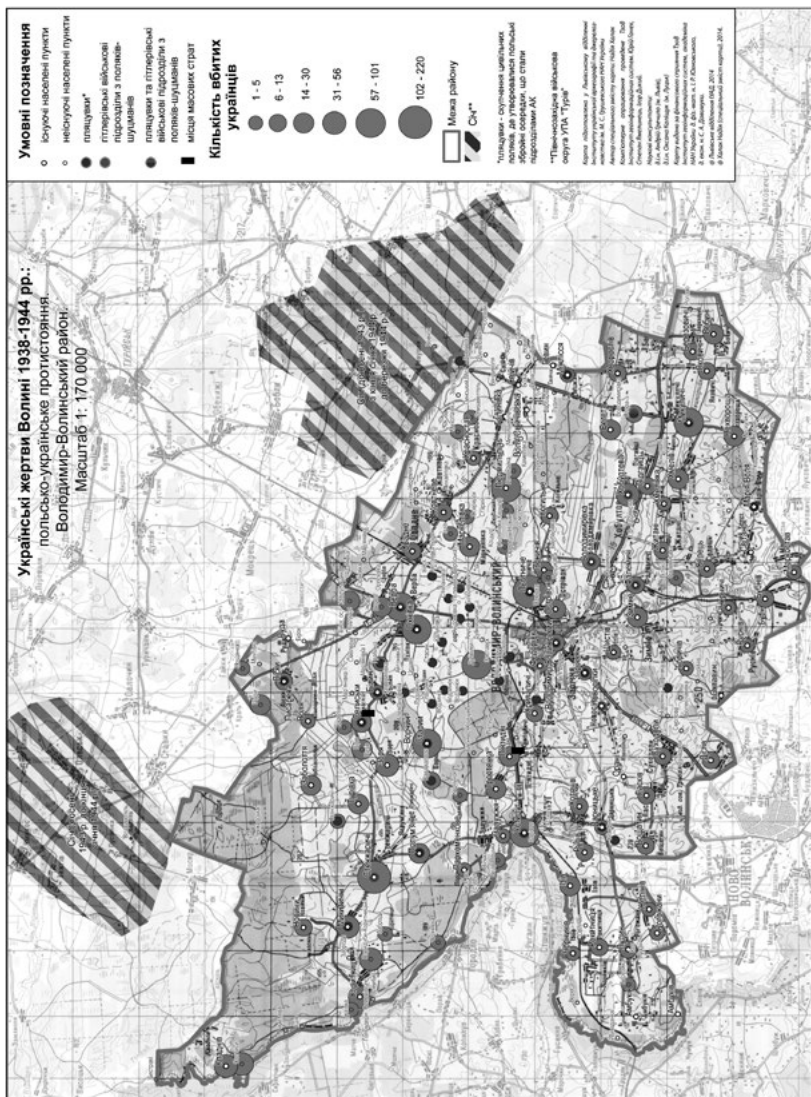

Вояки УПА. 1944 р.

захист підпадали лише жінки, діти та старі. Утім, йшлося про захист життя, але не право на місце помешкання. Всі мали виселитися на терени, де ще панували німці. Після зламання опору УПА цивільне населення отримувало короткі терміни для залишення своїх сіл. Ті, що спізнювалися, ризикували життям. Забирали найнеобхідніші речі, а цінніші предмети домашнього вжитку закопували в землю. Йшли на вигнання в таких же умовах, які творили кілька місяців перед тим полякам».

Схожі акції на всій Волині тривали і в березні 1944 р. «До дня 15.III, — читаємо у повстанському звіті за початок 1944 р., — з рук ляхів впало в районі Верба понад 600 осіб. Населення знаходиться в справді критичному положенні. Все майно, яке було, забрали ляхи, а люди тиняються по лісах обдерті і голодні. Такий стан триває вже около 2 місяців». За інформацією Гжеґожа Мотики, від 11 січня до 18 березня 1944 р. вояки 27-ї Волинської дивізії АК провели 16 великих боїв з українцями. «Операції проти УПА, — пише він, — слід вважати успішними. Завдяки ним поширено операційну базу дивізії, забезпечено польські сили перед несподіваними українськими атаками».

Один з учасників антиукраїнських операцій на початку 1944 р. Станіслав Вавжицький згодом на допиті в НКВД свідчив: «Напади на села

Українські жертви польсько-українського протистояння на Волині

Батальйон 27-ї Волинської дивізії АК поручника Міхала Фіялки — «Сокола»

проводилися нерегулярно і по кілька разів, учасниками групи Філіповича повністю знищено села Рівно, Перетирки [Перекірка], Полапи, Сокіл, Запілля, Штунь, Висоцьк, Ставки, Ставочки і низку інших українських сіл. Скільки там в цих селах знищено населення, я не знаю. Реальну допомогу нашій групі по знищенню українських сіл і населення, яке не встигло втекти при нальоті, надавала російська збройна група, чисельністю більша, чим наша, а згодом з нами ходила і німецька жандармерія із Маціївського району».

«Поширення операційної бази» супроводжувалося масовими злочинами польських вояків проти цивільних українців. Про це писали не тільки українські, а й польські підпільники. У звіті на ім'я волинського представника польського уряду від 31 січня 1944 р. читаємо: «Те, що зараз діється у сільській місцевості, нічим не відрізняється від тієї звірчості, яку виявляли українські банди у своєму ставленні до поляків. Польські партизанські загони організовують «наскоки» на українські

села, виганяють із них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрелюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок та дітей».

Існували чіткі вказівки та накази командування польського підпілля, які забороняли ліквідацію під час акцій цивільного населення, особливо жінок та дітей. Проте, як і у випадку з українськими повстанцями, партизанське командування не здатне було цілком контролювати власні збройні загони. Почуття особистої образи, біль від втрати рідних та близьких, загальна атмосфера взаємної ненависті часто штовхали українських чи польських партизанів на вчинки, що можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини.

Про одну з таких акцій, яка відбулася в селі Запілля на Любомльщині, розповідає в книзі «Кривава Волинь» Іван Ольховський: «18 березня 1944 року село оточили два батальйони вояків 27-ої Волинської дивізії піхоти: поручника Казимира Філіповича («Корда») та поручника Міхала Фіалки («Сокола»). Мешканців Запілля, які кинулися втікати в ліси та бagna, польські вояки розстрілювали і зганяли у будинки (зокрема, до Киселів) та до клуні Мадричунів. У північно-західній частині села — Козачку — поляки наштовхнулися на самооборону села. Зав'язалась перестрілка. Поляки втратили кількох вояків і відступили до центру села. У цей час декому із запільців вдалося вискочити зі схронів і втекти до лісу. Нападники зрозуміли, що їм чинить опір невелика кількість людей, і вони масованим вогнем витіснили їх у ліс за межі Запілля. Після цього почалася жорстока розправа над упійманими запільцями та мешканцями інших сіл, що тут переховувалися. Поляки вивісили прапор на тополю, вишикували чоловіків у колону, позв'язували їм руки, поспускали штани, аби ті не могли втекти, і нібито почали з'ясовувати, хто з них належить до УПА. Чоловіки відмовлялися називати себе повстанцями. Їх катували, кололи штиками, розпорювали животи і розрубували голови у клуні Кондратюків (Мадричунів). Хто пробував утікати, того доганяли і завертали назад або розстрілювали на місці. Щоб не чули катувань, поруч грала музика. Коли розправа закінчилася, нападники підпалили клуню з тілами вбитих і поранених, аби замести сліди. Запалили хати в селі та місцеву Свято-Миколаївську церкву 1763 року. Загинуло у цей день в Запіллі близько сотні мирних мешканців, в тому числі діти, жінки, старики».

Унаслідок завзятих боїв між польським та українським підпіллям, які тривали перші три місяці 1944 р., відбувся певний перерозподіл їхніх сфер впливу. «Якщо на Рівненщині та на півдні Волинської області, — пише про це Іван Патриляк, — поляки зазнали поразки, то на Волинському

Поліссі за підтримки червоних вони зуміли створити власну базу, що охопила територію від р. Західний Буг до рік Стир і Стохід на північ від Ковеля і простяглася вздовж Західного Бугу від Володимира-Волинського до Дорогузька».

Конфлікт на Волині тривав до самого переходу фронту навесні 1944 р. Звіти від того часу свідчать про всю складність ситуації. Тут відображена діяльність УПА, польського підпілля, німецького війська і влади, радянських партизанів, інформація про пересування фронту, про локальні союзи поляків то з радянськими партизанами, то з німцями чи угорськими військами. Фронт досить повільно просувався волинськими землями, і часто навіть на незначній відстані від нього розгорталася інша війна — польсько-українська.

Відновлена згодом радянська влада репресіями та депортаціями, спрямованими проти українського та польського національних рухів, показала його керівникам, звідки йде найбільша небезпека для обох народів.

В одному з повстанських документів від травня 1944 р. знаходимо цікаву інформацію про зміну стану справ.

«Частина польської партизанки, що входила в склад групи Ковпака, не пішла разом з ним в німецьке загілля, а залишилася за Случем в Людвипільському і Березненському районі. Група ця активно виступала проти відділів УПА і українського населення. З початком квітня група ця повкопувала граничні стовпи з польськими орлами на старій польській границі. Відділи НКВД зробили облаву в теренах Людвипільського і Березненського районів і знищили цю групу. На кордонних стовпах повісили 16 поляків. Решту чоловічого польського населення, що де-не-де залишилося в польських колоніях, більшовики змобілізували і відправили до Рівного до легіону В. Василевської. Решта поляків, що залишилася по селах Людвипільщини, симпатизують з відділами УПА. При переході на схід відділи УПА затримуються на польських колоніях, поляки добровільно дають їм харчі, виставляють варту, переводять через НКВД».

Криваве польсько-українське протистояння припинилося 1944 р. бодай на Волині. В інших регіонах воно тривало ще більш ніж три роки.

Галичина — 1944: у вирі Другої польсько-української війни

На початку 1944 р. продовжилося започатковане ще в попередні місяці опанування лісових масивів Галичини українським підпіллям. Для цього, крім створення власних баз і опорних пунктів у лісах, проводили заходи щодо усунення польської присутності у лісничівках та гаївках. Продовжилися виступи проти окремих осіб чи більших осередків поляків.

«Дня 17 січня 1944 року, вечер, — читаємо в одному з повстанських звітів, — розпочалась акція на поляків, у тій акції згинуло 18 осіб польської національності і згоріло 18 господарств. У часі, коли будинки господарські горіли, почали вистрілювати набої крісові і гранати, а на гарищах знаходились спалені скоростріли і кріси».

Отож, операція не була ще масовою і була спрямована проти ймовірних озброєних осередків поляків.

Про збільшення кількості жертв серед поляків на порубіжжі 1943—1944 рр. розповідає підготовлений польським підпіллям документ під назвою «Зіставлення вбивств українськими бандами польської людності на теренах Малопольщі від 15.12.43 р. до 20.02.44 р.». Спершу тут в основному подано інформацію про ліквідацію окремих осіб, далі більших груп — від 5—10 осіб, врешті, у лютому 1944 р., зафіксовано вже кілька масових убивств, жертвами яких іноді стало понад сотню людей. Загалом у документі містяться дані про близько тисячу вбитих за цей період поляків.

Ситуація в Галичині перших місяців 1944 р., коли польсько-українське протистояння ще не набрало масштабів справжньої війни, створювала можливість для продовження започаткованих 1943 р. переговорів. У листі Референтури зовнішніх зв'язків Проводу ОУН до делегата уряду Речі Посполитої на Край від 21 січня 1944 р. українські націоналісти зазначали, що основою порозуміння між поляками та українцями мало би стати

Відділ АК. Львівщина, 1944 р.

визнання кожним народом визвольних змагань сусіда за відбудову суверенної держави на етнічній території згідно з правом народів на самовизначення й Атлантичною хартією.

У лютому 1944 р. розпочався черговий раунд переговорів, які з перервами тривали до липня. Уже в першому підписаному 10 лютого протоколі, здавалося, досягнуто значного результату: обидві сторони визнавали, що «мирна полагода польсько-українських відносин можлива тільки при взаємному пошануванні боротьби за державну самостійність обох народів та непосідання землі однієї чи другої сторони. <...> Питання остаточного устійнення кордонів між Україною і Польщею буде вирішене урядами двох держав — української і польської». Проте жодного практичного втілення в життя цей дипломатичний успіх не мав — кожна зі сторін саме в той момент готувалася до силового розв'язання конфлікту. Польське підпілля Галичини інформувало своє керівництво про безперспективність львівських переговорів з ОУН, бо «українці вимагають рівної суверенності сторін і поділу в посіданні терену».

Тому конфлікт, замість того щоб піти на спад, набрав нових обертів. У звіті ОУН зі Львова за березень 1944 р. ідеться про «українсько-польський фронт»: «Так це не пересада, і у звітному періоді ми мали тут

щось в роді малого фронту. На тлі тих відносин, що я їх начеркнув вище, поляки відчували себе «моцними» до тої міри, що формально війну оголосили українцям».

Така активізація спричинила зростання кількості й розмаху антипольських акцій в лютому—березні 1944 р. Однією з найвідоміших була атака УПА на село Ганачів (Ханачів). Ця місцевість правила за один із опорних пунктів польського підпілля, а з січня — і для радянських партизан. Тут, зокрема, діяла група лейтенанта Бориса Крутікова із розвідувально-диверсійного загону Дмитрія Медведєва. Діяльність підпільників була спрямована не лише проти німців, а й проти місцевих українців. У повідомленні українського підпілля з кінця 1943 р. знаходимо таку інформацію: «При кінці грудня переїздили три молоді українці через село польських колоністів Ханачівку (Перемишлянщина). На них напали місцеві поляки і піддали їх жакливим тортурам. Між іншим зловленим вбивали цяхи у п'яти при допитах. Напівживих відставили польські бандити в руки німців, заявляючи, що це українські самостійники-повстанці. Німці арештованих розстріляли».

В інформації за березень 1944 р. ідеться про зведення польськими поляками укріплень у селі і про подальшу активізацію антиукраїнських дій. «Через Ганачів ніхто з українців не відважується переходити ані переїздити, — читаємо у звіті, — бо зараз поляки ловлять і вбивають в лісі. Мешканці Ганачівки, які зараз перебувають у лісі, повідомили свої родини в Станимирі, щоб береглися, бо в Ганачеві є 300 польських партизанів, які плянують наступ на Станимир». Командування повстанської армії вирішило провести акцію у відповідь. «Був вечір 2 лютого, — писав про ці події польський підпільник Єжи Венгерскі, — наближалася 21 година. Раптом тишу перервав постріл ракети. Після цього сигналу на Ганачів напали з кількох сторін. Одна з атакуючих груп наступала з півночі з боку цвинтара, інша зі сходу, і найсильніша з південного сходу». Поляки стверджують, що наступ проводили від 300 до 1000 повстанців. Ближчою до реальності є, очевидно, перша цифра, хоча й вона перебільшена: у хроніці сотні «Сіроманці» зазначено участь в атаці цього відділу спільно з однією чотою сотні «Орли». Тобто разом мало бути не більше 250 вояків. Атака тривала до півночі, УПА захопила частину села і згодом відступила. Утрати серед оборонців були значними — від 58 до 85 осіб убито, близько 100 поранено. Через місяць Ганачів зазнав ще однієї атаки УПА, а у травні його цілковито знищили німці під час боротьби з радянськими партизанами.

Тим часом активні дії УПА в березні—квітні спричинили справжню паніку серед поляків. «Польське населення, — читаємо у повстанському звіті, — до краю перелякане нашою діяльністю і масово втікає з сіл до міст, поширюючи вістки, що українці хочуть вирізати усіх поляків. Такі звістки викликають зовсім зрозумілу паніку, яку побільшує ще жах перед відплатою за численні доноси і провокації». Антипольські виступи супроводжувалися пропагандистською кампанією українських підпільників. Мета полягала, з одного боку, у виправданні своїх дій (у спеціально виданих листівках постійно наголошувалося, що вони є відплатою за «зрадницьку діяльність поляків»), з іншого — у створенні більшого розголосу, щоб таким чином змусити інших поляків терміново виїжджати із західноукраїнських земель.

Інформація про масову втечу польського населення на захід містить ся в численних українських та польських звітах від зими—весни 1944 р. Керівництво польського підпілля вважало цю тенденцію вкрай загрозливою, а тому давало чіткі вказівки про неприпустимість залишення поляками «теренів Східної Малопольщі». Така політика не дістала підтримки

Сотня УПА «Сіроманці» ВО «Лисоня»

у місцевого польського населення, наразилася на численні відгуки і скарги поляків: «Наказ, що забороняє евакуацію, може розглядатися лише як прояв розпачу: загинуло стільки, то нехай гине решта. Крім такого коментування наказу цивільним населенням, інші коментарі подають це як приклад цілковитого безсилля правлячих кіл. На мою думку, ми повинні врятувати і вивести те населення, яке не має жодної надії на порятунок, а залишити тих, хто має умови для збереження життя».

Зважаючи на таку панівну у польському суспільстві на західноукраїнських землях думку, місцеві підпільники зверталися до керівництва терміново скасувати наказ про залишення на місці й розпочати евакуацію.

Очільники польського підпілля натомість видали інструкції про самооборону проти українців. У наказі Львівської команди АК від 11 лютого 1944 р. зазначалося, що швидкий рух фронту на захід робить неактуальними попередні заходи з поступового розгортання власних сил, «натомість наказує якнайскоріше приготуватися до боротьби з українцями і самооборони польського населення». Далі йдуть конкретні вказівки щодо підвищення бойової готовності відділів, приготування зброї (зокрема, малися на увазі коси, сокири), підготовку криївок для зберігання речей і можливостей для евакуації у випадку української загрози. Загони самооборони отримали також завдання «протиділати чинно за доконані або проєктовані морди, примінюючи сейчас відплату через палення і нищення осель, як також нищення чоловічих провідників українських».

У пізніших вказівках від 13 березня 1944 р., крім загальних засад, регламентованих інструкціями попереднього року, було зазначено необхідність створення спеціальних загонів «з метою очищення терену від елементу, винного у злочинах». Тобто для проведення антиукраїнських акцій, метою яких було також, як видно далі з цього ж документа, довести українцям, що «Східна Малопольща — це не Волинь».

Отже, навесні 1944 р. польське підпілля Галичини готувалося до масштабної антиукраїнської операції. Видано листівку «До українського та православного населення», якою оголошувалася своєрідна «реконкіста» проти українців.

«Вбивали поляків, палили їх господарства, змушували вцілілих до втечі на захід. Аж врешті прийшла наша відповідь, самі її накликали. Певно, що між жертвами знайшлися й невинні, і не наша в тому вина».

В інструкціях, які регламентували поширення цих листівок, зазначалося, що їхнім завданням є завадити поверненню до своїх місцевостей тих українців, які втекли під тиском польських акцій.

DO ODDZIAŁÓW ODSIECZY LWOWA ŻOŁNIERZE!!!

IDZIECIE KARAC!!!

Ale nie wroga — a buntownika.
Nie żołnierza nieprzyjacielskiego — a bandytę.
Półwierzęca dzicz ukraińska w bestialskich rzeziach całych wsi i osad,
wyszczycić chce bezbronną ludność polską.
40 tysięcy pomordowanych w męczarniach mężczyzn, kobiet i dzieci pol-
skich — dziesiątki tysięcy okaleczonych.

Ołbrzymie przestrzenie wypalonych i płonących dziś jeszcze wsi i osad
polskich.

Za tę niesłychaną zbrodnię, jaką świat od całych wieków nie oglądał —
karac będziecie Wy — Żołnierze Polski Podziemnej.

Karac będziecie tak surowo — jak okrutnie były zbrodnie.

Stojąca na czele oprawców „inteligencja” ukraińska, jak i wzywający do
rzezi, bluźnierczy popi ukraińscy — są takimi samymi zbrodniarzami — jak
ludzący z nożami i toporami chłopci ukraińscy.

WSZYSTKICH ICH — dosięgnąć musi karząca ręka Narodu Polskiego.

I D Z I E C I E K A R A C :

- za krew i mękę współbraci
- za płacz dzieci polskich
- za krzyk ich matek
- za płomień chat polskich
- za gruzy kościołów polskich
- za sponiewleżaną godność narodową.

**TYLKO STRACH PRZED KARĄ POWSTRZYMAĆ MOŻE UKRAJNÓW
OD DAŁSZYCH RZEZI.**

**TYLKO ARGUMENTY BEZWZGLĘDNEJ SIŁY BUDZĄ PODZIWI I RES-
PEKT W BRUDNEJ DUSZY UKRAJNCA.**

TYLKO TWARDA, BEZLITOSNA RĘKA ŻOŁNIERZA POLSKIEGO —

- uratować może ziemię wschodnią dla Polski,
- wyteplić zbrodniarzy,
- wykazać, iż Naród Polski godzien jest bytu niepodległego.

Był bowiem niepodległy przysługuje jedynie narodom silnym, umiejącym
o ten byt walczyć, zdolnym przeciwstawić siłę — siłę.

Ż O Ł N I E R Z E .

W rękach Waszych waży się los setek tysięcy Polaków ziem wschodnich

- waży się los Wiecznie Wiernego Lwowa,
- waży się los przyszłości Narodu Polskiego.

L i p i e c . 1 9 4 4 r .

**KOMITET ODSIECZY
LWOWA**

Польська антиукраїнська листівка. Липень 1944 р.

«Команданти районів повинні допильнувати в порозумінні з районними командантами, щоб ефективно і вчасно перешкодити українцям, якщо б вони хотіли повернутися до давніх помешкань. Тих, хто чинитимуть опір, — ліквідувати. Ця постанова має за мету компенсацію втрат польського посідання на сході і оборону перед можливим напливом рі-

зунів на загілля. Нашою метою також є ізолюватися від народу, позначеного братовбивчим злочином, який незабаром понесе кару <...>. Українці, що залишилися на нашому терені, будуть трактовані як заручники на випадок повторення вбивств на нашому або сусідньому терені. Поляків, яку будуть полегшувати доступ або переховуватимуть у себе [українців. — В. В.], слід після проведення розслідування ліквідувати разом».

Про дії польських підпільників під час антиукраїнських акцій дізнаємося зі свідчень їхнього учасника: «В квітні 1944 року, коли я був призначений комендантом ліквідаційного загону, то колишній комендант Станіславівського інспекторату «Ага», даючи мені завдання з організації набігів на українські села, пояснив, що у зв'язку з наближенням фронту й перспективою звільнення Західної України від німецьких окупантів «АК» має знищити якомога більшу кількість українського населення і цим полегшити в майбутньому відновлення Польщі в кордонах 1939 року за наявності більшості польського населення, що проживало у Західних областях України. Набіги на українські села проводилися за ретельно розробленим планом, із включенням до складу ліквідаційного загону в якості провідника когось із поляків — жителів села, на яке планувався напад. В нічний час загін заходив у село, у вікна частини домів, в яких проживали українці, закидали гранати, іншу частину будинків підпалювали. Коли жителі вибігали з палаючих будинків, то учасники ліквідаційного загону розстрілювали їх з автоматів та гвинтівок».

Польські підпільники у Львові. Липень 1944 р.

Отже, поляки навесні 1944 р. проводили діяльність, спрямовану як на боротьбу з українським підпіллям, так і на залякування українців загалом. Зокрема, поширювали листівки із закликом про негайне залишення того чи іншого населеного пункту під загрозою смерті. Тобто в багатьох діях польського та українського рухів спостерігаємо цілковиту симетрію і застосування однакових засобів боротьби.

В українських документах постійно знаходимо інформацію про активізацію польського підпілля як свідчення його підготовки до збройного повстання, спрямованого насамперед проти українців. Тим часом вояки АК самі зазначали, що часто їхні дії не допомагали польському населенню, а лише ускладнювали його становище.

«Із Золочева повідомляють, — читаємо у польському звіті, — що польська відплата, застосована у Хлібовичах Свіржських Перемишлянського повіту, у селі, яке до цього часу не було втягнуте в терористичну антипольську акцію, принесла сумний факт: польський загін помилково розстріляв у ньому також шістьох поляків. У Соколівці той самий загін спровокував припущення української акції проти поляків, так що мало бракувало до звернення за допомогою до німців. Так само не були задіяні в антипольській акції жителі сіл Черепин Львівського повіту та Лопушна Біберського повіту. Відплатна акція львівського загону, в результаті якої застрелено кільканадцятьох українських селян, відповідно до панівної тут думки, спричинила хвилю вбивств поляків у Біберському повіті».

Третій чинник у війні

Протистояння в Галичині, як і в інших регіонах, охоплених в 1943—1944 рр. польсько-українською війною, не обмежалося лише двома сторонами. У ньому брали участь радянські партизани, німецькі формації та навіть угорські вояки. Це лише додатково загострювало ситуацію і провокувало подальшу ескалацію конфлікту.

У галицьких умовах діяв іще один чинник, ідентифікувати який досить непросто. Ідеться про Ваффен СС дивізію «Галичина», яка була структурою німецькою армії, проте здебільшого складалася з українців. Тому у звітах АК про антипольські акції українців часто згадують і ті, які проводили вояки дивізії за вказівками німців.

Бандерівське керівництво, попри те що офіційно відмежувалося від створеної дивізії, яку вважало боротьбою українців за чужі інтереси, не цуралося використовувати цю формацію у війні з поляками. В одній із підпільних інструкцій з лютого 1944 р. чітко вказувалося: «Використовувати «СС Дивізію Галичина» до боротьби з большевицькою партизанкою й польськими бандами на українських землях». Як свідчать документи українського підпілля, німці не раз залучали дивізійників до пацифікаційних акцій проти поляків, що часто йшло на руку українцям.

«4.3.(або 6.3) 44 р. українські СС-и, — інформує один зі звітів за весну 1944 р., — винищили польську колонію Завоне, яка була осідком і твердиною польсько-большевицьких банд. В акції вбито около 300 людей, село спалено. Знайдено дуже багато зброї й амуніції».

У польському звіті за квітень 1944 р. ідеться про спалення вояками дивізії села Ясениця Польська повіту Кам'янка Струмилова.

Про небезпеку залучення до протистояння солдатів дивізії інформували керівництво і польські підпільники.

«У Східній Малопольщі, — читаємо в одному зі звітів, — прихід на цю територію Дивізії СС створює небезпеку нової хвилі вбивств. Настрої дивізії не залишають щодо цього жодних сумнівів. Тамтешнє населення бачить порятунком у швидкому радянському просуванні».

Польська сторона і собі максимально покладалася на допомогу червоних партизанів, які дедалі частіше перетворювали польські поселення на опорні пункти своєї діяльності. У свідченнях радянського партизана Василя Свириди так описано їхнє ставлення до поляків: «Червоні партизани до поляків ставляться прихильно. Поляки їх гостять, дають точні інформації і зв'язкових. Зате червоні партизани заборонили грабувати поляків. Звичайно, коли червона розвідка входить до села, то в першу чергу заходять до поляків, а ці дають їм точні інформації про село, українських партизан, організацію, німців. В польських селах не розоружують поляків, а ще їм лишають зброю. Свирида твердить, що в Вітциню їх командир залишив полякам 4 фінки (до кожної 500 штук набоїв) та 1 кріс і 4 гранати. Поляки села Вітциня намовляли червоних, щоби помогли знищити село Ремезівці, де перебувало багато українських партизан».

Співпраця польського підпілля та АК з радянськими партизанами активізувалася навесні 1944 р.

«Польське населення і польське підпілля, — читаємо у повстанському звіті за березень, — входить в контакт з більшовицькими бандами та старається за їх поміччю нищити українські села. 13.III польські боївки проводили більшовиків по селі Горпині і забирали в наших селян харчеві припаси. Опісля напали на хату станичного, хотіли його вбити, однак йому вдалося втекти. На польським протиукраїнським вічу в селі Язениця Польська були запрошені поляками представники більшовицьких банд. Поляки жалувалися перед більшовицькими бандитами, що українці з села Язениці Руської спалили польське село Бербеки. По вічу поляки провадили більшовиків до села Язениці Руської і поінформували їх, котрі хати свідоміших українських селян пограбувати».

Один із чільних діячів польського підпілля Галичини Адам Островський пояснює активізацію такої співпраці прямими вказівками коменданта АК на Львівський регіон Філіпковського.

«В березні 1944 року Червона армія вигнала німців з Тернополя, і звідти до нас почала поступати інформація, що українських націоналістів радянська влада репресує, і, навпаки, поляки таким репресіям не піддаються. Філіпковський різко змінив своє ставлення до радянського уряду і навіть віддав по своїй периферії розпорядження про повну співпрацю польських загонів АК із загонами радянських партизан».

Польські підпільники часто використовували антиукраїнські провокації з метою спрямувати радянські репресії не лише проти членів ОУН та УПА, але й щодо цивільних українців. Про один із таких випадків, що стався

28 березня 1944 р. в селі Гори Стрийковецькі, розповідають матеріали архівно-кримінальної справи № 16367 у Галузевому державному архіві СБУ.

«28 березня 1944 року в умовах прифронтової смуги, — читаємо у постанові про припинення справи, — за необ'єктивною інформацією частини польського населення с. Гори Стрийковецькі про причетність українців-чоловіків села до ОУН без жодної правової основи і оформлення однією з радянських військових частин було розстріляно 29 громадян села Гори Стрийковецькі і навколишніх сіл. Про причини і перебіг даної акції свідок Нагай Є. В. повідомив, що жителі польської національності Брильський Гнат, Робак Стах, Крижановський повідомили командуванню однієї з передових частин радянської армії наклепницьку інформацію про те, що ніби чоловіки-українці з села Гори Стрийковецькі симпатизують ОУН, відмовляються служити в Радянській армії, а у випадку бою можуть виступити на боці німців. 28 березня військовослужбовці невідомої частини зібрали спочатку всіх молодих чоловіків села, потім відпустили осіб польської національності, а згодом чоловіків-українців, що залишилися, розстріляли за селом».

Часто співпраця поляків із радянськими силами лише посилювала конфлікт з українцями, підставляючи польські села під удари українських повстанців. Атаки УПА на село Ганачів, про які йшлося вище, за свідченнями Островського, стали приводом для гострих дискусій у середовищі польського підпілля щодо доцільності подальшої співпраці з червоними. Окремі теренові командири вимагали його припинення від Філіпковського, проте той так і не змінив своєї думки.

Серед документів українського підпілля знаходимо чимало даних про співпрацю поляків із радянськими партизанами чи військами під час наступу. Аналогічні матеріали є і про співробітництво польських підпільників з угорськими військами. Учасник польського загону з цього приводу зазначив, що «в результаті угоди, укладеної представниками АК з угорцями, ліквідаційним загонам АК було надано право робити необмежену кількість бандитських нападів на українські села. Після цих переговорів в нападах на українські села брали безпосередню участь і угорські солдати, які разом з учасниками АК займалися грабунком українського населення».

Своєрідним фокусом трагедії польсько-української війни, у якому перетнулися практично всі чинники конфлікту, стали події в селі Гута Пеняцька. «24.2.44 р. українські СС-и знищили до тла центр польського бандитизму с. Гута Пеняцька. Всіх мужчин розстріляли, жінок здесятували [вбили кожну десяту. — В. В.]», — так українець лаконічно описує трагедію

звітодавець українського підпілля. Село згадано в документах ОУН ще напередодні, зокрема, тут знаходимо інформацію про перехід великої групи радянських партизанів (близько шестисот осіб, серед яких, до речі, і згадуваний вище Василь Свирида) в околиці населеного пункту. У Гуті Пеняцькій загін поповнився за рахунок уведений до своїх лав місцевих поляків, після чого почав активну діяльність, зокрема, нападаючи на довколишні українські села.

«Під час перебування в Гуті Пеняцькій, — згадує один з керівників радянських партизан Борис Крутіков, — до нас приєдналася велика група учасників львівської «Народної Гвардії» імені Івана Франка [учасники українського комуністичного підпілля. — *В. В.*], якою керував І. П. Курилович.

Через місцеве населення ми встановили зв'язок з молодими поляками, які були привезені із західних районів Польщі і служили у спеціальному батальйоні, що охороняв залізничні об'єкти на станціях Золочів і Броди. Після переговорів з представниками цього батальйону майже 100 осіб озброєних поляків також приєдналися до нашої групи. Наприкінці лютого, вночі в Гуту Пеняцьку прийшов партизанський батальйон з'єднання С. Ф. Малікова під командуванням Б. Д. Коржаневського».

Проте безпосереднім приводом для нападу на село стало вбивство радянськими партизанами кількох німецьких вояків. Деталей акції, яка стала приводом для знищення села, Крутіков не подає, попри те що мав брати в ній участь. «Після того як партизани залишили Гуту Пеняцьку, банди націоналістів намагалися оволодіти Гутою і знищити польське населення. Але їм це не вдалося. Тоді вони натравили на Гуту німців».

Партизани відступили, а німці свою помсту здійснили руками українців, вояків добровольчих полків СС.

Згідно з різними даними істориків, загинули від 700 до 1200 поляків. Така велика кількість жертв зумовлена тим, що в селі було вбито не лише його мешканців, але й поляків з околичних поселень, котрі переховувалися в Гуті Пеняцькій як укріпленому центрі. За документами слідства НКВД, в акції, крім дивізійників, брали участь також учасники боївок самооборони з довколишніх українських сіл і повстанський відділ із Волині. Інформація з цієї справи (як, до речі, і з більшості кримінальних справ) є доволі неоднозначною і суперечливою. Допитані у протоколах спочатку інформували про участь в акції українських повстанців та учасників місцевої самооборони, але згодом один із них виступив із запереченням своїх свідчень, аргументуючи це тим, що вони були вибиті силою і є неправдивими.

Судячи зі звітів українського підпілля з цього терену, у цьому випадку може йтися про курінь УПА під командуванням Максима Скорупського — «Макса», який відступив сюди з Волині під тиском фронту. Перебуваючи в нових околицях, повстанці почали самовільні антипольські акції.

«Курінь цей, — читаємо у звіті українського підпілля, — робив на польські села акцію. Німці дали нашим до розпорядимости 4 гарматки і танкетку. В цій акції курінь попевнив нетакт. Вистріляли поляків 300 чоловік. В тім теж жінок. Дальше наші зробили акцію на монастир в Підкамені, де було 700 поляків з Волині. Одначе вони втекли нічю. Вбито 150 поляків. Німці до цієї акції хотіли нашим дати до розпорядимости літаки і дві сотні німаків. Курінний відмовив».

На факт співпраці вояків куреня з німцями та її використання у боротьбі з поляками звертають увагу як польські, так і українські дослідники. Проте не відзначають важливого моменту у цитованому документі: антипольська акція «Макса» трактується як «нетакт», тобто порушення головної лінії організації. На думку Володимира Мороза, саме ці самовільні дії М. Скорупського, а також несанкціонований контакт із німцями були причиною усунення його від командування куренем на початку травня 1944 р. і виклику в Службу безпеки ОУН, від чого курінний ухилився і дезертирував через Львів на Захід.

Підтвердженням цієї тези є доля іншого повстанського командира Миколи Олійника — «Орла». Документи про його співпрацю з німцями у проведенні антипольських акцій є відомими, і їх також використовують, щоб довести, що керівництво українського підпілля мало тісні контакти з окупантами і користалося ними у боротьбі з поляками. Проте не вказують на той факт, що за свою діяльність Микола Олійник — «Орел» дістав смертний вирок, який виконано в присутності його сотні 15 квітня 1944 р.

Історію діяльності сотенного, проведення антипольських виступів, причини засудження до смерті подає дуже цікавий документ «Протокол з діяльності Орла та виконання присуду смерті», написаний його безпосереднім організаційним зверхником Миколою Гошовським. «При кінці лютого 1944 року, — читаємо тут, — вислав я Орла з відділом 60 чоловік в Кам'янецький терен для переведення вишколу, а опісля для виконання певних завдань стисло означеного характеру, які не мали, однак, нічого спільного з будь-якими акціями відносно німців чи поляків». Проте «Орел» дуже швидко відійшов від отриманих вказівок, розпочавши антипольські акції. «Вже в дорозі на місце призначення, — читаємо далі у звіті, — наробив він порядного бешкету, ліквідуючи без нічийого відома й наказу

польський присілок Халупки. За ліквідацію Халупок Орел мав стати під суд, однак непередбачені випадки змусили цю справу відложити».

У березні 1944 р. на тих же теренах активізували діяльність польські підпілляники, що вчинили кілька нападів на українські села. Тому антипольські акції «Орла» швидко додали йому популярності у місцевих українців і привернули увагу німецького командування. У результаті відбулися переговори із крайсгауптманом Нерінгом, внаслідок яких «Орел» домовився про німецьку допомогу. Заручившись підтримкою, він 2 квітня видав листівку до поляків із закликом залишити українські землі. Текст листівки та інформацію про реакцію знаходимо серед документів польського підпілля. «Ця відозва, — читаємо тут, — вразила поляків, і багато родин почали залишати свої хати». Дії «Орла» підтримало місцеве повітове керівництво ОУН, яке видало вказівку про проведення антипольського виступу. Проте ця ініціатива не була узгоджена з вищим організаційним керівництвом. У документі про засудження сотенного з цього приводу сказано: «Орел на власну руку видав листівку до поляків, у якій наказував польському населенню вибратись з того терену, на якому оперував його відділ, загрожуючи неслухняним карою смерті». Цей крок, поруч із несанкціонованою співпрацею з німцями, вирішив долю сотенного «Орла». Виконавець організаційного присуду Микола Гошовський звітував: «Саме прийшов день 15 квітня 1944 р. Сотню поставлено до звіту. Тоді виступив я поперед неї і заявив, що за:

- 1) невиконання стислих доручень свого зверхника;
- 2) за несубординацію ОУН і Проводові;
- 3) за анархістичне ведення себе по відношенню до Орг[анізації] і свого зверхника;
- 4) за розконспірування людей і терену;
- 5) за викривлення нічим несплямленого шляху боротьби ОУН і цілого українського народу за УССД, освяченого кров'ю тисячів національних героїв, — Орел буде покараний смертю!

Засуд виконано в тій же хвилині трьома револьверними кулями. Виструнчена сотня спокійно його сприйняла».

Ця історія виразно демонструє, що навіть у Галичині, де позиції ОУН були сильнішими, ніж на Волині, навіть 1944 р., коли бандерівцям повною мірою вдалося встановити контроль над повстанськими силами, було проведено масштабні самовільні антипольські акції. Різниця із ситуацією на Волині попереднього року полягала в тому, що тут керівництво ОУН мало достатній потенціал, аби спинити такі дії й покарати винуватців.

Антипольська акція УПА в Галичині 1944 р.

До травня 1944 р. у Галичині тривала завзята війна між підпільними рухами обох народів. Попри те що обидві сторони в окремих районах видавали листівки із закликом про необхідність негайно залишити територію чи то українцям, чи то полякам, вони були радше елементом психологічної війни й залякування. Масштабних дій, спрямованих на усунення населення, не розпочинали ні українські, ні польські підпільники. Антипольська боротьба ОУН того періоду вилилася, зокрема, в активну роботу Служби безпеки з виявлення та ліквідації ланок польських організацій. Підозрюваними у співпраці з польським рухом опору, як свідчать протоколи СБ, були особи, що проявили себе як активні діячі польського національного руху, громадських організацій міжвоєнного періоду, а особливо ті з них, які виявляли антиукраїнські настрої. Відділи УПА здійснювали напади на населені пункти, що були осередками польського підпілля.

Однією з важливих акцій того часу стала атака повстанців на село Острів неподалік теперішнього Червонограда (тоді Кристинополя) на межі Галичини й Холмщини. Це велике поселення (близько 2 тисяч мешканців) стало однією з твердинь польського підпілля і виконувало важливі функції зв'язкового пункту між Львовом і Любліном. Повстанці побоювалися, що саме звідси може поширитися на Галичину масштабна антиукраїнська акція, яка сталася на Холмщині на початку березня 1944 р.

Наступ за участі трьох сотень «Бродяги», «Ема» і «Корсака» розпланували 29 березня 1944 р. Очолив його командир «Галайда», відомий на той час завдяки успішним антинімецьким діям, зокрема атаці на місто Сокаль.

«Сотні вирушили в північно-східному напрямі поза річку Солокію, — читаємо в історії одного з відділів, що атакували, — і подалися на свої відтинки. По півночі, коло години 2-ох дня 30.03.44 неспостережно підійшли сотні зі всіх сторін до Острова. Сотня Корсака зайняла північно-східний відтинок від сторони Кристинополя. Коли відділи наблизились на

200—300 м під село, польські вартові зчинили алярм. Тут слід згадати, що поляки надіялися якоїсь акції з нашої сторони, бо з української сторони вже наперед повідомлено деякі родини, щоби вибиралися з цього села. Це й розконспірувало справу... Як лиш у селі счинився алярм — биття в бляху, відділи наші зі всіх сторін вскочили в село. Запалали вогні горючих польських хат, які лишилися майже пусті, бо все польське населення сконцентрувалося в школі і костелі. Хто ще залишився з українців в тому селі, той переходив на сторону наших відділів. До години 10-ої в день село було цілковито спалене. Залишилися подекуди тільки українські господарки. Худоба і коні ходили на пасовиську поза селом. Поляки в костелі все ще держалися і відстрілювалися від облягаючих від самого ранку костел сотень Ема і Бродяги. В той час відділ Корсака підсунувся до костела. Поза селом лишилися наші невеликі застави. Наші стрільці підсунулися на віддалі 30 м до костела, однак брак мін унеможливилював здобуття його.

В той час чотовий Чос замітив 3 людей, що бігли бойовим порядком від Солокії до костела. Це був командир Галайда зі своїми стрільцями. На віддалі 40 м від костела з південної сторони впав він, тяжко ранений цільним крісовим стрілом з костельної копули. Куля прошила йому попереk грудну клітку і вийшла під пахвою. Цей факт тяжкого поранення командира Галайди вплинув немало на хід дальшої боротьби.

Рішено відступати, бо коло полудня приїхав поїзд з німцями від сторони Кристинополя. Німців могло бути 40 чоловік, звірили наші сили і, побачивши дула «Максимів», звернених на поїзд — завернули. Це був знак, що вони поїхали по більшу силу. Щоб дармо не наразити і так вже помучених стрільців, рішено, що наша сотня вицофається поза Солокію в південному напрямку до ліса, а дві прочі в напрямку Глухова. Лише сотні вийшли поза село, як замітили більшу кількість німців з гранатометом, що підсувалися до села розстрільною. Мабуть, замітили це і поляки з костела і, думаючи, що це УПА, відкрили по німцях вогонь. І це стало причиною, що німці відтак викінчили почате нами діло. Розбили з гранатомета костел, здобули школу, роззброїли і вварештували поляків. Пускаючи відтак в погоню за нашими двома сотнями (Бродяги і Ема) гранатометні ладунки, ранили 7 наших стрільців і двох вбили, які вже були в Глухові, та запалили частину Глухова. Тяжко ранений поляками командир Галайда помер цього ж таки дня за кілька годин у лісі на Зеленій. Острів як твердиня перестав існувати... Белзчина віддихнула з полегшенням, а населення перший раз побачило, що УПА дійсно існує».

Попри не надто активний порівняно з іншими теренами перебіг польсько-українського конфлікту в перші місяці 1944 р. в Галичині, кількість

постраждалих була доволі значною. Документ АК від 5 квітня 1944 р. вказує, що на той момент встановлено 5 тисяч жертв серед поляків. При цьому зазначено, що найбільшими були втрати в повітах Рогатин, Підгайці, Бережани, Перемишляни. Приблизно таку ж цифру польських втрат за перше півріччя подає й узагальнювальний звіт ОУН про боротьбу 1944 р.

Але саме тоді війна почала набирати ще більших обертів. Тому у звіті за квітень—травень 1944 р. польське Міністерство внутрішніх справ подає цифру в 10 тисяч убитих поляків і зазначає: «Ситуація на терені Східної Малопольщі, з огляду на вчинені українськими бандами вбивства, стає протягом чотирьох місяців ще більш трагічна, а в квітні вже була цілком ідентичною до того, що сталося влітку 1943 р. на Волині».

Повстанські огляди відтворюють, між іншим, і сприйняття власних антипольських дій українським населенням. В одному з таких документів про настрої українців Львова у квітні 1944 р. читаємо: «Протипольські акції маси оцінюють і сприймають позитивно, інтелігенція не хоче класти під ними свого підпису, але це не впливає з гуманності, а зо страху перед відповідальністю».

Урешті подальше загострення польсько-українського протистояння, черговий провал переговорного процесу, швидке наближення фронту схилили керівництво українського підпілля до прийняття радикального рішення щодо усунення польського населення з теренів Галичини. Ще одним чинником, який вплинув на ухвалення такого рішення, стала інформація, яку читаємо у звітах ОУН: «5 квітня 1944 р. польський еміграційний уряд Миколайчика оголосив заяву співпраці між т. зв. польськими збройними силами в Краю та Червоною армією».

Реакція на це була радикальною, адже стало зрозуміло, що локальна співпраця польського підпілля з головним ворогом бандерівців тепер набуває іншого, глобального характеру. В інструкції Крайового проводу ОУН від 5 травня 1944 р. читаємо: «З огляду на офіційну поставу польського уряду в справі співпраці з совітами, треба поляків з наших земель усувати. Прошу це так розуміти: давати польському населенню доручення до кількох днів випровадитися на корінні польські землі. Коли воно не виконає цього, тоді слати боївки, які мужчин будуть ліквідувати, а хати і майно палити (розбирати). Ще раз звертаю при цьому увагу на то, щоби поляків закликати до покинення земель, а доперва опісля ліквідувати, а не навпаки».

Уточненням цих указівок є цікавий документ з 30 травня 1944 р. Він, на жаль, не підписаний, але, судячи зі змісту, є інструкцією нижчого рівня, яка стосується реалізації антипольських акцій у Галичині.

Українські повстанці

«Ми мусимо провести сильну акцію по ліквідації в основному найактивнішого провідного елемента та боездатного (жінок, дітей, стариків не чіпати). По уступленню нім[ецького] війська з даного села, використати цю нагоду до негайної ліквідації всього мужеського елемента від 16—60 років життя. Звичайно провідний польський елемент у масових акціях не падає, тому за ними треба слідкувати й ліквідувати. Ми зараз ведемо боротьбу за ЗУЗ як основну базу нашої сили в боротьбі за УССД. Цієї боротьби ми не сміємо програти, і за всяку ціну мусимо зменшити до мінімум[у] польські сили. Лісні і підлісні села мусять зникнути з лиця землі. Заборонити нищити українців-римо-католиків. Кожному комендантові боївки з'ясувати ціль боротьби з поляками, як також методи, примінювані в цій боротьбі. Не ліквідувати таких, що кожночасно готові навіть своєю активною боротьбою засвідчити вірність УССД та її владі».

Отже, знову-таки немає вказівок щодо знищення всього польського населення, завданням було усунути поляків, виселивши їх. Для загострення ситуації й пришвидшення виселень повстанці отримували дозвіл на ліквідацію чоловіків у населених пунктах, мешканці яких не ввійджали. Проте навіть радикальна вимога знищення дорослого чоловічого населення уточнюється: жертвами акцій не повинні стати лояльні до українського руху поляки.

Загалом, інструкції з травня 1944 р. переважно співзвучні з рішеннями військової конференції кінця 1942 р. Хоча ніде — ані в цьому документі, ані в інших інструкціях 1944 р. — немає покликання на 1942 р., що вкотре ставить питання про те, наскільки визначальними були постанови

військової конференції, проведеної два роки тому. Ніде в цих указівках також немає покликань на якісь аналогічні інструкції, які мали б бути видані роком раніше на Волині. Це є ще одним аргументом на користь тези про домінування стихійного елемента в антипольських акціях 1943 р.

Акція виселення поляків навесні 1944 р. супроводжувалася не тільки ультиматумами про негайне залишення українських земель, але й спеціальною пропагандистською листівкою «До польського населення на Західно-Українських землях», датованою 12 червня 1944 р.

«В ім'я історичної правди пригадуємо, — наголошувалося у тексті листівки, — що на корінних польських землях не згоріло ні одне польське село, підпалене українською рукою, не впала неповинно ні одна польська жертва. Простягнувши українським народом руку ви відкинули. За гостинність на українських землях ви відплатилися звірським мордуванням сотень і тисяч мирного населення українського і спаленням сотень сіл. Не дивуйтеся тепер, що гнів і обурення українського народу не має меж. Ви самі позбавили себе права гостинності на українській землі і мусите з цієї землі вибиратися! Український народ має ще настільки сили, що зуміє вгамувати ваше нахабство і розбещеність та прогнати вас усіх за межі своєї споконвічної землі».

У відповідь на розпочату українцями акцію з ультиматумами до такого ж інструменту залякування вдалися і польські підпільники. По багатьох місцевостях Галичини було розкидано листівки з вимогою до українців негайно залишити ці території під загрозою смерті.

«Українці! Вбивства і напади ваших банд в злочинний спосіб на спокійне польське населення унеможлиблюють наше співжиття і змушують нас до відповіді, — читаємо в одній із них від 16 травня 1944 р. — Наказую українській людності протягом 48 годин залишити місцевості, заселені поляками. Невиконання наказу буде каране смертю. Командир відплатних загонів Ярема».

Проте ініціатива в більшості випадків у той час була на українському боці. Звіти українського підпілля подають інформацію з різних районів Галичини. «Згідно з наказом Організації, у цілій Равській окрузі польське населення покидає села. Менша частина поляків лишилася в містах: Рава, Жовква, Немирів, Любачів. Більша частина вибирається на Ярослав і далше на захід. Тих, що не хочуть добровільно опустити наших земель, наші відділи знищують. Польські села, що були центрами польського активу, спалено, як Річки, Ковини. В мішаних селах попалено тільки деякі хати, а багато їхніх господарств лишилось в руках українських селян».

Схожі дані маємо із Золочівщини: «Зараз переведено в цілому терені протипольську акцію в формі ультиматумів, зобов'язуючи до певного реченця вибратись полякам з ЗУЗ. Ультимати були дані помімо цього, що в селах стаціонувано військо. Це викликало страшну паніку поміж поляками, і вони почали масово виїжджати на захід».

Детальну інформацію про розгортання антипольських акцій містять звіти польського підпілля: «Польські поселення — як нам повідомляють з багатьох сторін, — отримують погрози і заклики до виїзду на захід, які повторюються через кожних кілька днів. Тому еміграційний рух далі залишається масовим явищем. Залишені, осиротілі польські будівлі українці негайно спалюють і знищують, щоб у селі після поляків не залишилося й сліду. Навіть садиби, розташовані настільки близько від українських будинків, що не можна їх спалити без загрози для останніх, старанно розбирають». У звіті командування АК Львівського регіону від 11 травня теж зазначалося: «Українська ділянка далі відзначається значним збільшенням убивств. Нині їм, як правило, передує наказ про виїзд українською мовою».

Аби спинити паніку і припинити масову втечу, польське підпілля активувало власні акції проти українців. Часто це були дії, абсолютно симетричні до вчинених українськими повстанцями. «З метою протистояння наказам, які використали українці у відношенні до польської людності, щоб залишала наші терени, — читаємо у звіті одного з польських командирів, — наказав поширити по українських селах і там, де є мішане населення, листівки, що наказували українцям залишити ці терени протягом 48 годин під карою смерті. Для переконання українців, що це не похвальба, в Борщовичах спалено три українські дома, що дало позитивний результат, коли українці почали виїждити з терену. Те саме зробив на периферії міста [Львова. — В. В.], на Клепарові, Голоску, Замарстинові і Збоїщах».

У кінці травня Міністерство внутрішніх справ, спираючись на інформацію, отриману від польського підпілля, повідомляло уряд в Лондоні, що кількість поляків на теренах Галичини суттєво зменшилася. «Жовківський повіт. На терені повіту залишилися лише рештки польського населення. З самої Жовкви виїхало 90 % інтелігенції, а польського населення, переважно втікачів з околиць, є там лише коло 1000 осіб. В повіті поляків фактично немає. Равський повіт. Терен повіту цілком залишений поляками. З самої Рави Руської виїхав Польський опікунчий комітет, священики та інтелігенція. В містечку залишилася тільки міська біднота в кількості близько 200 осіб. Яворівський повіт. Купка поляків знаходиться лише в самому Яворові. Радехівський повіт. Дрібні кількості залишилися ще в Радехові,

Топорові, Лопатині і Стоянові». Аналогічна інформація стосується Сокальського, Кам'янського, Бродівського, Перемишлянського, Золочівського, Бібрецького, Стрийського, Бережанського та Підгаєцького повітів.

Українські акції були тільки однією з причин, які штовхали поляків залишати Галичину. Іншою було бажання втекти перед приходом радянської влади. Незважаючи на причини, така ситуація ставала катастрофою для польського підпілля, адже позбавляла його можливості чинити опір українцям чи, тим паче, сподіватися на протистояння радянській владі.

Уже наприкінці травня, коли на повну силу велися бойові дії між обома підпільними рухами, які знову-таки обернулися масовими втратами з обох боків, реалізовано спробу бодай призупинити їхнє подальше розгортання. З пропозицією про перемир'я вийшли поляки як, очевидно, більш постраждалі у цьому конфлікті. Її було прийнято, хоча обидві сторони в протоколі зустрічі вважали за необхідне застерегти, що ініціатива перемир'я не означає слабкості з їхнього боку, а є лише виявом доброї волі у подоланні непотрібного конфлікту. Проте масштаби протистояння на той момент були настільки значними, що припинити його швидко не було жодної можливості. Тим паче наближався фронт, який призводив до дезорганізації лав обох підпільних рухів і, що найголовніше, знову загострював питання належності західноукраїнських земель.

Останні переговори за участі уповноважених українським та польським керівництвом відбулися наприкінці червня 1944 р. Їхнє завершення мало справді символічний характер, тому наведемо тут більший фрагмент із протоколу переговорів:

«Поінформую, для льояльності, — зазначив польський представник, — що приготуємо в найкоротшому часі одветову [відплатну. — В. В.] акцію. Не можемо не реагуватися на масові вбивства поляків, бо компромітуємося перед народом.

Український представник: Куди задумуєте спрямувати?

Польський представник: По емігрантах, що сьогодні заливають Польщу.

Український представник: Це значить під фальшивою адресою відповідає. І не справедлива ціла постановка, бо емігранти не йдуть до вас з тезами, що Краків чи Варшава одвечне українське земе. Отож за що? Пімста?

Польський представник: Ми ще не почали акції».

Загалом, за інформацією Миколи Лебедея, на той момент референта зовнішніх зв'язків Проводу ОУН, яку він озвучив на Великому зборі Української головної визвольної ради в липні 1944 р., до того моменту з серпня попереднього року відбулося вісім переговорів із поляками.

Наступні після літа 1944 р. перемовини між представниками обох підпільних рухів тривали протягом 1945—1946 рр. на Закарпатті, але вони вже мали лише локальний характер. Тому війна між українцями і поляками тривала до самого переходу фронту.

Під час антипольських виступів вояки, очевидно, часто виходили поза регламентовані керівництвом українського підпілля рамки. Через те з'являлися додаткові інструкції, які акцентували увагу на тому, що:

«Не вільно:

- а) вбивати жінок, дітей і старців,
- б) вбивати родин, мішаних з українцями,
- в) вбивати людей, що не тяготіють до польщини і є властиво українцями-римокатоликами.

Треба:

- а) ліквідувати сильні активні польські скупчення,
- б) вдарити по польській верхівці,
- в) в часі акції забирати зброю, муніцію і майно (худоба, безроги, збіжжя, особливо взуття і одіння)».

У вказівках командира УПА—Захід Василя Сидора — «Шелеста» було регламентовано черговість проведення антипольських акцій. Насамперед повстанці повинні були нищити бойові сили ворога, далі — вживати заходів проти сексотів та активістів польського підпілля, наступним етапом ставали відплатні акції. Як і в попередньому документі, акцент було зміщено на неприпустимості вбивств жінок та дітей.

Крайовий провідник ОУН на Західноукраїнських землях Роман Кравчук 27 червня 1944 р. наголошував: «Акції мусять проходити планово. Треба, по-перше, дати листівку спеціальну до поляків, щоби вибиралися з наших земель — визначити реченець (три до 10 днів). Опісля дбайте в цілому терені в різних пунктах. Так, щоби акцією обняти цілу область».

Така кількість регламентаційних документів свідчить, з одного боку, що керівництво українського підпілля намагалося жорстко контролювати перебіг антипольських акцій, не допускаючи самовільних виступів і повторення волинської ситуації річної давнини, з іншого — постійне повторення неприпустимості вбивства жінок та дітей свідчить, що ці приписи порушувалися. Тож в антипольській операції у Галичині, яку почали реалізовувати від травня 1944 р., бачимо доволі чіткий механізм. Його елементами були накази вищого (крайового) рівня Проводу, їхнє уточнення у формі інструкцій на нижчому рівні, ультиматуми польському населенню, що попереджають проведення акції, та інформаційні листівки, які пояснюють завдання.

Антиукраїнські дії АК в Галичині

Великі виступи проти ворожих населених пунктів у червні 1944 р. проводили не тільки відділи УПА, а й загони польського підпілля.

Про один із них — у селі Шоломия неподалік Львова — читаємо в українському звіті: «10/11.6.44 р. о год. 24-й поляки зі Старого Села, Давидова і Гончар оточили село і почали нищівну акцію, що до неї приготувалися кілька днів. Почавши обстріл з двох сторін відділами, подалися в середину села. Крім запальних куль із крісів, почали кидати на хати запальні гранати та посипати легко запальним порохом стріхи. Село загорілось з полуденної і західної сторони. Тільки від східної сторони село було вільне. В акції брало участь около 500 чоловік, зо 7 командирами, які держали зі собою зв'язок через вершника. Мали зі собою також санітарний відділ з жіночою обслугою, яка опісля кинулась запопадливо на грабунок. Було багато порожніх возів, призначених на зрабовані речі. Напасники на руках мали білі опаски. Коло год. 2-ої малий відділ УПА з'явився на підмогу селові й напасники хутко втекли. Бандити були озброєні в скоростріли, автомати, кріси й гранатомети».

А ось як ці ж події описували польські підпілляники: «Ліквідація гнізда вбивць. 11 числа цього місяця відглатний відділ близько 120 осіб зліквідував центральне скупчення банди різунів у Шоломії. Спалено 55 господарств, здобуто 2 РКМ і 70 карабінів. Загибло 96 гайдамаків. Як відповідь за нищення польського майна вбито 127 штук худоби. Відділ не зазнав жодних втрат. Давидів очистився. Українські родини з Давидова отримали наказ залишити місцевість. Одночасно, щоб забезпечити терен, видано такий самий наказ до кількох польських хуліганів».

Хвиля протистояння перекинулася влітку 1944 р. і на відносно спокійне до того моменту Надсяння. Однією з причин цього став наплив сюди біженців, поляків та українців, які тікали на захід перед наближенням фронту.

У червні серед українців Сяноцького повіту поширювали листівку з погрозами за підписом «Керівництво підпільної боротьби».

«В рамках відплатної акції, — читаємо тут, — за вигнання дикими ордами українських військ поляків з східних земель вимагаємо натомість вибратися з Сяноцької землі. Польський народ вважає вас зрадниками вітчизни, бо весь час вислуговуєтеся німецькому варварству, і то тоді, коли народ героїськи бореться з диким наїзником. Не закликаємо вас повернутися з дороги зради, а засуджуємо вас іменем польського народу на кару смерті, і справедливого вироку кари вам не уникнути».

Польсько-українська боротьба влітку 1944 р. особливо загострилася у Львові та околицях. Польські підпільники за допомогою операції «Буря» хотіли опанувати місто, щоб продемонструвати світові і особливо СРСР потужність власних сил. Таким чином вони намагалися поставити крапку в дискусії навколо східного кордону відновленої Речі Посполитої.

Зважаючи на те що основні німецькі сили були скуті на фронтах боротьби з Червоною армією, та й, зрештою, німці, розуміючи безглуздість тривалої оборони, готувалися до відступу, найважливішим чинником, який міг завадити реалізації польських планів, було українське підпілля. Аби послабити його до моменту остаточної битви, командування АК провокувало антиукраїнські виступи німців. З цією метою у вказівках щодо реалізації операції «Буря» зазначалося, що на першому етапі антинімецькі диверсії слід проводити лише на українських теренах. На другому етапі, під час безпосереднього взяття Львова, щодо українців наказувалося: «Всілякі виступи українців в середині міста придушити в зародку через обсадження найважливіших об'єктів, замкнення українських районів і можливу ліквідацію їхніх сил. Перед можливою зовнішньою акцією українців захиститися партизанськими відділами Схід, Захід і Південь і осередками самооборони, а також обсадженням виїздів з міста, особливо в північній і східній дільниці». Разом із тим, згідно з іншою інструкцією щодо реалізації «Бурі», командири загонів АК мали «допильнувати, аби не було ексцесів проти українців. Українців, що виступають проти нас, вилловлювати і віддавати советам». Польське командування побоювалося втратити контроль над ситуацією у випадку масових самовільних виступів проти українців, що з політичного боку могла використати радянська влада, взявши на себе роль захисників.

Антиукраїнська акція у Львові супроводжувалася радикальною шовіністичною пропагандою, спрямованою на АК. «Вояки, — читаємо у спеціальній листівці, — йдете карати! Але не ворога, а бунтівника. Не ворожого вояка, а бандита [...]. За ті нечужані злочини, яких світ не бачив за

цілі століття, карати будете Ви — вояки підпільної Польщі. Карати будете так суворо, як жорстокими були злочини. Українська інтелігенція, яка стоїть на чолі виконавців, є такими самими ж злочинцями, як селяни, що йдуть з ножами і сокирами. Всіх їх мусить досягнути караюча рука польського народу».

У дні, коли німці відступали зі Львова, а поляки розгортали «Бюрю», не припиняли діяльності й українські підпільники, тим паче що на той момент вони вже мали розвинуту мережу осередків. У польському звіті ще з початку травня 1944 р. міститься інформація про творення відділів УПА в місті. «Як нас інформують із поважного джерела, — читаємо тут, — у Львові закінчилася мобілізація молодих українців до УПА. Мобілізацію проведено в найглибшій конспірації та таємниці <...> місто поділене на райони, у яких розміщені пости УПА. Окремі «станіці» мають відділи жандармерії, що проводять одночасно розвідку, зокрема й щодо нас».

Крім захисту власних структур чи українських населених пунктів, українські боївки проводили випереджальні операції проти польського підпілля.

Як СБ ОУН протистояла полякам, дізнаємося зі справи на одного з керівників служби Григорія Пришляка. Стефанія Кадоб'янська свідчить, що СБ ліквідувала близько 80 польських підпільників. Орієнтовно таку ж кількість українців Львова вбили поляки.

Картину подій у Львові під час відступу німців та в перші дні встановлення радянської влади відтворює звіт українського підпілля «Дещо про останні події й ситуацію у Львові й околиці».

«Польські партизанські відділи — Армія Крайова, — читаємо тут, — помагають більшовикам у боротьбі з німцями. При цьому виявились проти-українсько грабуючи, а навіть вбиваючи українців. Перший день зайняття Львова ЧА був кульмінаційною точкою успіхів поляків. На домах повівали біло-червоні прапори, а по вулицях ходили з такими ж опасками молоді поляки. Вони то перебрали на себе міліційний обов'язок. Українці, хвилево прибиті виступами поляків, — відітхнули і зараз тихо змагаються з поляками за опанування керівних і інших постів у шпиталях, фабриках, підприємствах, урядах і т. п. Моменти негативного наставлення до більшовиків у великій мірі уділились полякам, бо поляки почали нищити українців, а більшовики тому положили край. Поки що, крім взивання поодиноких осіб на НКВД, ніщо не роблять. Село боїться більшовиків, місто і підльвівські села — поляків».

Цікаво описує Львів перших днів після відступу німецької влади сучасник тих подій, відомий український історик Ярослав Дашкевич: «У липні

1944 р. у Львові в останні дні перед та перші після втечі німців фактичним господарем була польська Армія Крайова. Штаб її південно-східного округу містився на вул. Зеленій. Пропагандистським центром став Інститут Осолінських, де видавалися відозви АК та пропагандистська література <...>. Маючи списки відомих українців, намагалися їх затримувати для подальшого знищення. Приходили й за моєю матір'ю Оленою Степанів до нашої домівки на вул. Пісковій 5, але її взяла під захист сусіди-поляки. В українському середовищі загальноприйнятою була версія про вбивство аківцями у ці дні в місті близько 150 українців».

Оунівський огляд говорить про 50—100 українців, вбитих тоді польською міліцією міста. Ці факти підтверджують і документи НКВД. У звіті про ліквідацію Делегатури уряду та Армії Крайової у місті зокрема читаємо: «Учасники організації [польського підпілля. — *В. В.*] у перші дні звільнення м. Львова, озброївшись гвинтівками, револьверами і гранатами, проводили незаконні обшуки, облави і арешти серед українського населення. Мали місце окремі випадки самовільних розстрілів українців».

Попри посилення виступів поляків, для керівництва ОУН очевидним було, що головним ворогом українського визвольного руху є радянська влада. Антипольську боротьбу в новій політичній ситуації слід було згортати. Тому в інструкціях із самооборони зазначалося: «Польський відтинок уважати другорядним». Разом із тим наказувалося проводити негайні відплатні акції у випадку польського терору: «б. На польський терор відносно українців дати негайну відповідь і повідомити за що; в. Не вбивати жінок і дітей; г. Польський елемент, що ставиться прихильно до нас, — зайняти до нього пасивне становище».

Польське підпілля та радянська влада: від співпраці до протистояння

Період «романтичних» відносин між радянською владою і польським підпіллям тривав кілька тижнів. У польському рапорті читаємо про перші дні нової влади на Тернопільщині: «Ставлення радянської влади до поляків і євреїв були взагалі нібито досить дружні, підтвердженням чого було прийняття їх на різні посади в адміністрації. Якщо говорити про ставлення «советів» до українців, то від початку вони ставилися до них з підозрою, з огляду на те, що українці у своїй більшості були прихильниками бандерівців, які знову проводили свої акції проти “советів”».

Цей час польські підпільники намагалися максимально використати для придушення українського визвольного руху як самостійними акціями, так і у співпраці з представниками нової влади. Масовими були випадки вступу колишніх підпільників до винищувальних батальйонів чи міліції, які воювали проти УПА.

Не завжди цей вступ був добровільним. В одному зі звітів польського підпілля читаємо про переформування загону самооборони на Тернопільщині: «На зборах самооборони 15.12 [1944. — В. В.] начальник «істребительного батальйону» НКВД Балабанов виразно засвідчив, що жодної польської організації не може бути і не буде в самообороні, а самооборона мусить бути прилучена до “істребительного батальйону”».

Станом на лютий 1945 р. у Західній Україні діяли 292 винищувальних батальйони (на Тернопільщині — 44, до 80 % із них у складі мали поляків).

Для деякого з учасників цих батальйонів вони стали можливістю продовжити війну з українцями. 28 серпня 1944 р. відбулася організована НКВД акція пацифікації села Грабівець. Участь у ній взяв «істребительний батальйон», у складі якого були поляки Надвірної. У результаті спалено 300 господарств, вбито 85 і заарештовано 70 українців.

«В загальному поляки наставлені до більшовиків неприхильно, хоч зовні того не виявляють, — читаємо в українському звіті з 5 серпня 1944 р. — До українців наставлені з великою ненавистю і даліше продовжують свою провокаційну вислужницьку роботу для нового нашого окупанта. Колишню роботу Кріпо і Гестапо перебрала на себе польська міліція, яка на кожному кроці провокує, доносить на українців і в той спосіб прислугується для закріплення Радянської власті на Українських Землях. Головне вістря їхньої боротьби є спрямоване проти українського самостійницько-визвольного руху, проти ОУН, проти УПА. Очевидно, НКВД дуже радо вітає їхню співпрацю».

Про активне співробітництво поляків з радянською владою і намагання використати її у боротьбі проти українців звітують практично з усіх теренів Західної України. Це дає підстави вважати такі факти не випадковими, а виявом чітко продуманої політики польського підпілля.

Про винищувальні польські батальйони свідчать також радянські документи. Прокурор Дрогобицької області Кригін у своєму листі до секретаря обкому комуністичної партії інформував про діяльність одного з таких батальйонів у містечку Комарно:

- «а) вояки винищувального батальйону під час виїздів на операції в українських селах били українське населення;
- б) під час проведення операцій забирали у громадян маєток, не маючи для цього жодних підстав;
- в) палили будинки під претекстом, що це житло членів бандерівських банд, не маючи на те жодних підстав;
- г) перебуваючи в селах [...] вояки винищувальних батальйонів називали українців бандитами, бандерівцями;
- д) під час підпалення будинків в одному із них спалили живцем дві жінки, а одного чоловіка поранили в руку».

Очевидно, деякі польські політики намагалися продовжити звичну для них від часів німецької окупації практику боротися з українцями за допомогою окупантів чи їхніми руками. Вони й далі сподівалися, що радянська влада тимчасова і після її відступу треба буде з'ясовувати питання з українцями. Тож краще почати його вирішення заздалегідь, коли можна використати «союзника».

Проте вже незабаром після встановлення радянської влади в Західній Україні стало зрозуміло: вона не збирається визнавати цих земель польськими і, на противагу еміграційному уряду, створила маріонеткове утворення — Польський комітет національного визволення, який

розглядали як офіційне представництво польського народу. Репресії проти поляків наростали, діячі польського підпілля — колишні радянські союзники — стали мішенню для радянських каральних органів. «НКВД шукає польську організацію, — читаємо у звіті польського підпілля за серпень 1944 р., — у зв'язку з чим арештовано і допитано ряд осіб. Всім, кого допитано, інкримінована належність до організації й вимагають даних щодо імен керівників».

Усе це дуже швидко відображалось у польських настроях — несприйняття нової адміністрації посилювалося. Не могли не відчутися зміни цих настроїв і в керівництві польського підпілля. Аби вони не вилилися в несанкціоновані антирадянські виступи, які могли завадити позитивному вирішенню польського питання на міжнародному рівні, у серпні 1944 р. було опубліковано спеціальне звернення до населення, яке опинилося під радянською владою.

«Влада Радянського Союзу, який разом з нами бореться проти німецьких злочинців, — читаємо тут, — засвідчила, що окупація польських теренів російськими військами продиктована виключно військовою доцільністю. Зараз, коли вирішується доля нашої вітчизни, мусимо й надалі бути карні, спокійні, розважні».

Теза про «тимчасову окупацію» була самообманом, адже радянська влада ніколи не заявляла про це, ніколи не стверджувала, що готова прийняти кордони Польщі станом на 1939 р. Відразу після відступу німців, хоча війна ще тривала, червоні розгортали на західноукраїнських землях репресивний апарат, спрямований як проти українського визвольного руху, так і проти польського підпілля.

Зміну опіній серед поляків уважно спостерігали й українці, які вважали, що це може стати підставою для зміни у взаєминах. У політичних інструкціях ОУН із серпня 1944 р. наголошувалося: «У відношенні до польської національної меншини стати на становищі вижидання. Є багато даних думати, що поляки якраз тепер проходять процес перегрупування і переставлення на протисовітські рейки. Якщо це наступило би, то ми готові їх залишити в спокою. Тому доложити старань, щоб виказати полякам, що ми їх тепер не зачіпаємо. Бити, одначе, тих поляків, які стають на службу большевикам (міліція, сексоти), подаючи при тому до відома, що б'ємо їх не як поляків, а як большевицьких агентів. Не дозволяти, щоб маса сліпими своїми відрухами визначувала нам наші тактичні прийоми».

Вивчення ситуації та думок польського населення вилилося, зокрема, в наказ командування УПА—Захід від 1 вересня 1944 р. про припи-

нення антипольських акцій: «Є позначки відвороту поляків від НКВД, цим самим можливістю наближення до українців. Засадничо масові проти-польські акції припиняються. Одне послідовно проводити їх належить проти всього польського елемента, який будь-в-чій співпрацює з НКВД, та тими органами московського імперіялізму, що йдуть на моральне і фізичне знищення українського народу».

За інформацією НКВД, саме наприкінці 1944 — на початку 1945 рр. зафіксовано випадки, коли «представники окремих загонів АК з власної ініціативи шукали і входили в контакт із загонами УПА, як на території Західної України, так і Польщі».

Подальшому загостренню антирадянських опіній серед польського населення Західної України сприяло започатковане у вересні виселення звідси поляків та посилення репресій НКВД проти членів польського підпілля, особливо помітне в останні місяці 1944 р.: «Акція большевиків почалась по всіх районах майже в один час, около 20.XII.44. Так арештовано в Роздолі 40 поляків, в Журавні на початку — 10, а опісля більше, у Жидачеві, Стрию — 250, переважно інтелігентів. Між арештованими був визначний член польського підпілля. Знайдено радіовисильню, багато зброї, амуніції й кулеметів. Арешти пройшли по польських селах. Проведено облаву на Руду й Луковець, де між іншим зловлено поляка з англійської розвідки».

Польське населення намагалося саботувати радянські розпорядження про виїзд із західноукраїнських земель і не полишало місць свого проживання, траплялися випадки силового спротиву виселенням. «Мимо зарядження поляки не вибираються, — читаємо в українському звіті за листопад 1944 р. з Тернопільщини. — По деяких селах поляки не признаються до своєї національності, називаючи себе українцями. Частина почала переносити метрику з костела до церкви. Все-таки більша частина чинить рішучий спротив вивезенням, уживаючи при тому навіть зброї проти большевиків (Підвисоке, Гута). Большевики через те ставляться до них з недовір'ям, мовляв, ми їм дали зброю, а вони уживають її проти нас».

Зважаючи на зміну політичної ситуації на кінець 1944 — початок 1945 рр., польсько-українське протистояння в Галичині помітно згасає, хоча далі фіксуються окремі його спалахи. Згідно зі звітом польського підпілля, за період 20 грудня 1944 — 15 січня 1945 рр. вбито 700 поляків на Тернопільщині, жертвами антипольських акцій стали 130 осіб у районах Скалат, Жидачів, Рогатин. У польських звітах теж відзначають

бажання радянської влади й надалі роздувати польсько-український антагонізм — очевидно, щоби не допустити переростання антирадянських настроїв серед поляків в організовану боротьбу.

Посилення цих тенденцій не зуміли використати для подальшого розгортання мережі представники польського національного підпілля на західноукраїнських землях, передусім через політичну неготовність. Надмірне сподівання на вирішення питання польських кордонів на міжнародному рівні і крах цієї концепції спричинили розгубленість серед польських політиків. Провести реорганізацію для протистояння колишнім союзникам не змогла й Армія Крайова, структури якої швидко зазнали значних втрат від радянського репресивного апарату й відтак припинили діяльність. Зрештою, після масового виселення поляків із Західної України аківці втратили соціальну базу та політичну доцільність існування на цих землях.

Проте польсько-українська війна не завершилася із припиненням протистояння в Галичині та на Волині, не зупинило її навіть закінчення Другої світової війни 1945 р. Війна тривала ще два роки — до 1947-го. Тереном її дій стали південно-східні землі відновленої Польщі, які в термінології українського національного руху називалися Закерзонням. А причиною стали спроби польської влади остаточно позбутися тут української присутності.

Втрати у війні під час війни

Питання втрат обох сторін Другої польсько-української війни на етапі 1942—1944 рр. досі залишається відкритим. Адже й українці, і поляки в цей час ставали жертвами не лише взаємної боротьби, а й репресій (розстрілів, примусового виселення) нацистського режиму і діяльності червоних партизанів, а згодом і депортацій, які проводила радянська влада. Масштаби цих репресій достеменно не підраховані. Навіть більше, не до кінця з'ясованим залишається питання українських та польських втрат на цих же теренах за попередній період 1939—1941 рр. Зважаючи на те що обидві сторони конфлікту часто використовували третю силу (німців чи радянські чинники), часом неможливо зрозуміти, рахувати ті чи інші жертви як результат польсько-українського конфлікту чи як дії зовнішніх сил. Той, хто береться за обчислення кількості жертв протистояння, змушений врахувати усі перелічені моменти, що дуже непросто. Через те і в польській, і в українській історіографії на сьогодні побутують доволі приблизні й суттєво відмінні цифри.

Навіть кількість жертв у Порицьку, знищеному 11 липня 1943 р., місцевості, що віднедавна стала одним із символів польсько-українського конфлікту, залишається дискусійним питанням. Радянська преса свого часу називала цифру від 180 до 300 вбитих у костелі. Владислав та Ева Семашки говорять про 222 жертви. Український дослідник Ярослав Царук, спираючись на записи очевидців, зроблені під час польових експедицій, наводить цифру від 60 до 100 загиблих. Найпевніші дані можемо віднайти у документах того часу. Один із них — цитована вище стаття, опублікована в жовтні 1943 р. в польському підпільному журналі «*Nasze Ziemie Wschodnie*». Згідно з нею, жертвами нападу стали близько 100 осіб. Вести підрахунок у менш задокументованих, як Порицьк, випадках ще важче.

1998 р. з ініціативи польського дослідницького проекту «КАРТА» почалося створення бази даних жертв конфлікту з використанням

українських, польських, німецьких, радянських архівів та записів свідчень. Українським партнером у його реалізації мав стати Волинський національний університет ім. Лесі Українки. На жаль, робота була частково реалізована тільки з польського боку, жодного підрахунку з українського навіть не було розпочато через відсутність фінансового ресурсу. Та й польський проект діставав підтримку лише протягом року. За цей час осередку «КАРТА» вдалося задокументувати 22 тисячі польських жертв і понад 3 тисячі українських.

До цього часу жодних інших серйозних проєктів із документування і встановлення кількості жертв конфлікту з урахуванням усіх видів джерел не реалізовано ані в Польщі, ані в Україні. Цифри втрат, які використовують у польській історіографії, здебільшого спираються на усні свідчення, записані через десятки років після описуваних подій.

Деякі польські дослідники (зокрема, Гжеґоґ Грицюк є автором спеціального дослідження про зміни в чисельності населення Волині та Галичини впродовж 1931—1948 рр.) говорять про 50—60 тисяч загиблих на Волині і 20—25 тисяч — у Галичині. Проте наскільки ненадійними є такі цифри, можна побачити з таких міркувань дослідників Еви і Владислава Семашків, які їх запропонували: «Сьогодні задокументована кількість убитих на Волині поляків становить щонайменше 36 966 осіб, серед них і 19 464 особи, відомі за прізвищем. Насправді втрати були значно вищими, і ми оцінюємо їх на 50—60 тисяч поляків». У цьому припущенні непереконливим є не лише збільшення цифри майже вдвічі від «задокументованої кількості вбитих». Верифікація роботи Семашків засвідчила ненадійність і цифри 36 966 убитих на Волині. Український історик Роман Кутовий порівнює цифри, які у своїй книзі наводять зазначені польські дослідники, із тими, що їх наводять українські (Ярослав Царук, Іван Ольховський, Іван Пушук), котрі також проводили записи усних свідчень на теренах Волині, і помітив разючу відмінність між ними. Його порівняння стосується спогадів, записаних у 607 населених пунктах 11 районів сучасної Волинської області, згаданих у всіх дослідників. Кількість жертв, наведена польськими і українськими дослідниками, збігається або неістотно відрізняється лише у близько 20 %, приблизно для такої ж кількості випадків розбіжність в оцінюванні кількості жертв коливається в діапазоні 20—100 %. У близько 60 % випадків розходження в інформації величезні — стосовно кількості українських жертв доходить до різниці у 50 разів, а щодо польських жертв — навіть у 150 разів. Ці висновки чи не найкраще демонструють: спогади є не лише не надто надійним

джерелом для реконструкції подій, але й ще менше придатні для зведення на їхній основі узагальнювальних цифр.

Однією з причин недосконалого підрахунку жертв є принцип, за яким знайдена в джерелах інформація про ліквідований населений пункт інтерпретується як знищення всіх його мешканців і автоматичне зарахування усіх їх до загиблих. Але, як свідчать радянські документи, мешканці таких населених пунктів переміщалися в інші і були виселені з Волині тільки заходами радянської влади. У одного з повстанських командирів Степана Коваля маємо довідки, складені радянськими органами, про знищення УПА колоній Погулянка, Лиса Гора, Галянівка Цуманського району, Александрія, Хмелівка, Юзефівка, Ігнатівка Ківерцівського району. Разом із тим зазначено, що «мешканці вказаних колоній, що залишилися після погрому бандами ОУН, 1945 р. виїхали на територію Польщі». Жодних конкретних цифр щодо того, скільки людей було вбито, а скільки виїхало, не наведено, що додатково ускладнює можливість зробити загальний підрахунок жертв цієї війни.

Надмірна політизація теми польсько-українського протистояння створює додаткові труднощі для виваженого оцінювання кількості жертв. На жаль, по обидва боки польсько-українського кордону спостерігається бажання перевищити чисельність втрат свого народу і применшити кількість жертв іншої сторони. Особливо це помітно в сучасній Польщі, де ця тема має значно більшу політичну значущість. У результаті в публікаціях і особливо в політичних заявах бачимо нічим не обґрунтовані цифри у 200, а то й 500 тисяч убитих поляків.

Українські дослідники фактично не проводили власних серйозних обрахунків жертв польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни. У довідці архіву СБУ від 8 липня 2003 р. щодо проведеної дослідницької роботи про польсько-українське протистояння зазначено, що, за результатами опрацювання більше 300 томів справ Галузевого державного архіву СБУ та 276 томів із регіональних управлінь, встановлено такі цифри загиблих у конфлікті на теренах всієї Західної України: поляків — 30 327, українців — 16 523; знищено населених пунктів: польських — 240, українських — 115. Очевидно, цифри, підготовлені на базі аналізу матеріалів лише одного архіву (навіть попри його великі масштаби), є далеко не повними. Та все ж вони більш-менш точно відображають співвідношення втрат обох сторін.

Одним із небагатьох українських дослідників, який спробував встановити баланс втрат, є Іван Патриляк. При цьому він намагався спирати-

ся на доступні в документах офіційні дані (польські довоєнні, німецькі та радянські часів війни) щодо кількості населення в регіоні конфлікту. За його підрахунками, «під час українсько-польської війни, що тривала на території Холмщини, Грубешівщини, Берестейщини, Полісся, Волині й Галичини з кінця 1942 до кінця 1944 рр., загинуло 13—16 тисяч українців (з них близько 4 тисяч припадає на Холмщину, Грубешівщину і Підляшшя) і 38—39 тисяч поляків». Запропоновані цим істориком цифри доволі приблизні й потребують подальшої роботи щодо їх уточнення. Схожі цифри — 30—50 тисяч вбитих поляків називає німецький історик Філіп Тер у книзі «Темна сторона національних держав».

Тож питання підрахунку жертв польсько-української війни досі чекає дослідників — істориків та демографів. На жаль, останнім часом воно більше цікавить політиків. Нових досліджень з цієї теми не з'являється, натомість кількість убитих постійно зростає в заявах, оголошуваних з різних політичних трибун. Називаючи фантастичні цифри втрат, політики запевняють усіх у своїй повазі до загиблих. Але штучне роздування кількості вбитих є не вшануванням їхньої пам'яті, а радше навпаки — зневагою. Воно знецінює смерті тих тисяч, які справді були вбиті, «розбавляє» їх надуманими втратами, призводить до інфляції смерті.

Війна після війни

1945 р. Згасання війни в Галичині й початок на Закарпатті

Завершення Другої світової війни в Європі не зупинило подальшого розвитку польсько-української війни. Скоротився її географічний ареал, але не зменшилась активність сторін. Вогнище конфлікту врешті остаточно вигасло на теренах Волині, швидко пішло на спад й у Галичині.

Документи українського підпілля фіксують антиукраїнську діяльність поляків у лавах радянської міліції чи винищувальних батальйонів протягом першої половини 1945 р. У повідомленні з Тернопільщини за травень 1945 р. зазначено: «Поляки й на далі на протиукраїнським відтинку дуже активні (в виді польських міліцій). Крім того, що помагають більшовикам, відділи польських «стрибків» самочинно роблять скоки на українські села, рабують, а навіть вбивають мирне населення і роблять засідки та доноси навіть на цілком невинних людей. Найактивніші польські протиукраїнські осередки є в Бучацькому та Терехівському надрайонах та Маловоди в Золотницькому районі». На думку оунівців, антиукраїнська діяльність поляків у міліції інспірувалася польським підпіллям, яке таким чином намагалося боротися з українським визвольним рухом, імовірно, використовуючи досвід часів німецької окупації.

Антипольські репресії радянської влади зумовили погіршення польсько-українських стосунків на теренах Галичини. У повідомленні зі Львівщини з липня 1945 р. читаємо: «Натиск більшовиків на поляків зовсім злагіднив їх ставлення до українців. В Добромильщині завважається цілковитий зворот у наш бік, вони домагаються мітингів наших повстанців та закликають до спільної боротьби проти більшовиків».

У листівці від 3 травня 1945 р., підписаній «Керівництвом польської підпільної боротьби», читаємо: «Українці! У цю важливу історичну хвилину час переіменувати помилки минулого <...>. Закликаємо Вас до єднання і об'єднання Ваших сил з нашими в спільній боротьбі з одвічним спільним

ворогом обох народів — Росією, і з ворогом національної думки — комуністичною. Зараз, коли стоїмо у вогнищі боротьби, коли триває вирішальний бій про буття чи небуття наших народів, відкладімо на бік національні суперечки. Будьмо певні, що, коли спільна воєнна доля об'єднає нас на полях битв, важко буде нас розділити, коли після перемоги будуть вирішуватися наші мирні стосунки».

Керівництво українського визвольного руху спробувало використати поліпшення відносин для продовження цілком припинених після липня 1944 р. переговорів. 6 липня 1945 р. на Станіславівщині відбулися перемовини місцевого керівництва ОУН, представленого провідником Карпатського краю Ярославом Мельником, із, на жаль, не зазначеними в документі представниками Армії Крайової.

Ярослав Мельник звітував, що розмова мала вступний характер та її метою був передусім взаємний обмін інформацією. Обидві сторони дипломатично відмовилися обговорювати питання державної належності західноукраїнських земель. Українці запропонували конкретні кроки щодо розвитку співпраці. «На пропозицію підпорядкувати відділ АК у Галичині диспозиційному штабові УПА, — відповіли задовільно, — читаємо у звіті, — але всі справи того порядку мали б бути предметом обговорення їхніх і наших центральних властей. Порушено справи лояльних взаємовідносин та ліквідації виступницького елемента, без огляду на національне походження, на що поляки вповні погоджуються». Аківці також повідомили, що відправлять на захід свого представника для отримання дозволу щодо подальших кроків. З цього можна зробити висновок, що польська сторона на зустрічі була представлена не уповноваженими керівництвом АК, а лише однією з тих груп, які продовжували діяти в умовах радянської окупації. Найважливішим наслідком цих перемовин було відновлення контакту з польським підпіллям, втраченого влітку 1944 р.

Проте швидко цей контакт знову став неможливим. Після того як радянська влада масово депортувала з Галичини польське цивільне населення, можливості для продовження роботи польського підпілля постійно скорочувалися, і вже незабаром його структури повністю зникли. Тому конкретних результатів співпраці між АК та УПА так і не було досягнуто.

Разом із тим, виселення поляків із Галичини остаточно припинило тут польсько-українську війну. Та незначна кількість, що залишилася, не ставила собі за мету продовження боротьби за «польськість» цих

територій, а тому й не розглядала українців як ворогів. Так само й представники українського підпілля не бачили в них загрози, ба навіть трактували їх як можливих союзників у антирадянській боротьбі.

Одним із останніх документів українського підпілля Галичини щодо поляків було звернення УПА з 1947 р. «Поляки, що живе в Україні, — читаємо в ньому, — в селах, у яких зараз перебуваєте, час від часу появляються українські революціонери. Нав'язуйте з ними приязні відносини! Допомагайте їм, чим можете! А якщо не хочете мати з ними приязних стосунків і якщо не хочете допомагати їм у боротьбі проти більшовицької Росії — ворога України і Польщі, — то хоч дбайте про те, щоб ніхто з Вас ніколи не доносив більшовицькій владі на українських революціонерів, ні на населення, що з ними співпрацює. Українські революціонери ні одному чесному полякові, ні одному польському патріотові не роблять і не будуть робити кривди. Вони карають лише тих поляків та й українців, що вислугуються перед більшовиками на шкоду українській боротьбі проти Сталіна за Українську Самостійну Соборну Державу, яка забезпечуватиме вільне, щасливе життя не тільки українського народу, але й усіх національних меншостей, в тому і польської, що житимуть на її території.

Не знищуйте нашої революційної літератури, а читайте і розповсюджуйте її!

Ми, українські революціонери, простягаємо всім чесним полякам, польським патріотам свою дружню руку і закликаємо їх боротися разом з нами проти більшовицьких наїзників за створення самостійних держав українського і польського народів. За вами, поляки, залишається право й можливість прийняти або не прийняти цю нашу дружню пропозицію».

Останньою ареною польсько-української війни стали українські етнічні терени, уведені до відновленої Польщі, — Підляшшя, Холмщина, Надсяння, Лемківщина. Землі сучасної Південно-східної Польщі в документах українського підпілля означені як Закерзоння. Назва території походить від прізвища британського міністра закордонних справ Джорджа Керзона, пропозиція якого щодо кордону, сформульована 1920 р., раптом стала актуальною 1944-го. Протягом 1945—1947 рр. Закерзоння стало як полем завзятого протистояння між українцями та поляками, так і місцем, де досягнуто конкретних результатів у співпраці обох підпільних рухів.

Польський еміграційний уряд ще деякий час намагався відстоювати власні східні кордони з 1939 р. Але тепер не мав жодної підтримки своєї

позиції з боку колишніх союзників. Остаточне рішення прийняли без участі поляків на Ялтинській конференції в лютому 1945 р. за участі керівників СРСР, США та Великої Британії. На пропозицію залишити Польщі бодай Львів Сталін саркастично відповів, що його не зрозуміє радянський народ, якщо виявиться, що інтереси цього народу краще, ніж Сталін, відстоював свого часу британський міністр Джордж Керзон.

Оскільки лондонський еміграційний уряд, попри тиск, не готовий був визнати «лінію Керзона» як кордон з СРСР, Сталін легітимізував її угодою між ним же створеним польським комуністичним керівництвом (так званим Польським комітетом національного визволення) і радянським урядом від 27 липня 1944 р. Через півтора місяця після цього, 9 вересня, ще одним підписаним договором регламентовано переселення українців звідси на територію УРСР, а поляків — із УРСР на польські землі. Так польські комуністи, керовані Сталіним, почали втілювати в життя плани польських націоналістів міжвоєнного періоду про створення мононаціональної держави.

Саме ці договори визначили подальшу долю Закерзоння та його мешканців — зокрема, посилюючи польсько-українське протистояння. Керівництво українського визвольного руху оцінило їх вкрай негативно: у зверненні від 19 жовтня 1944 р. переселення назвали засобом винищення українців і закликали до активного спротиву.

Як і на інших теренах, учасниками конфлікту з українського боку були структури визвольного руху — ОУН та УПА, а також цивільне населення. Зважаючи на те що протягом 1945—1947 рр. територію доволі чітко контролювало українське підпілля, тут практично не зустрічаємо інформації про діяльність самовільних українських збройних угруповань чи кримінальних банд, типової для 1943—1944 рр.

З польського ж боку палітра учасників була значно ширшою. Це військові формування неоднорідного польського антикомуністичного підпілля. Воно було представлене як продовжувачами АК — організацією «Вольносьць і незавіслюсьць» (ВіН), так і крайніми правими «Народовими Сілами Збройними» (НСЗ) чи лівими «Батальйонами хлопськими» (БХ). Також тут діяли офіційні формування польської держави: Військо Польське (ВП) та його допоміжні структури: Міліція обивательська (МО), Охотніча резерва міліції обивательської (ОРМО), сили безпеки польського комуністичного уряду Ужонд безпеченства публічного (УБП) та Корпус безпеченства вевнешнього (КБВ). Активними залишалися звичайні кримінальні банди, котрі посилилися в момент повоєнної розрухи.

Така широта учасників конфлікту, а також іноді безпосередня і постійна непрямая участь у ньому третьої сторони — СРСР надали йому значної гостроти і, як і раніше на інших теренах, як наслідок дали значні втрати серед цивільних.

На Закарпатті структури українського визвольного руху розгорталися значно пізніше, ніж в інших частинах Західної України. Тому, коли навесні 1944 р. на Холмщині почалося масове знищення українських сіл, для їхнього захисту було вислано відділи УПА з Волині та Галичини, і вже в безпосередній боротьбі почали творитися перші місцеві відділи.

На південь від цих земель, у Надсянні, ще кілька місяців зберігався відносний спокій. На початку 1944 р. тут було створено Воєнну округу 6 «Сян», після чого кілька місяців тривала підготовча робота щодо створення повстанських відділів. Їхнє активне розгортання почалося лише в липні 1944 р. Головною причиною став не конфлікт із поляками, а наближення фронту і підготовка українського визвольного руху до нових умов. Саме намагання уникнути репресій комуністичного режиму та мобілізації до Червоної армії штовхало до повстанських лав велику кількість українців, особливо тих, які відзначилися в антирадянській діяльності або у співпраці з німцями.

Ще однією причиною розбудови тут УПА стало концентрування біженців із Західної України, які з різних причин хотіли вступити до Повстанської армії. Тому місцеве керівництво ОУН віддало наказ своїм членам, які були в рядах української поліції, залишити станиці, перейти в підпілля та приєднатися до відділів УПА.

Повстанські відділи утворювалися з неймовірною швидкістю: на серпень 1944 р. їх уже було 11 загальною чисельністю близько двох тисяч осіб. Одним із основних організаторів був Василь Мізерний — «Рен», який, зв'язавшись із Головною командою УПА, прозвітував про виконану роботу. Можливо, несподівано для себе він отримав таку відповідь: командування Повстанської армії у зв'язку з переходом у більшовицьке запілля не планувало створювати нових відділів, а, навпаки, намагалось обмежити їхню кількість до найбільш бойових одиниць із вояків, готових до важкого протистояння за більшовицької окупації. Ці зауваження обґрунтовувалися розумінням суттєвої відмінності нових умов повстанської боротьби від боротьби з німцями.

Отже, керівництво визвольного руху не збиралося розбудовувати масову збройну силу на Закарпатті. Додатковим доказом цього є те, що протягом тривалого періоду, аж до кінця 1945 р., відділи на цих теренах

підпорядковувалися командуванню галицьких та волинських воєнних округ («Буг», «Маківка» — УПА—Захід, «Турів» — УПА—Північ). Очевидно, вважали за достатнє утримання тут підпільної мережі ОУН.

Проте новостворені сотні стали частиною структури УПА, пройшли необхідний військовий вишкіл і 24 вересня 1944 р., виконуючи наказ Головної команди УПА, двома групами рушили на схід для переходу фронту. На Закерзоння вони повернулися в листопаді—грудні 1944 р.

Протягом зими 1944—1945 рр. відділи УПА на Закерзонні не проявляли особливої активності через несприятливу для партизанської боротьби зимову пору, а також тому, що до січня 1945 р. ці території були безпосереднім загличчям радянсько-німецького фронту. Відтак місцевість була перенасичена військами Червоної армії та НКВД. З лютого цього року охорону радянсько-польського кордону посилили, а це відірвало структури визвольного руху на Закерзонні від керівництва. Провід ОУН був змушений провести в березні 1945 р. реорганізацію місцевих клітин ОУН і об'єднати їх у самодостатню структуру Закерзонського краю на чолі з досвідченим підпільником Ярославом Старухом — «Стягом». Тим часом відділи УПА ще до жовтня не творили окремої структурної одиниці. Імовірно, керівництво Повстанської армії й надалі не вважало за доцільне розбудовувати тут свою мережу.

Антиукраїнські акції в Надсянні 1945 р.

Чинником, який змінив думку щодо необхідності існування збройної сили на Закарпатті, став польський терор, що розпочався ще в перші місяці 1945 р. У документах українського підпілля як постраждалих від польських атак у цей період згадують Завія (напад на село здійснено 19 січня 1945 р.), Середницю (3 лютого 1945 р.), Пашову (16 лютого 1945 р.).

У звіті провідника надрайону «Холодний Яр» про акцію в останньому з названих сіл читаємо: «Дня 16.ІІ.45 р. польська міліція в числі коло 150 обступила село і увійшла на ревізію. Ідучи селом, рабували в людей харчі і виконували побої зовсім задурно. <...> Після цього почали палити хати і грабувати все добро, що населення рятувало. Хто гасив вогонь, до того зараз стріляли з ППШ». Загалом акції охопили кільканадцять сіл Надсяння. На думку історика Євгена Місила, «відразу після того, як ці терени покинула Червона армія і розпочалася акція переселення до СРСР, почалися посилені напади на українські села. Вони мали одну основну мету — силою змусити українців виїхати з Польщі».

Про ці антиукраїнські виступи розповідає у спогадах, що шокують своєю відвертістю, один з учасників, вояк польського підпілля Стефан Домбський.

«Не було в цих акціях жодної жалості, жодних вибачень, — писав він. — Не міг я нарікати і на своїх товаришів по зброї. Тільки «Твардий», який мав особисті претензії до українців, перевищував сам себе. Коли ми входили до українського будинку, наш «Вілусько» [інше псевдо Вільгельма Цвюка — «Твардого». — В. В.] ставав буквально шаленим. Статурою, як добре розвинена горила, коли тільки бачив українців, очі виходили йому з орбіт, з відкритих губ починала капати слина і він справляв враження скаженого. Я з «Луїсом» переважно ставав під двері та вікна, натомість напівпритомний «Твардий», старий ножевик зі львівських Пасік, кидався на скам'янілих українців та різав їх на шматки. З нечуваною вправністю розпорював їм животи чи розрізав горлянки,

аж кров бризкала на стіни. Наймовірно сильний, часто замість ножа використовував звичайну лавицю, якою розколював черепи, наче макові головки. Одного разу зібрали три українські родини в одному домі, і «Твардий» вирішив прикінчити їх «весело». Вдягнув знайдений на полиці капелюх і, взявши зі столу скрипку, почав грати на ній. Поділив українців на чотири групи та при звуках музики наказав їм співати «Тут узгір'я, там долина, в дупі буде Україна...» І під загрозою мого пістолета бідаки співали, аж шибки у вікнах дрижали.

Це була їхня остання пісня. Після закінчення концерту «Твардий» так жваво взявся до праці, що ми з «Луїсом» втекли до сіней, щоб і нас часом помилково не зарівав».

Масштаби антиукраїнського терору стрімко зростали і навіть привернули увагу радянського керівництва. У звіті про переселення на ім'я Микити Хрущова зазначалося: «Від другої половини лютого цього [1945. — В. В.] року до українського населення Перемишльського повіту, яке має бути евакуйоване в Україну, застосовується нелюдський терор. У численних випадках населення масово вбивають, а майно і худобу грабують».

Терор досяг апогею навесні 1945 р. З березня вчинено жорстокий напад на село Павлокома, жертвами якого, за різними даними, стали від 366 до 500 українців. Це село стало своєрідним символом трагедії українців Закарпаття. Відомий історик Євген Місило реконструював тамтешні події за документами і спогадами.

«Уночі, 3 березня 1945 року, українське село Павлокому в Березівському повіті оточили кількасот озброєних вояків Армії Крайової під проводом поручника Юзефа Бісса, псевдо «Вацлав». На світанку за умовним сигналом вони пішли в атаку. Помітивши їх кількість, більшість переляканих мешканців покинули свої домівки й сховалися в павлокомській церкві, сподіваючися, що її мурі і святість захистять їх від лиха. Частина ж, переважно чоловіки й старі, залишилися вдома чи пробували сховатися у саморобних криївках, влаштованих головню в господарських будівлях. Вояки АК, все тісніше стискаючи кільце навколо Павлокоми, наближались до її центру. Як свідчать очевидці, майже всіх, кого вони зустрічали по дорозі, вбивали на місці. На цій фазі акції застрелили принаймні 50 осіб, серед них багато жінок і дітей. Тоді ж убили майже усіх українців, які жили на т. зв. присілках. Їхні тіла лежали непохованими ще багато тижнів. Коли село вже опанували, до Павлокоми наспіла валка возів з поляками з Динова й сусідніх сіл: Дильонгової, Бартківки й Сільниці. Їхали грабувати.

Українців, знайдених у криївках, убивали або гнали до церкви чи Народного дому, у якому була читальня ім. Тараса Шевченка Товариства «Просвіта». Там їх піддавали селекції: мужчин, жінок і дітей віком понад сім (за іншими джерелами — десять) років виводили надвір, формували з них колону по двоє і гнали на старий, уже не діючий, греко-католицький цвинтар, ставили над викопаними ямами й розстрілювали. Лише малих дітей разом із їхніми матерями й вагітних жінок, загалом близько 40 осіб, під конвоєм кількох озброєних чоловіків відвели до найближчого українського села Селиськ. Далі під загрозою смерті вони мали йти вже самі — «на Україну, за Збруч».

Схоже, з різною кількістю жертв відбувалося й знищення інших українських сіл у той час. Як свідчать радянські документи, «виконувачі цього розбою — озброєне польське населення і міліція. Розбій вчинили, головним чином, з метою вигнати і пограбувати українське населення, щоб воно не змогло вивезти худобу і майно. Місцева влада не робить нічого, щоб припинити розбій і грабежі».

Про спільні акції міліції та озброєних груп місцевого населення розповідають і документи українського підпілля. У звіті про одну з них із березня 1945 р. читаємо: «Польська міліція та штурмовці (близько 300 осіб) пограбували села Люблинець Новий і Старий, спалили їх (на 80 %) і вбили 66 осіб, при тому 4 жінки». В іншому документі УПА польську міліцію названо не лише співучасником нападів на українські села, а й їх організатором. «Поляк Кухта Микола з Радави, — читаємо у вістях Ярославщини та Любачівщини, — що повнив службу міліціанта в селі Радава, зізнає, що банди, які нападають на українські села, організували міліціанти».

Стефан Домбський згадує про інший аспект співпраці між польським підпіллям та міліцією: «У ліквідації українців нам допомагала також місцева Громадська міліція. Ми мали один «свій» відділок, розташований в околиці Динова, близько Сяна, який допомагав нам тим, що після арешту українців, яких підозрювали в підпалі польських сіл, просто віддавали нам їх для розстрілу. Замість відвозити їх до головної комендатури чи до судів, давали нам знати через зв'язківця, що такий і такий українець чекає на нас у відділку та може бути заарештований. Тоді була робота лише для мене та «Твардого». Йшли туди переважно ввечері і потім — понад річку. Тут ставили людину на підвищення і для певності діркали її кулями з автоматів, так що вже мертве тіло падало до води <...>. Ці тіла випливали на поверхню тільки через тиждень. Пливли за течією, роздуті, наче вагітні, сині, повні дірок».

Іван Кривуцький був одним із тих, хто за дорученням керівництва підпілля розслідував антиукраїнські акції навесні 1945 р. Він також констатує активну співпрацю місцевої польської міліції з різноманітними напівкримінальними-напівполітичними збройними групами. У спогадах він яскраво описує враження від побаченого в одному з українських сіл. «11 квітня, — читаємо в його книзі «Де срібнолентий Сян пливе...», — поляки з Гути Березької і Бірчі разом з міліцією над ранком вимордували українців у селах Бахові, Берізіці і Сівчині. На другий день від проводу надрайону я отримав доручення, щоб на місці скласти протоколи з прізвищами жертв. За ніч ми дісталися до Бахова. <...> Що робилося на місці — страшно згадати. В деяких хатах усе побите, поламане, хто живий — утік, боявся повернутися, щоб хоч поховати рідних. Усе це сталося несподівано. Люди весь час жили мирно, ніколи з поляками не ворогували, їх навіть не насторожила трагедія Павлокоми кілька тижнів тому. Поляки над ранком набігли, вимордували, понищили, а що можна — забрали з собою і втекли через ліс — не затримувались ні на хвилину. Все робилося поспіхом, наче боялися, що хтось наздожене. Ми прийшли через день після нападу, село було напівпорожнє, частина хат згоріла. Багато людей боялися повертатися. Залишилися ті, що сховалися десь по криївках. Спочатку я заходив до кількох хат і записував прізвища помордованих, але коли на підлозі побачив тіло шестиденної дитини, у котрої не можна було розрізнити ні голівки, ні ніжок, ні ручок — став записувати прізвища жертв лише зі слів гурту людей, які мене супроводжували. Коли хтось з них на плебанії [садиба, дім католицького священика. — Ред.] покликав подивитись, що зробили зі священиком (здається, забили поліно до рота), я не пішов».

Підтримуючи та ініціюючи антиукраїнські акції, польська влада намагалася пришвидшити переселення українців із Закерзоння, щоб позбутися їхньої присутності у відновленій державі. Безпосередній зв'язок між цими діями і переселенням вбачали співробітники НКВД, які звітували керівникам партії, що «у лютому—березні 1945 р. бандитські формування АК масово підпалювали українські села, грабували і вбивали населення. Внаслідок цих дій значно збільшилось надходження заяв на евакуацію. У лютому і березні 1945 р. у Любачівському, Ярославському і Перемишльському повітах заяви подали 27 590 родин, тоді як протягом попередніх 5 місяців надійшло тільки 12 872 заяви». У тих же звітах співробітники радянських органів повідомляли, що, за неповними даними, лише протягом березня 1945 р. «спалено українських

господарств — 959; пограбовано українських господарств — 500; вбито і поранено українців — 925».

Не припинилися антиукраїнські акції й наступного місяця. «16.IV польська міліція і військо зробили акцію на с. Гораєць. Вже о годині 3-ій обступили село зі всіх сторін, найгустіше від ліса. До села ввійшли о годині 5.30. Населення почало втікати. Поляки почали ловити і стріляти. Друга частина зайнялася паленням господарств і рабованням українських хат. Під час акції спалили ціле село (180 господарств). Вбили 135 людей, з цього 69 мужчин, 40 жінок та 27 дітей до літ 15. Акція тривала до години 8-ї рано».

Проти ночі із 17 на 18 квітня на українське село Малковичі коло Перемишля напала банда поляків із сусіднього села Орли. Жертвами атаки стали 153 українці. Наступного дня «18.IV.45 польська міліція і різні банди напали на с. Пискорович і проводили акцію через три дні, стріляючи українське населення, яке з'їхалося з сусідніх сіл, втікаючи перед терором польських банд». Свідок цих подій Марія Ожга подає більш детальну інформацію про акцію, здійснену польськими підпільниками на чолі з Йозефом Задзерським — «Волиняком»: «В школі Пискорович знаходилося близько двохсот осіб українського походження з Рухова, Пискорович, Теплиць, Ожани, Дубровиці, які мали виїхати до СРСР <...>. З самого ранку оточено село і школу. До школи ввійшли, як казали свідки, чотири замаскованих чоловіки, які виконали екезеуцію осіб, що перебували в школі. Згідно зі списком у школі, загинуло 180 осіб. Врятувалося, напевно, кілька (Шикула, молодий хлопець, сховався під софітом, дівчина Сорока вціліла під тілами вбитих). Крім того, вбивано втікаючих. Багато осіб згинуло над Сяном. Там відбувалося полювання на недобитків. Деяких застрелено у селі при забудовах <...>. В сумі загинуло близько 300 осіб в Пискоровичах».

За підрахунками сучасних польських дослідників, різні збройні польські формації (як підпільні, так і державні) навесні 1945 р. атакували 78 українських місцевостей, жертвами чого стали від 2600 до 3900 осіб. Схоже, нещодавно віднайдені документи українського підпілля уточнюють цю цифру і вона зростає.

Відповідь УПА та припинення протистояння з польським підпіллям

У відповідь українські повстанці здійснили ряд антипольських виступів, зокрема проти польських осередків та міліційних пунктів. Перед акціями поширювали листівки із погрозами кари, якщо антиукраїнські дії не припиняться. За інформацією Василя Галаси, заступника провідника ОУН на Закерзонні, усього протягом одного весняного місяця від 15 квітня до 15 травня українські відділи ліквідували більше 20 постів Міліції обивательської.

Найбільшими антипольськими акціями цього періоду, які в українських документах подано як відплатні, стали напади повстанців на села В'язівниця та Борівниця. «17.IV.45 о год. 4.30 відділ командира Залізняка зробив відплатну акцію на с. В'язовницю, — читаємо про це в повстанському звіті. — Спалено 160 господарств і вбито понад 200 поляків. В тому числі більшість штурмовців, міліціантів і большевиків. Наші втрати 8 вбитих, 7 ранених».

Через чотири дні, 21 квітня, атакували село Борівницю, жителів якого повстанці звинувачували в антиукраїнських діях. Ось як описує її учасник Іван Кривуцький: «Уночі на 21 квітня три наші сотні оточили Борівницю, і як тільки засіріло, почався бій. Найдовше захищалися ті, що вибралися на дзвіницю костелу. «Сліпий» [справжнє прізвище Котвіцький, командир польської збройної групи. — В. В.] зі своєю п'ятіркою «волиняків» утік відразу після перших пострілів. До 10-ї години все затихло, лише горіло кілька хат. Загинуло троє наших стрільців. З місцевих поляків, які здалися, було відібрано, здається, 27, які вирізнялися під час нападів на українські села разом із Котвіцьким. Їх розстріляли серед села, а інших відпустили. Поспішаючи, попередили все населення, щоб вибирались із хат, бо о 14-ій годині будемо палити село». Автор мемуарів не наводить кількості загиблих у ході штурму поляків, яка мала би бути значною, зважаючи на те що оборона села була завзятою.

Тіла українців, убитих відділом «Народових Сіл Збройних» (НСЗ) під командуванням Станіслава Секули — «Сокола» в селі Верховини. 6 червня 1945 р.

Навесні 1945 р. подальше розростання конфлікту було більш ніж імовірно, він міг набрати масштабів протистояння на Волині чи Галичині у 1943—1944 рр. На заваді цьому стали переговори 29 квітня 1945 р. у Селиських Березівського повіту між представниками українського і польського підпілля та підписання угод про перемир'я і співпрацю у боротьбі з НКВД. На думку Івана Кривуцького, який брав участь у цих зустрічах, безпосереднім приводом для перемовин стала повстанська акція проти Борівниці. Поляки відзначили, що її проводили не сили самооборони, а добре озброєні й структуровані відділи УПА. Це засвідчило наявність вагомій збройної сили українців, а отже, схилило поляків до миру.

Так розбудова українських повстанських відділів, що стала наслідком польських акцій, не лише зупинила їх, а й посприяла зближенню польського та українського національних рухів.

Досягнуте перемир'я суттєво зменшило масштаби протистояння, а відтак сповільнило темпи виселення українців. «У квітні кількість АКівських нападів зменшилася, — звітували керівництву співробітники НКВД, — і тому населення під різними приводами утримується від виїздів, а часто забирає подані заяви». Далі в документі наведено такі цифри: спалено 180 українських господарств, убито й поранено 620 цивільних українців.

21 травня 1945 р. відбулася наступна зустріч між представниками обох підпільних рухів у селі Руда Ружанецька (за іншою версією — у присілку Жари села Люблинець Новий) на Холмщині. З українського боку її учасниками були місцеві керівники підпілля (Микола Винничук — «Вир» та Сергій Маритиннюк — «Граб»), а також делегований найвищим керівництвом українського визвольного руху Юрій Лопатинський — «Калина». У складі польської делегації було вісім осіб, серед них керівники місцевого підпілля Мар'ян Голембйовський — «Штер» та Станіслав Ксьонжек — «Вирва».

Через кілька днів, 27 травня, підпільники провели першу спільну акцію проти міліції Варяжа і Хороброва.

Діалог тривав ще понад рік.

Хоча кількість жертв конфлікту в результаті перемир'я зменшилася, проте зупинити протистояння одразу було неможливо, адже значну частину польських збройних угруповань польське підпілля не контролювало, а тому не вважало для себе обов'язковими ці угоди. Крім того, у терені й надалі активно діяли різноманітні кримінальні банди, що не мали чіткої політичної орієнтації чи навіть певного національного забарвлення.

Одна з останніх кривавих акцій того періоду відбулася в українському селі Верховини 6 червня 1945 р. За підрахунками українських

Переговори між представниками польського та українського підпілля, 21 травня 1945 р. у селі Руда Ружанецька

підпільників, жертвами стали 196 цивільних осіб. Її виконавцями був відділ «Народових Сіл Збройних» (НСЗ) під командуванням Станіслава Секули — «Сокола». «Спеціальна комісія, — читаємо в документах слідства, — яка прибула на місце злочину, налічила серед останків 65 осіб дітей віком до 11 років. Вбито також трьох старих людей віком понад 80 років». Учасник акції вояк НСЗ Мар'ян Ліпчак зізнавався: «Переважно стріляли без розбору, від найменших дітей до старих, такий був наказ Шарого [Мечислава Паздерського, одного з командирів загону. — *В. В.*]».

Трагедія села Верховини цікава не тільки тому, що стала однією з останніх у період весни—літа 1945 р., а й тому, що її розголос забезпечила польська комуністична влада. Було створено спеціальну комісію, її матеріали публікували в тодішній пресі. Очевидно, все для того, аби скомпрометувати польське антикомуністичне підпілля. Про трагедію інших українських сіл, знищених, зокрема, за участі комуністичної влади, воліли не говорити взагалі. «Ті, хто кричать і судять за Верховини, — читаємо про це в листівці ОУН, — самі одночасно допускаються до таких самих злочинів, самі їх організують і проводять».

Урешті зусилля керівників українського та польського визвольних рухів увінчалися успіхом і взаємне поборювання влітку 1945 р. практично припинилося. А разом із тим було цілком заблоковано переселення. Звіт українського підпілля за липень—серпень цього року свідчить: «Акція виселювання українців до УРСР продовжується далі, однак в останніх місяцях не дала більших результатів. Повиїздили деякі кацапські оселиці Лемківщини і рештки записаних перед тим холмщаків».

Переговори, перемир'я, співпраця

Перемир'я між українським та польським підпіллям створювало підстави для тісніших стосунків та співпраці, тим паче що ситуація, у якій опинилися обидві сторони після завершення Другої світової війни, вимагала цього. Після масових репресій проти національного підпілля і створення підконтрольних Москві органів влади поляки зрозуміли хибність їхнього ставлення до СРСР як союзника, а сподівання на допомогу західних держав ставали дедалі утопічнішими.

Для українського визвольного руху визначальними в міжнародній політиці післявоєнного періоду стають спроби створити єдиний антирадянський фронт поневолених СРСР народів, особливо тих із них, що опинилися під впливом Москви після 1945 р. Одним із найважливіших кроків у цій стратегії було налагодження дієвої співпраці з польським підпіллям.

«Передумовою перемоги над московсько-большевицьким імперіалізмом, — читаємо в одному з документів українського підпілля, — є активна участь у спільному фронті боротьби проти нього народів українського і польського. Оце твердження випливає з таких фактів:

1. Довговічна ворожнеча між обома народами уможлиблювала завжди розріст ворожих обом народам імперіалізмів Москви і Берліна, а передовсім причинилася до зросту сил московського імперіалізму, що в результаті приносило завжди поневолення України і Польщі. Український і польський народи є найчисленнішими народами в комплексі середньої, південної, північної та східної Європи і підсоветської Азії і в сучасний момент виказують найбільшу життєву та національно-визвольну снагу й динаміку в їхній боротьбі проти московського імперіалізму.
2. Зроблені досі спільні кроки, зокрема в умовах німецької окупації Польщі і України, в напрямі ліквідації ворожнечі, порозуміння та спільних акцій проти московсько-німецьких імперіалізмів дали добрі наслідки, заохочують і зобов'язують до розбудови досі зробленого».

Тому після 1945 р. польське питання в загальній стратегії українського визвольного руху не тільки не втратило актуальності, а й, навпаки, набуло додаткової гостроти. Зміну курсу українсько-польських відносин яскраво видно з інструкції для пропагандистів на 1945 р., яка була фактичним втіленням загальної стратегії ОУН у життя. Якщо у раніше згадуваних вказівках з 1944 р., по суті, наголошувалося на неможливості співпраці з поляками, акцентувалося на продовженні боротьби з ними, то в наступній вже читаємо: «Відкидаємо в теперішній момент відплатні акції проти польського населення як недоцільні, бо вони не дадуть на довшу мету бажаного висліду, а навпаки, можуть спровокувати ще більші наслідки.

По-друге, такі акції, хоч яко відплатні були би у великій мірі оправдані, все ж таки поставили би нас в очах кожної незаінтересованої — третьої сторони до певної міри нарівні з тими, які dokonують цих злочинів на українцях. А нам не вільно за жодну ціну дати себе стягнути з тих ідейних позицій, які ми займаємо <...>. Ми визнаємо й обстоюємо тільки великі, шляхотні вільностейві ідеали, згідні з культурою і загальними людськими принципами моралі. Відплатні акції проти загалу населення і система збірної відповідальності не згідні з цими принципами, і ми їх відкидаємо. Збірну відповідальність осуджуємо найгостріше, як систему варварства. Ми не дозволимо жодними непродуманими поривами пімсти сплямити наші чисті прапори.

По-третє, такі акції наші вороги використали б негайно усією силою пропаганди проти нас і роздули б до величезних розмірів».

Програмові засади українсько-польського порозуміння після Другої світової війни відображені в документі українського підпілля «Думки в справі урегулювання польсько-українських відносин та в справі організації спільного визвольного фронту». Невідомий автор зазначає, що після розгрому німецького імперіалізму обов'язком для польського та українського народів, а також цілого культурного світу є об'єднати зусилля для протистояння більшовицькому імперіалізму — другому найстрашнішому ворогу Польщі й України та всіх волелюбних народів. Далі документ подає перелік постанов, які мали бути реалізовані визвольними організаціями обох народів для налагодження спільної боротьби:

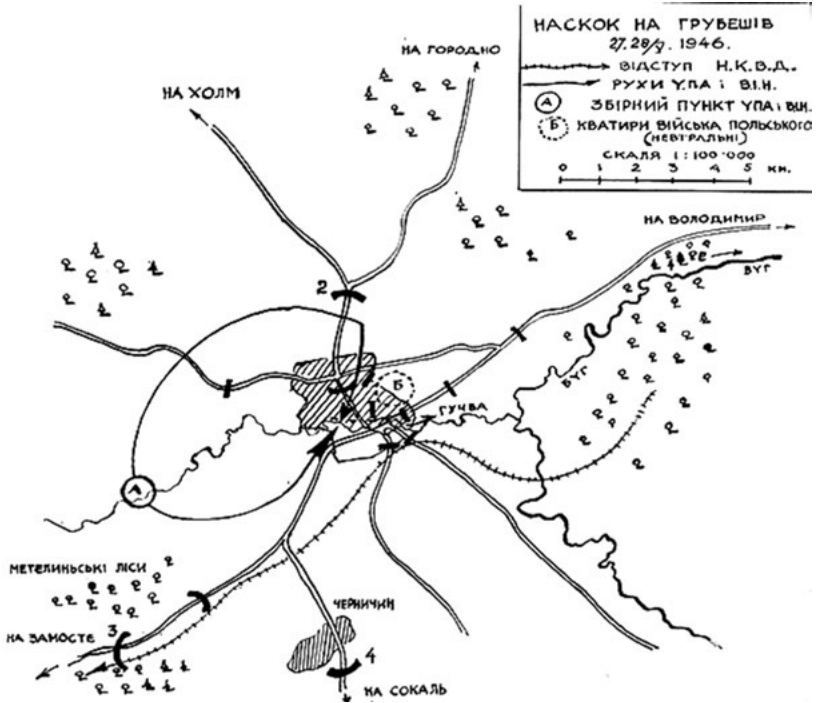
- «1. Доложити всіх сил, щоби довести до замирення існуючі польсько-українські конфлікти й протидіяти фактично всім намаганням підступної большевицької політики роз'єднати і поставити проти себе наші сили.

2. Нав'язати тісну співпрацю наших політичних і військових сил у спільній визвольній боротьбі на теренах України й Польщі, на всьому просторі СРСР і всіх інших країв, окупованих большевицькими імперіалістами, та на міжнародній світовій арені.
3. Доложити всіх сил до організації і скріплення якнайширших розмірів спільного визвольного фронту всіх народів, поневолених і загроже-них московсько-большевицьким імперіалізмом.
4. Будемо змагати до того, щоби дотеперішня ненависть і ворожнеча між нашими народами обернулася на приязнь, — щоби ця приязнь, створена в тяжких роках спільної неволі і спільної визвольної боротьби, стала основою приязні і спільної політичної співпраці наших народів в майбутньому по здобутті вільних незалежних держав.
5. Найглибший інтерес України і Польщі та всіх інших народів Східної Європи, від Фінляндії і до Дарданелів і Туреччини, вимагає, щоб на просторі Східної Європи запанувала на місці московського імперіалізму — відвічної загрози для всіх вільних народів — система незалежних національних держав, а на місці реакційної сталінської тотальної тиранії — система правдивого західньо-європейського демократичного ладу, опертого на засаді самовизначення народів і волі людських спільнот та одиниць.
6. У всіх взаєминах будемо шанувати існуючий під цю пору стан національних відносин на наших теренах. Висловлюємо надію, що спірне питання польсько-української границі буде вирішене у майбутньому між урядами польської та української держави дорогою приязного порозуміння.

Ми віримо, що з'єднання наших сил у спільному визвольному фронті спричиниться дуже поважно до розбиття й ліквідації московсько-большевицької тюрми народів та вийде на добро й щастя наших народів та всього людства».

В іншому документі під назвою «Вихідні позиції» українською стороною сформульовано принципи, на яких мала би базуватися співпраця. Найважливішими серед них залишалися взаємне визнання боротьби народів за творення власної незалежної держави, окреслення спільного ворога — радянського імперіалізму, визнання етнічного принципу у визначенні кордонів із правом кожного народу на самовизначення, плекання в суспільствах обох народів атмосфери взаємоповаги та потреби співпраці.

Для польської сторони найважчим для сприйняття був момент визнання етнічного принципу визначення кордонів. Зважаючи на це,

План наступу на місто Грубешів. Травень 1946 р.

представники українського визвольного руху у переговорах із поляками готові були навіть замінити цей принцип на принцип вільного самовизначення населення спірних теренів.

Інформуючи про хід переговорів за кордоном, Степан Бандера писав до Романа Шухевича: «Ми будемо стояти на тих позиціях, що і в минулих переговорах. Все-таки необхідно домовитися з ними. Труднощі будуть ті самі, що і раніше, — на базі спірних територій. Можливо, було б замість етнографічного принципу прийняти форму вільного самовизначення з пропозиціями щодо здійснення деякого переселення, яке зобов'язані будуть провести окупаційні держави. У деяких наших людей є побоювання, що це мало б поганий відгук серед українців. По-моєму, така формула, по суті, нічого не міняє, оскільки наша територія самовизначається до України. А такою постановою цього питання ми ставимо поляків у ситуацію, при якій їм важко буде заперечувати такий принцип».

Прагнення налагодити гідну співпрацю з польським національним рухом було не лише теоретичною розробкою ідеологів ОУН. Українські

повстанці отримували чіткі вказівки щодо реалізації зазначених вище положень. Саме на польські терени припадало найбільше закордонних пропагандистських рейдів з метою поширити антибільшовицький фронт. Найбільше листівок, звернень та інших пропагандистських матеріалів, виданих УПА до іноземців, призначалося для поляків — на сьогодні таких виявлено 16 видів. Уже в травні 1945 р. командування УПА наказало: «Серед польського населення проводити зорганізовані рейди відділів, розповсюджувати літературу, проводити сильну пропаганду на предмет спільного визволення всіх поневолених і загрожених большевицько-московським імперіалізмом народів».

Підготування пропагандистських акцій серед жителів Польщі відбувалося не хаотично, а згідно з чітко розробленим планом. Наказ командування УПА від травня 1945 р. застерігав вояків від проведення з власної ініціативи якихось спільних дій чи самовільних розмов із поляками. Керівництво українського визвольного руху приділяло значну увагу цим акціям, підготовка до їх здійснення спиралася на відповідні теоретичні розробки. Серед занять, які проводили політвиховники зі стрільцями УПА, було, зокрема, й таке: «Значення наших рейдів по польських селах та поведінка стрільців між польським населенням».

Заступник провідника ОУН на Закарзонні Василь Галаса написав спеціальну роботу «Рейди і політично-пропагандивна робота серед польського населення», яка визначала такі завдання пропагандистської роботи:

- «1. Піднести до максимального рівня антибільшовицькі настрої в польському середовищі і дати поштовхи до активізації безкомпромісної революційної боротьби проти Москви і її варшавської агентури в найширших розмірах.
2. Промостити шлях ідеї польсько-українського порозуміння на антибільшевицькій платформі і взаємного респектування суверенності обидвох народів, а одночасно пропагувати ідеї Антибільшовицького Блоку Народів (АБН)».

У зверненні до поляків так визначено завдання рейдів польськими землями: «Ми, Українські Повстанці, приходимо до Вас як приятелі і союзники. Метою нашого прибуття є детальне ознайомлення польського населення з фактами гноблення поневолених Москвою народів, поділитися з ним досвідом, як треба боротися з більшовизмом <...>. Звертаємося до всіх поляків, щоб допомагали нам інформацією і всім, що буде потрібно для нас. Бо ми воюємо проти Вашого ворога — Москви

і є вояками протибільшовицького фронту, який вирішує також і долю Вашої вітчизни».

Політичні керівники визвольного руху підготували спеціальну директиву «Короткі вказівки для тих, які зустрічаються з поляками». Документ цікавий як свідчення того, наскільки серйозно українські лідери ставилися до налагодження стосунків із поляками. Директива конкретизує теми та можливий зміст розмов із польською громадськістю. Щодо загальних тем зазначалося: проповідувати найширші, загальнолюдські ідеали свободи, братерства, любові, гуманізму, християнської культури, демократії, соціального прогресу; закликати проти варварства, реакції, терору, диктатури, тиранії. Головним гаслом визначено: «Воля народам! Воля людині!» У розмовах на політичні теми важливо було акцентувати на великій загрозі для обох народів з боку московського імперіалізму. При цьому наголошувалося, що поляки її суттєво недооцінюють, бо мають надто мало досвіду спілкування з більшовиками, натомість досвід українців вимірюється 25 роками боротьби.

Розділ «Конкретизація» містить тези: «Спільний визвольний фронт усіх поневолених і загрожених більшовицьким імперіалізмом народів. Це дасть: спільну силу для підваження СРСР зсередини, найсильніший політичний фактор назовні, повну компрометацію більшовицької системи в світі і спонуку до еventуального скорішого виступу альянтів <...>. Україна має азійський комплекс і схід Європи, також немало вже зроблено на Балканах. Вони [поляки. — *B. B.*] мають Захід, вікно в Європу, світове значення. Злучення усіх сил й усіх можливостей дасть справжню реальну силу, дасть і нам, і їм кращу перспективу та допоможе їх предмету, якого кров'ю торгують по всіх світових ярмарках — конференціях, дійти до ролі підмету в новій політичній системі».

Щоб здобути прихильність польського населення, керівництво українського підпілля наказувало воякам УПА під час жнив: «У тих селах, де поміж українцями живуть поляки і де ми настільки сильні та зорганізовані, що будемо керувати весняними засівами та іншими подібними працями, не поминати в плані загальної помочі також поляків, але допомагати також їм». З цією ж метою українських повстанців застерігали щодо особливостей реквізиції продуктів та іншого серед поляків. «Нашу збірковою акцією серед польського населення, — читаємо у спеціальній інструкції, — треба трактувати як добровільну і, з другої сторони, як акцію пропагандивну та відповідно до цього поводитися. Невдачу збірки не трактувати як невдачу політичну. Хоч ми в якомусь випадку зберемо

серед поляків мало обуви, білля чи харчу, але залишимо пам'ять, що ми поводитись примірно, нікого не тероризували зброєю, нічого не вимушували і, відправлені «з нічим», попросились добрим словом, — тоді це при одночасних пропагандивних розмовах дасть нам політичний капітал і допоможе навіть і в кращому проведенні збіркової акції в майбутньому».

Родинам загиблих у боях з УПА вояків Війська Польського (ВП) повідомляли про їхні втрати такими листівками: «Повідомляємо, що дня ... (дата, місцевість) згинув в бою з відділом Української Повстанської Армії (УПА) ... (ім'я, дані), що стверджено на підставі ... (документи, знайдені при поляглому, записки, листи, зізнання полонених). Повідомляючи про те Вас, просимо повідомити рідню і знайомих покійного. Висловлюємо при цій нагоді наше співчуття, що блаженної пам'яті (прізвище) був змушений віддати своє життя не за справу свого народу, але за інтереси большевицьких окупантів — ворогів українського і польського народів».

Пропагандистська кампанія швидко почала давати результат, змінюючи ставлення польського цивільного населення до українських повстанців. Зі звіту УПА з кінця 1945 р.: «Пропагандивні рейди по польських селах переконали точно польські маси, що ми проти мирного польського населення не виступаємо, а б'ємо тільки агентів і вилучників НКВД».

Наведені вище ідейно-програмові засади були також платформою для переговорів із поляками як в еміграції, так і на теренах Закерзоння. Перші з них тривали в Римі за участі представників Закордонного представництва Української головної визвольної ради та польського лондонського еміграційного уряду до 1946 р., проте завершилися практично безрезультатно. Натомість значно продуктивнішими були переговори, які велися безпосередньо на території дії обох підпільних рухів на Закерзонні.

Навіть у цих перемовинах легко помітити несиметричність ставлення до них обох сторін. Протягом 1945—1946 рр. відбулося багато двосторонніх зустрічей між обома підпіллями, при цьому з українського боку учасниками були уповноважені найвищим керівництвом командири повстанських відділів чи очільники визвольного руху, а з польського боку переговори вели на свій страх і ризик окремі місцеві командири. Одним із них був Мар'ян Голембйовський, який всіляко намагався налагодити контакти з УПА. Коли навесні 1945 р. це нарешті вдалося і він доповів своєму вищому командирю Яну Мазуркевичу, той тільки легковажно махнув рукою і сказав: «З хамами немає про що говорити».

11 липня 1945 р. відбулася зустріч між представниками Перемиського окружного проводу ОУН та керівниками АК цієї території. Ішлося про

співпрацю на локальному рівні, метою якої було не допустити непотрібного протистояння. Українські повстанці передали затриманого ними під час грабунку в українському селі поручника АК «Зигмунта» для суду над ним польськими підпільниками. Серед питань, які обговорювали, — боротьба із кримінальними групами. Українські повстанці запевнили, що вони повністю контролюють поведінку українського населення і не допустять жодних самовільних антипольських виступів. Натомість представник польської делегації визнав, що командування АК значно гірше контролює терен і може відповідати лише за своїх вояків. «Слід зазначити, — повідомив польський делегат, — що останнім часом створилися групи, які діють на власний розсуд. До таких відноситься група «Яструба» (Слепого), що здійснює грабежі і терористичні акти в цьому районі проти українського населення і яку АК збирається ліквідувати».

Незважаючи на взаємовигідні контакти і співпрацю на локальному рівні, у листопаді 1945 р. командування АК видало наказ про категоричну заборону переговорів з УПА. Однак Голембійовський порушив його і продовжував підтримувати зв'язки з українцями. Повстанські командири з обох сторін домовилися про взаємний обмін інформацією та узгодження дій. Польські підпільники навіть організували зустріч представників українського підпілля з англійським кореспондентом, який контактував із ними.

Урешті справа дійшла й до спільних українсько-польських бойових акцій. Однією з найвідоміших спільних операцій став штурм Грубешева об'єднаними силами УПА та польського підпільного формування ВіН, що прийшло на заміну АК. Зважаючи на важливість цього бою, розповімо дещо детальніше, тим паче що маємо кілька докладних звітів про його перебіг.

Уперше ідею збройної співпраці втілено в життя 6 квітня 1946 р. — тоді підпільники УПА і ВіН провели успішну акцію на станцію Вербковиці. Це місце використовували для депортації українців. Завдяки розвідці ВіН вояки УПА отримали паролі, які допомогли їм підсунутися впритул до гарнізону Війська Польського й атакувати.

Незабаром виникла потреба провести масштабнішу наступальну операцію на містечко Грубешів. Вона мала як конкретні практичні завдання — залякати комуністичні каральні органи, звільнити заарештованих, захопити документацію влади, так і політичні — маніфестація спільної боротьби українців та поляків. Ідея штурму Грубешева належала полякам, її ретельно обговорили на черговій зустрічі між УПА та ВіН 18 травня 1946 р. Тоді ж визначили дату наступу — ніч із 27 на 28 травня.

Український і польський повстанці

Грубешів — типове для цього регіону провінційне містечко, більшість будинків дерев'яні, лише кілька в центрі муровані. Місто було перетворено на важливий центр нової влади: тут було розташовано повітове управління безпеки, міліції, комуністичної партії, гарнізон НКВД (близько 220 солдатів) та штаб-квартиру переселенчої комісії, яка організовувала виселення українців в УРСР. Неподалік за містом стояли вояки 5-го піхотного полку ВП та 32-го відтинка військ прикордонної сторожі. Отже, ворожі сили були досить значні, хоча польські підпільники обіцяли, що вояки ВП та прикордонники не візьмуть участі в бою.

Зустріч учасників планованого наступу відбулася 26 травня в лісі неподалік Грубешева. З українського боку в ній брали участь вояки сотень

«Давида», «Яра», «Чавса» та боївки Служби безпеки, з польського — відділи ВІН «Млота», «Слепого», «Віктора», «Геля». «Між стрільцями нашими і ВІН, — читаємо у звіті про зустріч, — почалася розмова, пізнавали себе, оповідали про минулі стрічі — коли ми ще були ворогами». Очевидно, пізнавали колишніх ворогів не тільки прості вояки, а й їхні командири. Серед них, до прикладу, був Станіслав Ксьонжек — «Вирва», на той момент комендант Замоїського інспекторату ВІН, а два роки перед тим — один із командирів АК, які проводили так звану грубешівську революцію. Серед українських старшин, зрозуміло, були учасники антипольських акцій. Проте це не завадило колишнім ворогам ретельно спланувати наступ на спільного противника.

Згідно з розробленим планом, 120 вояків УПА отримали завдання штурмувати приміщення НКВД, боївка СБ — переселенчу комісію, вояки ВІН мали нападати на польську безпеку (УБП), міліцію та осередок компартії.

Українські повстанці використовували так звані торпеди — трофейні німецькі 150-міліметрові турбореактивні снаряди. Торпедник для цих снарядів винайшов чотовий УПА, уродженець Полтавщини Гриць Руденко, для запуску застосовували електричний струм або підпалену солому. Про точність наведення снарядів говорити не доводилося, їхнє використання мало за мету не стільки завдати фізичної шкоди ворогові, скільки залякати. Учасники бою згадували: «торпеди» летіли з пронизливим ревом літака, залишаючи за собою вогняний слід, як у комети.

Із артобстрілу міста й почалася атака повстанців, засвідчивши серйозність їхніх намірів. «Першу торпеду, — згадував «артилерист» УПА, — пустив я в кошари (казарми) НКВД. Торпеда потрапила всередину. Перед випускненням торпеди в будинку було світло, та видно було, що всередині кімнати робиться. Отже, я бачив, як двоє большевиків милось, а пізніше убирались. По вибуху торпеди я не бачив вже жодного світла, ані людей в кімнатах».

Бій у місті тривав півтори години, за цей час розбито будинки НКВД, УБП, пошти, захоплено комендатуру міліції, знищено автомобілі та документацію, звільнено з полону 25 в'язнів. Невдачею закінчився штурм переселенчої комісії — її чиновники виявилися дуже добре озброєними і зуміли відбити атаку повстанців. Вояки ВП, як і обіцяли польській підпільниці, не взяли участі в бою.

Об'єктивно оцінити втрати у бою важко: як зазвичай, кожна сторона подає дуже відмінні цифри. Згідно з повстанськими звітами, НКВД та

польські комуністичні сили втратили близько 100 вояків убитими, нато-мість комуністи офіційно повідомили про загибель 9 вояків НКВД, 5 польських прикордонників, 2 функціонерів комуністичної партії та 2 службовців УБП. З боку повстанців двоє українців загинули в місті, троє — під час відступу з нього і ще троє, зокрема український командир операції Євген Штендера, були поранені.

Значно більшими стали політичні втрати комуністів — результативна атака на певний час практично паралізувала репресивну активність. Інформація про успішну українсько-польську акцію позбавила владу можливості спекулювати на протистоянні між обома народами.

В одному з повстанських звітів із червня 1946 р. про ситуацію на Закерзонні читаємо: «Між польським підпіллям і нашим занотовано в ряді місцевостей добрі взаємини. Поляки в багатьох місцевостях домовляються про достарчення їм німецької амуніції, якої їм не достає; в заміну пропонують російську або якийсь товар. Одначе часто поодинокі власновольні акти українців проти поляків також нерідко трапляються, чи то з пімсти за попередні кривди, чи для звичайного грабунку, виводять поляків дуже скоро з рівноваги, і вони сейчас сиплять погрозами відновлення терористичних акцій. Факт замирення між польським та українським підпіллям, хоча він ще дуже хиткий і не прибрав уже розмірів ширшої співпраці, затривожив, як треба було сподіватись, найбільше большевицьких окупантів. Вони вдарили в усіх польсько-большевицьких газетах на алярм та намагаються розбити це порозуміння шалено шовіністичною протиукраїнською пропагандою».

Занепокоєність активною співпрацею українського і польського підпільних рухів навесні 1946 р. висловлював і керівник Міністерства державної безпеки УРСР генерал-лейтенант Савченко, який розіслав інформацію про переговори в усі обласні управління МГБ Західної України. При цьому наказав: «Під час проведення агентурно-оперативних заходів і чекістських операцій звернути особливу увагу на виявлення українсько-польських нелегальних документів і інших матеріалів, що підтверджують якоюсь мірою факти переговорів <...>. Піддати кваліфікованому допиту заарештованих з числа керівного складу ОУН—УПА і АК з питань переговорів і угоди між українськими і польськими націоналістами в останній час».

Незважаючи на військовий успіх акції у Грубешеві та ефект залякування, який справив факт співпраці між українськими та польськими підпільниками на представників комуністичної влади, розвинути далі

співробітництво в політичній площині не вдалося. На чергових українсько-польських переговорах, проведених уже після цієї операції, командир Замойського інспекторату ВіН Станіслав Ксьонжек — «Вирва» (наступник Мар'яна Голембйовського після арешту останнього на початку 1946 р.) повідомив свого українського колегу, командира Тактичного відтинка УПА «Данилів» Євгена Штендеру — «Прірву», що лондонський уряд проти підписання будь-яких порозумінь із УГВР та співпраці польського і українського підпілля, а також забороняє відділам ВіН проводити бойові дії разом із упівцями. Проте вже незабаром це питання перестало бути актуальним: до кінця 1946 р. польське підпілля практично згорнуло діяльність, а отже, співпрацювати з ним стало неможливо.

Перемир'я між українським та польським визвольними рухами протягом другої половини 1945—1946 рр., на жаль, не гарантувало повного спокою для цивільного населення, яке й надалі залишалося об'єктом атак кримінальних банд. З повстанського звіту з вересня 1945 р.: «В надсянських селах, де переселенча акція перейшла на початку місяця вересня, поодинокі українські села і поодинокі родини були у звітному місяці об'єктом нападів польських цивільних банд з-за Сяну. Тут польські банди виступали в характері АК або звичайних банд. Ця їхня бандитська акція не мала зорганізованого характеру й не принесла великої шкоди українському населенню».

«Українське повстання» в комуністичній Польщі

Протягом наступного періоду (осені 1945 — весни 1947 р.) українці найбільше страждали від збройних формувань польського комуністичного уряду, що поставив собі за мету очистити від них східні терени нової Польщі. Відбувалися окремі переговори українських повстанців із представниками влади на місцях. Проте вони не мали жодних перспектив, адже місцеві комуністи чи міліція йшли на них лише для гарантування власної безпеки з боку бандерівців, а тому не хотіли й не могли брати на себе жодних зобов'язань щодо припинення антиукраїнських акцій. Тому протистояння між українцями та поляками, тепер переважно тими, хто представляв силові та владні структури комуністичної Польщі, тривало.

При цьому слід зазначити, що ООН не ставила за мету провести загальнонародне антикомуністичне повстання українського населення на цих теренах. Її головним завданням було захистити українців, завадити їх виселенню. У спеціальних інструкціях із серпня 1945 р., які регламентували ставлення до поляків та нової влади, зазначалося: «Там, де будуть вимагати від українського населення лише заведення адміністрації, зложення контингентів, нормалізації відносин і т. п., загал населення повинен це виконувати. Теперішній час на цих теренах не дозволяє на це, щоби загал українського населення поставив загальний, безоглядний збройний спротив в заведенню державної адміністрації і т. п. В тих околицях, де будуть вимагати лише такої нормалізації відносин і не будуть стосувати примусового виселювання чи винищувального терору, — треба до цього застосуватись. Треба тоді спеціально уникати таких потягнень, які загострювали би відносини».

Проте уникнути ескалації не вдалося через рішучу налаштованість нової польської влади швидко та остаточно вирішити українське питання на східних територіях.

Тоді ж, у серпні, стан справ із виселенням залишався невизначеним, тривало інформаційне протистояння влади та українського підпілля. Перша намагалася подати переїзд украї позитивно, друге — як велике зло для переселених. У той час багато депортованих українців поверталися до домівок, і цим користалося українське підпілля, щоби утримати на місці інших. «В терени захитані, загрожені виїздом, — читаємо в інструкції з серпня, — треба вислати добрих пропагандистів, щоби піддержали населення на дусі. До цього можна використати з великим успіхом тих, які виїхали, і тепер голі й босі втікають сюди назад. Таких вже є багато. Декуди вернула половина сіл. Треба між ними вибрати пропагандистів мужчин чи жінок, ще відповідно перешколити і післати в другі околиці, загрожені виїздом, хай скажуть людям правду про благодаті виїзджаючих».

У вересні 1945 р. добровільне переселення зазнало краху, і комуністи вирішили надати йому нової форми, залучивши урядові війська. З довідки народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Рясного дізнаємося про радянську участь в ухваленні такого рішення. «За клопотанням НКВД УРСР, — читаємо тут, — через товариша Л. П. Берію Тимчасовий Польський уряд виділив дві дивізії Війська польського для боротьби з бандами УПА й забезпечення евакуації українського населення на території Польщі». З документа випливає, що ініціатива залучення військ до депортації належала радянській владі.

Брутальність поведінки військових щодо цивільних, залякування та вбивства були щоденною практикою нового періоду депортацій. Це спричинило черговий виток кривавого протистояння.

9 вересня 1945 р. командир Военної округи «Сян» Мирослав Онишкевич наказав відділам УПА почати масштабну збройну акцію для зриву насильницького вигнання українців із Закерзоння. У документі читаємо: «Всюди там, де будуть відповідні можливості, перевести боєві акції проти тих, які переводять виселення, знищувати виселенчі комісії та всіх інших, які змушують до виселення. Виселені українські села обов'язково спалили так, щоби не остали жодні будинки ні будівельний матеріал».

Через тиждень після початку насильницьких депортацій керівництво підпілля відзначало перші обнадійливі результати своєї діяльності: «Досвід останніх днів показує ще раз, що односпайний рішучий опір населення проти виселення є можливий і дає добрі висліди. Виїхали тільки ті села, які дали себе залякати акцією війська і погрозами. Села, які втікали, ховалися, а жінки, які остали, не боялися, але заявили, що ми не всту-

пимосся, не виїдемо, згинемо, але своєї землі не кинемо — по різних труднощах остали на місці. Такі села потерпіли тільки від грабунків».

Пропагандисти підпілля за головне завдання мали підтримувати й посилювати опір людей, інші підпільники — бути готовими до збройного його захисту. «Там, де будуть стосувати до населення терор, побої, розстріли й т. п., наказується негайно виступити збройно всіма силами. Стріляти переселенчі комісії, атакувати тих, які переводять виселення й тероризують населення, зривати мости, телефони, рейки».

Уже через два дні після видання цієї інструкції провідник Закерзонського краю ОУН Ярослав Старух жорстко критикував підопічних за недоліки в організації опору і недостатню стійкість у критичній ситуації. «Провідники терену, замість підготувати своїх людей до героїчного опору й оборони, самі улягають часто панічним настроям, — писав він. — Замість гарячим серцем, палким словом і твердою рукою держати керму життя й боротьби, вони самі ходять непевні, що робити, й тільки випитують населення, «що чувати», де облава, куди тікати». Для опанування ситуації провідник вимагав застосування крайніх засобів: «Тих, які будуть вагатися, — ганьбити й карати, а навіть розстрілювати! Натиснути на цілий організаційний апарат найтвердішими засобами для переведення цієї кампанії, для практичного переведення акції оборони перед виселенням!» Урешті паніку й непорозуміння перших днів вдалося подолати: українське підпілля організувало системний опір депортації, який тривав майже два роки, до весни 1947 р.

Наприкінці 1945 р. — у першій половині 1946 р. акції УПА розвинулися до повномасштабної партизанської війни: періодичні напади на військові гарнізони, виселенчі комісії, навіть на невеликі міста, нищення комунікацій (доріг, мостів, залізничних станцій, телефонного і телеграфного сполучення), спалення виселених українських сіл, аби їх не заселили поляки. При цьому акції проводили доволі великими військовими з'єднаннями — сотнями, а іноді й куренями, які зводили відверті наступальні бої з польським військом.

Урешті події переросли у те, що сучасний польський дослідник Гжеґож Мотика називає «українським повстанням». Навіть польські комуністичні автори визнають, що більш ніж півроку ініціатива у бойових діях повністю належала УПА. Люблінський воевода Рузга, описуючи активність українських повстанців у жовтні 1945 р., просив Варшаву виділити додаткові військові сили. «Оскільки операція українських банд є широкомасштабною, — читаємо в його листі, — а Народна міліція, Управління

громадської безпеки і полк внутрішніх військ не можуть протистояти цим бандам з огляду на їх чисельність і добре озброєння, прошу громадянина Міністра залучити військо з метою ліквідації банд і повернення спокою на ці території. Тоді можна буде спокійно здійснювати переселення українського населення до УРСР».

Паралельно зі збройними діями українські повстанці розгорнули широку пропагандистську кампанію, спрямовану на цивільних поляків. Важливо було заручитися підтримкою у спробах зірвати виселення. «Сьогодні вивозять нас, а завтра Вас, — читаємо у зверненні «Поляки» від 10 вересня. — Наша доля однакова. Тільки Вас ще пробують дури-ти польськими мундирами, гербом, прапорами, виборами, відзнаками та гарними, але фальшивими словами про демократичну Польщу. Однак рішає про все не польський народ, але Сталін і його кліка. <...> Поляки! Наша доля тепер однакова і наш шлях до волі той сам! — Зустріне-мось незадовго знову, або разом на Сибірі, — або разом в новому вільному світі на руїнах московської тюрми народів. Це залежить в най-більшій мірі від нашої постави і від нашої боротьби. Ставайте, отже, до спільної визвольної боротьби за спільні, великі вільностеві ідеали на-родньої і особистої людської свободи!»

Застосована польськими військовими сила, попри наступальні і про-активні дії УПА, почала давати результат. Кількість виселених восени 1945 р. знову зростає. «11.10 у с. Дубрівка ВП викидало населення з хат, — читаємо про це в підпільному звіті. — З помешкань викидали людей і всю хатню обстановку на подвір'я, били людей, внаслідок чого солтис цього села поїхав до Сянока, привіз виселенчу комісію, в якій записалось 50 українських родин на виїзд. Не записалось тільки 11 укра-їнських родин».

Крайовий провідник ОУН на Закерзонні Ярослав Старух, аналізуючи перший місяць насильницького вивезення, вважав, що за лаштунками цього процесу діє радянська влада, яка, між іншим, ставить собі за мету подальше розпалювання польсько-українського конфлікту. «Усім тим, — пише він про виселення, — кермують до найменших дрібниць больше-вицькі старшини в польських мундурах <...>. Вони власне натискають всіма силами на переселення й намагаються надати тій акції якнайбільш терористичні форми. Опісля другі, вже в більшовицьких мундурах, на кордоні, в переселенських комісіях чи за кордоном звалюють на поляків і намагаються серед вигнаних, стероризованих людей розбудити нена-висть до «палячків», які таке з нашим народом виробляють».

Підготовка нападу відділу УПА на Бірчу. Зима 1946 р.

Тим часом між відділами УПА та ВП восени 1945 р. розгорілися запеклі бої. «Дня 11 вересня сотня УПА заатакувала польське військо в селі Жогатин, — читаємо у звітах за жовтень 1945 р., — яке знущалося жорстоко над українським населенням і змушувало до виїзду. Ворог мимо великої чисельної переваги втратив 18 вбитих, 16 ранених і рятувався панічною втечею. Здобуто амуніцію і телефонічні апарати. Багато амуніції втратив ворог у вогні. Між вбитими є кілька старшин. В багатьох інших місцевостях відбулися бої. Терористичним частинам військ і міліції ворога

завдано поважних втрат. Від границь Словаччини до Бугу спалено багато сіл, з яких польсько-большевицькі людоїди вигнали українське населення. В багатьох місцевостях загал населення ставляв терористам з польського війська й міліції рішучий, завзятий спротив. Акція виселювання українців перемінилася у важку боротьбу великих розмірів. Ця боротьба стає щораз більше широка й голосна, чого ворог боїться». Повстанські документи подають інформацію про десятки нападів відділів ВП на українські села та про бойові виступи УПА. У підсумковому звіті про ситуацію на Закарпатті за листопад сказано, що на теренах Перемищини від початку акції спалено 46 сіл.

Хоча наказ від вересня 1945 р. передбачав знищення залишених українських сіл, часто господарства швидко заселяли поляки, що призводило до чергових польсько-українських зіткнень. «29.12 відділи командирів Хріна і Дідика спалили село Новосільці (200 чисел). З того села поляки вигнали в місяці липні 45 українських родин. Новопоселені поляки на сусідні польські села ставили завзятий опір, і сотні мусіли зводити бій. З ворожої сторони впало около [нрзб.] вбитих та багато ранених. Здобуто кріси й амуніцію. З нашої сторони один легко ранений. На згаданих розкинено летючки: "Поляки виселенці!"»

Активна відповідь українських повстанців призупинила подальше стрімке розростання переселенчої акції. Новий спалах протистояння припадає на початок 1946 р. «1 січня 1946 року, — читаємо у звіті УПА, — о год. 20.00 відділ У-2 провів акцію спалення двох польських бандитських сіл: Ділягова та Сільниця. Поляки, мешканці цих сіл, нападали на довколишні українські села, грабували та тероризували наше населення. Підвідділ 504 і 506 спалив Ділягову, а підвідділ 505 і БСБ спалив Сільницю. Поляки повтікали за річку Сян і опору не ставили. Спалено: 2 села (усі будинки). Здобуто: 12 штук худоби та 4 коні».

Протягом усього січня тривають завзяті бої між УПА і ВП. Згідно з даними узагальненого звіту, за цей місяць відбулася 31 збройна сутичка. Повстанці втратили 47 вояків убитими і 26 пораненими. З боку ВП втрати становили 89 убитих і 41 поранений. «Польський терор по відношенні до українського населення у звіттовому місяці, — читаємо у тому ж звіті, — заключається в слідуючих цифрах: вбитих, постріляних і помордованих українських селян бандами в ВП — 40, ранених 12, арештованих 357».

7 січня 1946 р. відділи УПА вчинили напад на містечко Бірча — опорний пункт польських військ у районі. Тижнем раніше, 1 січня, загоны польського війська з цього містечка атакували село Ляхава. «В селі, —

написано у повстанському звіті, — розпочали тоді свій кривавий танець. З хат забрали тоді 7-ох господарів-українців у віці 40—80 р. та 2-х хлопців по 16 років, та всіх розстріляли біля школи. Одного застріленого господаря вкинули в вогонь». Наступного дня брутально викинуто більше 300 українців із села Монастирець, 6 січня вранці, напередодні Святвечора, польське військо з Бірчі атакувало село Добре.

Така активність гарнізону Бірчі на антиукраїнському фронті не могла залишитися непоміченою для командування УПА на Закерзонні. Ще наприкінці 1945 р. кілька сотень УПА вчинили два наступи на це містечко. Найуспішнішою була перша акція, здійснена проти ночі з 22 на 23 жовтня куренем УПА під командуванням Павла Вацика — «Прута». Повстанці прорвали ворожу оборону, увірвалися в містечко, розбили тюрму, визволивши її в'язнів, знищили військові казарми. Успіх повстанців примусив польське військо ще більше укріпити свою твердиню, тож запорукою успіху нового нападу на Бірчу мала стати в першу чергу несподіванка. Саме тому штурм запланували безпосередньо на українське Різдво: «Акція спеціально була запланована в часі, коли поляки могли її найменше сподіватися, і мала за завдання викинути ворога з його укріплень і знищити ворожі укріплення та само містечко, котре має ще кільканадцять мурованих будинків». Запланований у різдвяну ніч бій був несподіванкою і для вояків УПА, які зазвичай відзначали це свято разом із цивільним населенням у контрольованих ними селах.

Загалом до штурму було залучено чотири відділи, а саме: сотні «Ударники-4» (командир Володимир Щигельський — «Бурлака»), «Ударники-7» (командир Григорій Янківський — «Ластівка»), «Ударники-2» (командир Дмитро Карванський — «Орський» заступав пораненого сотенного Михайла Дуду — «Громенка») та «Ударники-6» (командир сотенний «Яр», Михайло Кучер).

Загальне керівництво перебрав на себе курінний Михайло Гальо — «Коник». Увечері 6 січня він виступив перед вишикуваними і готовими до бою повстанцями. «У цей Святвечір, — згадує його слова учасник бою Михайло Озимко, — наша мета — піти у відплатну акцію проти Бірчі, щоб знищити це вороже кубло, яке палить українські села (показує в сторону присілка Ропи, де догоряла решта хат), вбиває невинних людей, старців, жінок і дітей та не дає спокійно відсвяткувати навіть того Святвечора. За ті всі кривди, за пролиту українську кров, за смерть наших упавших героїв ми сьогодні відплатимо. Замість колядок Різдва Христового будуть грати наші повстанські кулемети і вибухати гранати».

Наступ відбувався двома групами зі східного і західного боку. У першій групі, яку очолив «Бурлака», окрім його сотні, була також сотня «Ластівки». Її завданням було привернути до себе увагу ворога та зв'язати його вогнем, тим часом як дві інші сотні під командою курінного мали безпосередньо прорватися до міста і спалити його. Групі Володимира Щигельського вдалося під час наступу не лише привернути увагу ворога до себе, а й увійти у східну частину міста і здобути там кілька ворожих бункерів. Проте вже на початку бою стало зрозуміло, що вороги готові до активної оборони. «Поляки були сильно окопані, — читаємо у звіті з акції, — і мали навколо міста пороблені бункри, в котрих безперервно мешкали. Вже в перших хвиликах бою навколо міста грали ворожі кулемети, що свідчить про те, що ворог був приготований, чи радше, що був постійно на становищах. Момент заскочення ворога неприготованим в цій випадку відпав цілковито, однак відділи даліше виконували положені на них завдання».

Бій на східному відтинку тривав аж до ранку — у повстанців неухильно закінчувалася амуніція. Урешті, коли о 8:00 стало цілком зрозуміло, що бій на західному відтинку припинився і поляки всі свої сили перекинули проти відділів, підпорядкованих «Бурлаці», він дав їм наказ відступати. «Відворот відбувався під безперервним обстрілом автоматичної і крісової зброї ворога, — читаємо в звіті Тактичного відтинка УПА «Лемко», — а також тяжкого кулемета, якого противник примістив на узбіччі гори Валькова. По ворожих рухах було видно, що він намагається відтягти нам дорогу до лісу та унеможливити відступ потоками, що ведуть з міста Бірчі в південному напрямку, і тим способом оточити відділ на відкритому терені. Однак ворогові не вдалося досягнути своєї цілі, бо підвідділ час до часу ставив спротив, стримуючи наступ противника з крила та ззаду. Ворожа погоня тривала на шляху близько трьох кілометрів і мимо цього, що за відступаючими вислано сотню кінноти ВП, відділи добилися-таки до лісу і там, на скраю лісу, відкрили збройний гураганний вогонь по противникові, і це саме відбило ворогові охоту до дальшої погоні. Після чого відділи відступили на умовлений збірний пункт».

Дещо інакше розвивалися події на західній ділянці атаки. Першим недоліком стало те, що сотні через складні теренові умови не змогли вчасно прийти на визначені місця і синхронно розпочати акцію. У ході штурму міста нападники були дуже добре помітні для поляків завдяки підпаленим упівцями хатам. Зважаючи на те що відділи опинилися під прицільним вогнем ворога, о 5:00 дано наказ про їхній відступ.

Загалом під час акції повстанці зазнали великих втрат, найважчими з яких були загибель курінного Михайла Галя — «Коника» та виконувача обов'язків сотенного Дмитра Карванського — «Орського». Разом загинуло 23 повстанці, ще 22 було поранено. Найважливішими причинами невдачі стала нескоординованість початку акції (частина відділів через засніжений терен надто пізно прибула на місце і не мала жодної технічної можливості попередити про це інших), польський гарнізон виявився готовим до акції (його кількість становила 1500 польських вояків та рота солдатів НКВД, які, крім чисельної переваги, мали ще й можливість використовувати укріплення), повстанцям забракло важкої зброї для штурму укріплень, а згодом і амуніції для продовження бою, що затягнувся. Хоч операція завершилася поразкою для повстанців, вона засвідчила розмах дій УПА, відділи якої наважувалися штурмувати укріплені міста.

Через два тижні, 25 січня, вояки 34-го полку Війська Польського спільно з мешканцями польських сіл Небещани і Пораж напали на українське село Завадка Морохівська. «Около год, 9-ої спалили банди з ВП с. Завадку Морохівську та вимордували майже всіх людей, які там знаходилися. Тут не щадили навіть немовлят та старих жінок. Всі майже різали багнетами в нелюдський спосіб, немовлятам розпорювали животи, виколювали очі, жінкам відрізували груди, язики, живих кидали в огонь. Всі помордовані були катовані в страшний спосіб, так що годі це все описати. Замордовано 62 особи, 3 важко ранені, зрабовано всю худобу й майно». Це ж село стало жертвою ще двох жорстоких польських нападів. Напевно, саме тому всесвітньо відомий юрист Рафаель Лемкін серед актів комуністичного геноциду проти українців називає триразове знищення Завадки Морохівської й порівнює його з чеським селом Лідіце, знищеним нацистами.

Загалом у січні—лютому 1946 р. перевага залишалася на боці українських повстанців. Це змушені були визнати навіть керівники комуністичної Польщі, які доповідали у Варшаву: «Репатріаційна кампанія триває, однак її інтенсивність в січні і лютому зменшилася у зв'язку з ударами і диверсійною діяльністю українських банд. Українські націоналістичні елементи продовжують заважати переселенню українського населення нищенням державного майна, підривами мостів і залізничних колій та підпаленням господарств приватних власників. На цей час українськими бандами спалено 8362 господарства, втрати цивільного населення — 525 осіб. Найбільшою зухвалістю і агресивністю відзначаються українські банди у Лиському повіті. На територію цього повіту прибули останнім

часом банди із сусідніх повітів (насамперед Перемиського), а також Чехословаччини і навіть УРСР. Щодня доповідають про розбійницькі напади і вбивства, напади на пости МО і військо, підриви мостів і телефонних ліній та викрадення польського населення. Сили розташованого на території повіту війська і міліції недостатні, внаслідок чого військовій дії вести важко. Припинено контакти староства майже з усіма управліннями волостей».

Та все ж протягом наступних місяців виселенний терор практично не припинявся, що викликало неабиякі побоювання у керівників українського підпілля. «Виселення з кожним днем набирає на силі, — читаємо в документах УПА за квітень 1946 р., — а ВП не перестає грабити й палити українських сіл. Населення поки що держиться добре і ставить активний й пасивний спротив. Однак якщо такий терор потриває далі, то населення почасти виснажиться і заломиться та виїде зо страху перед репресіями польського червоного війська на схід».

Так само не припинялися бойові операції УПА, спрямовані як проти польських військ, так і проти польського населення, яке звинувачували в участі в антиукраїнських акціях. «Відділи УПА перевели відплатно-карну акцію на польські села, які брали участь разом із ВП в паленні і грабуванні українських сіл. Спалено повністю: містечко Буківське, с. Новотанец і Нагожани. Пограбоване в українських селян добро і худобу відібрано і віддано власникам-погорільцям».

У березні 1946 р. відділи УПА провели кілька успішних атак на прикордонні застави в селах Лемківщини. «В с. Яселко, — розповідає повстанський звіт, — зібралися більші частини погранзастав з Радошиць, Лупкова, Команчі з метою грабувати і палити українське село Вислік (повіт Сянок). Відділ Мирона зробив застави, а підвідділи В. і О. відділу Хріна робили наступ на село. Підвідділ гранатометчиків розпочав обстріл ворога. По перших трьох цільних стрілах ворог зазнав великих втрат. Перше стрільно впало на станицю ВП, де знаходилося 21 ворожих вояків, які внаслідок розриву стрільна всі погинули, одні від відламків, а другі, поранені, згоріли в огні, бо зараз станиця загорілася. Друге — впало між ворожі вози, третє — на роздоріжжя, де знова вбило кількох поляків. Ворог зразу ставив сильний опір, але цільний вогонь наших мінометів і ураганний наступ повстанців зломали ворожий спротив і розгромили ворога на голову. Ворожі вояки кинулися до втечі, але кругом витав їх сильний вогонь наших застав. Тоді ворог почав ховатися по хатах, пивницях, стріхах. Однак повстанці за дуже короткий час впоралися з во-

рогом і, повитягавши бандитів з-під ліжок, покарали їх так, як собі заслужили. Вбито 24 вояків польського червоного війська, 6 ранено, яких забандажовано і вислано на Словаччину, зловлено живими 79 вояків, в тому 12 старшин, 32 підстаршин».

Після цієї акції прикордонні станиці з сіл Воля Міхова, Команча, Радошиць втекли до села Лупкова, де намагалися укріпитися, аби зупинити повстанський наступ, проте невдало. «26.3.1946 р. відділ Діди́ка заатакував Лупків, — звітували повстанці. — Поляки сильно укріпились, так що не вдавалось здобути їх позицій. Однак другого дня (27.3.1946 р.) раненько сіли на поїзд і втекли на Словаччину. Там їх словаки роззброїли і щойно за кілька днів на інтервенцію Варшави, звільнили. Ворожі вояки оправдовували свою втечу напором величезної сили військ УПА і переконували словаків, їм, себто бандерівцям, ніяка сила не встоїться. Словаки тішилися, що так здорово наші повстанці прижарили червоних поляків (словаки їх ненавидять). По утечі ворога наш відділ знищив залізничну станцію враз з усім урядженням, будинок погранзастави і залізничної міліції та кілька мостів».

Попри успіхи, становище українських повстанців на Закерзонні ускладнювалося з кожним днем, особливо це стало помітно у квітні—травні 1946 р. У той час по інший бік кордону — в УРСР — тривала наймасштабніша антиповстанська операція НКВД, так звана Велика блокада за участі близько півмільйона радянських солдатів. До того часу кордон охороняли практично тільки війська НКВД, які для боротьби з УПА переходили й на польські території. «В другій половині місяця квітня та в місяці травні, — читаємо про це у звіті УПА, — відбулись на всьому терені українських земель за лінією Керзона великі облави й масові терористичні акції польського червоного війська й большевицьких спеціальних оперативних груп НКВД. Ці ворожі акції набрали тим разом найбільшого розміру і мали найбільше насилення з усіх дотеперішніх від часу переходу фронту».

Тоді ж, у квітні 1946 р., для протистояння українським повстанцям створюється операційна група «Жешув», відділи якої брали активну участь у вивезенні українців і в ліквідації українського підпілля.

Строк переселення, передбачений угодами 1944 р., завершувався у липні 1946 р., і польська влада вирішила в заключний момент кинути на пришвидшення депортації максимум сил. «В місяці травні й червні примусова виселенча акція була найсильніша і передусім найширша своїм територіяльним засягом. Ворог обіймив своїми військами відразу цілу

Лемківщину, невиселені ще залишки північної Перемищини, Ярославщину, Любачівщину, Томашівщину, Грубешівщину і на півночі Володавщину. Населення всюди втікало, ховалося, боронилося, як могло. Ворог, при помочі війська, приміював, як і досі, терор, грабунок, насильство. Багато сіл було частинно чи цілковито спалених ворогом, як, наприклад, ціле велике й багате село Переводів у Грубешівщині, багато людей арештованих, цілковито пограбованих і помордованих. Деякі села і цілі околиці держалися дуже твердо, прямо по-геройськи. Деякі видержали, mimo найбільших жертв, та залишились до сьогодні, в меншому чи більшому числі своїх мешканців. Більшість, однак, таки вигнали, одних по коротшому, других по довшому і важчому часі терору».

Для прискорення переселень продовжено пропагандистську кампанію, яка набула особливої актуальності після сповільнення депортацій 1946 р. У зверненні, виданому тоді польською владою, читаємо: «Українці! Не слухайте агентів реакції, якою б мовою вони до Вас не говорили! Не дайте себе ошукати! Репатріація українців на терени СРСР з Польщі не буде перервана. Записуйтеся добровільно на виїзд до СРСР, Вашої справжньої батьківщини. Польська адміністративна влада і польське військо охоче допоможе Вам в транспорті і в забезпеченні Вашого майна від грабунку з боку банд. Якщо почуваетесь українцем — виїжджай до Української радянської республіки. Геть агітацію українських і польських реакціонерів».

У завзятому протистоянні траплялися випадки, що можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини. На початку липня 1946 р. підрозділ 36-ї комендатури Військ охорони пограниччя із Волковії вчинив криваву розправу над жителями українського села Терка. За різними даними, тут було жорстоко вбито від 20 до 33 осіб, причому знищення цивільних не було стихійним і відбувалося за чітким сценарієм. «Дня 8.7.46 привезли усіх арештованих, яких після втечі з дороги осталось 26 осіб, з поворотом до села Терка. Тут загнали всіх до одної хати. В хаті забрали окремо трьох стариків — Матвія Дяка, років 60, Миколу Хамея, років 55, і Михайла Осташа, років 79. Крім того, відставили на бік дві жінки: Тетяну Лавер, років 45, і Марію Лавер, років 22. Обі ці жінки мали американського громадянства. Після цього залишилися лиш самі жінки й діти в числі 21 осіб, з того було 14 жінок і 7 дітей (хлопці і дівчата). Усіх залишених 21 осіб посадили на землі у хаті й постріляли з автоматів та порозривали гранатами. Опісля трупи і тих, що не згинали від куль і гранат, ще живих спалили разом у хаті».

Акція «Вісла», або Остаточне вирішення української проблеми в Польщі

Перелом у війні між українським підпіллям та польською комуністичною владою стався у липні—серпні 1946 р. Наступальний характер дій українських повстанців відчутно зменшився. Причиною стало офіційне завершення репатріації між УРСР і Польщею, а отже, припинення масштабних насильницьких акцій польського війська проти українських сіл. Рівень підтримки українських повстанців цивільним населенням також почав спадати. Значна частина українців, що залишилися на Закерзонні, сподівалася на дозвіл жити в межах польської держави, а тому намагалася бути лояльною до неї.

Зміну громадських настроїв фіксували діячі українського підпілля. У звіті про ситуацію в 1946—1947 рр. зазначено: «Загально беручи, то настрої серед населення часто мінявся, а залежало це в великій мірі від обставин, однак чим даліше, то все більше ставало помітним невдоволення з причини боротьби і все легкий песимізм опановував щораз то ширші круги українського загалу».

В іншому звіті про громадську думку після завершення виселення і спроби пристосуватися до нової ситуації читаємо: «Дуже велика частина населення, яке залишилося, живе на різного роду польських документах, звичайно дуже солоно оплачених і оплачуваних. Документи ці лиш «толеровані» радше зглядно і часово і не мають «твердої» тривалої вартости. Деякі намагаються «скріплювати» силу своїх сумнівних «документів» ходженням до костела та зовнішньою «патріотичною поставою»».

Перелом у співвідношенні сил на Закерзонні зумовлювався також тим, що після ліквідації тут польського національного підпілля органи безпеки комуністичної влади з кінця 1946 р. дістали можливість зосередити усі свої сили на боротьбі з ОУН та УПА.

Ще одним чинником були зміни в загальній тактиці визвольного руху. Після Великої блокади зими 1945—1946 рр. і значних втрат розпочинається перехід від повстанських форм боротьби до підпільних. Станом на середину—кінець 1946 р. майже на всіх теренах, за винятком Карпат, відділи УПА розформовані у невеликі боївки.

Іншим винятком стало Закерзоння. Хоча керівництво цих земель і отримало відповідні інструкції, проте не вважало за можливе розформування відділів УПА в цей час. Справді, важко було говорити про розпуск повстанських сотень, які ще кілька місяців тому повністю контролювали ситуацію, відкрито пересувалися тереном і були готові до відкритих фронтальних боїв із військом. Проблема полягала як в організаційній площині (як швидко переформатувати повстанські загони в підпільну мережу, а повстанця, що звик відверто воювати, — на підпільника), так і в психологічній: різке скорочення масштабів боротьби на фоні успішного завершення переселень було б схоже на капітуляцію. Заступник крайового провідника ОУН на Закерзонні Василь Галаса твердив: «Нам не можна було думати про скорочення кількості сотень в цій окрузі тому, що це була б психологічна помилка. Ми не могли сказати тому, хто сам добровільно зголосився служити, що чомусь-то він вже не потрібний».

Місцеве керівництво визвольного руху лише частково виконало розпорядження: значно скорочено кількість бойових акцій підпілля (згідно з повстанськими звітами, у червні 1946 р. їх було 63, у липні — 39, у серпні — 23).

Попри суттєву зміну ситуації, відділи УПА продовжували захищати українське населення, проводили наступи на польські населені пункти, звинувачувані в антиукраїнських діях. В одному з повстанських звітів за вересень 1946 р. читаємо: «Наші відділи перевели карально-відплатну акцію на польські бандитські села за Сяном, що на протязі польсько-більшовицької окупації визначилися особливою жорстокістю у своїй терористично-бандитській діяльності по відношенню до позісталого українського населення по цій стороні Сяну. У висліді відплатної акції спалено села: Гломчу, Долину і половину села Вітрилова. Напади терористично-грабункового характеру здичавілих польських елементів зі згаданих польських сіл не переводяться навіть по спаленні нами сіл».

У жовтні 1946 р. відділи УПА знищили містечко Варяж, причому постраждали невинні цивільні поляки. У листівці, яка пояснювала причину акції, зазначалося: «Відділи УПА мусіли знищити Варяж, гніздо гнил і безправ'я. Вправді, потерпіло при цьому польське цивільне на-

Вояки операційної групи «Вісла». Весна 1947 р.

селення, якому співчувається. Однак воно мусить зрозуміти, що боєві часто носять кривди і населенню. Місцеве командування зробило все, що могло, щоб охоронити населення, а відповідальність за невинні жертви спадає на тих, що вже багато накоїли лиха і біди в цьому терені та порізнили українців з поляками. Таку роботу продовжують вони далі, щоб розірвати затіснену приязнь братніх поневолених українського і польського народів та перешкодити їм будувати вільні держави. Хай, отже, Варяж буде наукою та пересторогою для тих, що хочуть українців знищити».

Узимку 1946—1947 рр. війна поступово пригасає. По-перше, через об'єктивні причини (зима суттєво скорочує можливості проведення партизанських дій); по-друге, керівництво українського визвольного руху розпочало підготовку до переформатування структур і на теренах Закарпаття. Його метою було суттєве скорочення чисельності повстанських відділів, перехід від повстанських до підпілних форм боротьби.

Разом із тим підпілля отримало інформацію про можливе поновлення виселення українців. З огляду на це, крайовий провідник Ярослав Старух ще наприкінці 1946 р. видав інструкцію, де наказувалося: «Посилити заходи щодо складування та збереження всього майна, щоб бути готовими до всіх можливих подій. Це стосується всього населення. Всім військовим та бойовим підрозділам підготувати необхідні вибухові

Депортація українців під час акції «Вісла»

матеріали і т. п. у разі, коли ворог зробить спробу провести ще одну акцію виселення, знову чинити максимально активний опір. У випадку початку такої акції, мають вибухнути масові пожежі, а також «піти в рух» мости та всіляка комунікація». Проте події розвивалися дуже швидко, і українські підпільники не встигли провести реформування чи підготуватися до очікуваної ворожої атаки.

28 квітня 1947 р. польська комуністична влада розпочала масштабну операцію «Вісла». За мету було покладено цілковите виселення українців південно-східної Польщі (близько 150 тисяч осіб, котрі залишилися тут після переселень 1944—1946 рр.) та остаточна ліквідація українського підпілля.

Комуністична пропаганда артикулювала тільки друге завдання. У листівці, поширюваній польськими вояками після початку операції, зазначалося: «З метою остаточної ліквідації вогнища бандитизму на південно-східних територіях уряд Речі Посполитої постановив, згідно із законом про прикордонну смугу, переселити українське населення з теренів, охоплених бандитизмом. Ці акції проводить державний репатріаційний уряд. Українське населення має зрозуміти, що переселення є наслідком дій УПА. Це важке, але необхідне рішення, котре забезпечить переселеному населенню спокійне життя в нових оселях, приго-

товлених урядом на інших теренах Речі Посполитої. Ті, хто не підпорядкується наказу і залишаться в околицях, охоплених переселенчою акцією, будуть трактовані як бандити УПА».

Але ще в першому варіанті плану операції (її тодішня назва була «Схід») дуже чітко вказана мета: «Остаточне вирішення української проблеми в Польщі».

Довгий час тривають дискусії, чи власне польська влада була ініціатором «Вісли», чи її спонукали до цього з Кремля. Відомий польський історик Ришард Тожецький стверджує, що рішення про проведення операції було ухвалено в Москві в лютому 1947 р., а її план готував нарком внутрішніх справ УРСР Сергій Савченко. Лише після цього було відповідне рішення польських комуністів. Цю версію підтримує і Гжегож Мотика, наводячи як аргумент цікавий факт: перша назва акції «Вісла» — «Схід», а в жовтні 1947 р. в УРСР відбулася інша масова депортація — операція «Захід». Крім того, можна згадати, що саме НКВД був ініціатором залучення військ до виселення українців восени 1945 р.

Ще одним аргументом на доказ цієї версії є документ, нещодавно віднайдений в архіві СБУ. Це лист міністра безпеки УРСР Савченка своєму керівникові міністру Абакумову від 20 лютого 1947 р. «Товариш Хрущов, — читаємо тут, — запропонував нашими оперативними і військовими силами підготувати і провести операцію з ліквідації банд у прикордонних районах Польщі. Зі свого боку вважаю доцільним проведення таких операцій, оскільки банди, що діють у польському прикордонні, чинять шкоду не тільки населенню Польщі, але й нерідко переходять кордон на наші території і здійснюють бандитські напади. Разом із тим вважаю, що в операції мають взяти участь і прикордонні війська МВД». Відповіді Абакумова, як і інших документів, що стосувалися цього сюжету, поки не виявлено. Натомість відомим є факт співпраці польської армії з радянськими військами під час власне операції.

Уже в перший день акції «Вісла» влада продемонструвала брутальність, з якою операція триватиме до завершення. «28.4.47 року, — читаємо у звіті українського підпілля, — почалась у цілому терені виселенча акція місцевого українського населення на захід. ВП ранніми годинами окружувало село і наказувало селянам від півгодини до чотирьох спакуватись і винестись за село на означене місце. Люди брали зі собою, хто що міг, бо запрягу по селах було дуже мало. Все майно оставили в хатах. Населення з плачем опускало свої села, не маючи змоги протиставитись ворогові. Того дня вигнано силою на захід населення з 54-ох українських

сіл. Селяни піхотою або власними підводами мусіли йти аж до залізничної станції. Всюди були потворені перехідні пункти, де УБП перевіряло населення. Підозрілих та родини підпільників давали окремо».

Заходи не обмежувалися викиненням українців із їхніх сіл, слідом за цим знищували самі населені пункти. «29.4.47 року спалило ВП такі села: Студене, Творильне, Завій, Лопінка. Попереднього дня, то є 28.4.47 року, спалено польськими червоними варварами на очах вигнаних силою людей такі села: Устрики Горішні, Ветляна, Стрибовиська, Гльське, Криве, Кобильське, Явірець, Бук, Присліп, Довжиця (частинно). Спалено не тільки хати, але всі стайні, шопи, пивниці, дерева на будову, дошки».

Українські повстанці не могли зупинити «Віслу» чи бодай чинити їй суттєві перешкоди. Звіти УПА лише констатують проведення польських акцій в тих чи інших селах, фіксують захисні дії підпілля. Та це й не дивно, адже повстанські сили Закерзоння, які становили близько двох тисяч вояків УПА і членів ОУН, змушені були протистояти двадцятьом тисячам солдатів польського війська та корпусу безпеки. «Тим разом супроти величезних сил, — пише у своєму останньому звіті із Закерзоння Ярослав Старух, — в порівнянні до наших, які кинув ворог, наші сили не вистачали, щоб поставити оборону населення перед виселенням. Зрештою, виселення прийшло нагло, скоро, переведене відразу майже всюди повністю в часі, коли терен був цілковито опанований ворожими силами».

Труднощів у протистоянні польському наступу додавало те, що УПА досі була структурована у відділах чисельністю близько ста вояків у кожному, що дозволило польському війську легше розгромити їх. Адже ця кількість була недостатньою для того, аби чинити ефективний опір діям ворога; з іншого боку, вона була надто великою, щоби уникати зіткнень із ним.

Польським військам удалося завдати вирішального удару по мережі українського визвольного руху на Закерзонні: більшість повстанських відділів розгромлено, тільки незначній кількості вояків вдалося прорватися на терени Чехословаччини чи УРСР, керівництво підпілля втратило зв'язок із підпорядкованими ланками. Доповідаючи у липні 1947 р. Проводу ОУН, Ярослав Старух указував на безперспективність спроб продовжувати тут боротьбу у попередніх формах: «Однак умовини дальшого побуту й боротьби у таких широких розмірах, як дотепер, переходять вже границі навіть надлюдських зусиль. Тому наша боротьба на цих теренах в найближчому майбутньому мусить

Відділ УПА Степана Стебельського — «Хріна». Весна 1947 р.

прибрати дещо інші форми, а оставші сили мусять бути розміщені відповідно до доцільності дальшої визвольної боротьби у витвореній тепер новій дійсності на цих теренах».

Реформуватися для дій у нових умовах українське підпілля на Закерзонні так і не зуміло. Оголошена командиром Воєнної округи «Сян» Мирославом Онишкевичем у вересні 1947 р. демобілізація УПА була вже явно запізною. Створювати дрібніші ланки, що мали би працювати по-новому, вже не було з кого, та й, зрештою, після виселення українців не було для кого. Хоча окремі прояви діяльності українського

підпілля польські органи безпеки фіксували і в кінці 1947-го, і на початку наступного 1948 р.

Підсумовуючи кількالیтню боротьбу на Закерзонні, Ярослав Старух незадовго до своєї смерті писав: «Безмір жертви крові і терпінь народу, принесений на цьому клапті української землі, та розмір і героїчність його боротьби творять таку величню карту історії, якої не було ще ніколи в минулих віках і тисячоліттях! Незатертою пам'яттю найбільших гордощів і слави лишиться майбутнім поколінням українського народу той образ, коли рештки ограбленого, вигнаного насильством із його землянок, побитого і скатованого до крові населення української Перемищини везли ворожі людолови на вивіз в чужу землю, а вони з вагонів, незважаючи на побої, махали на прощання своїм повстанцям до лісів хусточками свій привіт, одверто перед лицем ворога-ката».

Втрати у війні після війни

Варто оцінити втрати, яких зазнали обидві сторони в останньому акті польсько-української війни. Тут спиратимемося на дослідження польських істориків, оскільки ґрунтовних підрахунків українські дослідники не проводили. Польські комуністичні історики Антоні Щесняк і Веслав Шота вказують, що за 1944—1947 рр. від рук українських повстанців на Закарзонні загинули 997 польських вояків, 603 члени партій, міліціонерів, сільської адміністрації, 599 цивільних осіб. Причому найбільше вояків загинуло 1946 р., коли УПА досягла апогею свого розвитку на Закарзонні, тоді ж полягло 98 цивільних осіб. Більшість цивільних (368) загинуло 1945 р. — очевидно, під час відплатних акцій українського підпілля після хвилі польського терору навесні того року. Акцентуючи увагу на кількості втрат цивільного населення протягом трьох років, інший польський дослідник, Збігнев Ковалевський, вказує, що за значно коротший період 1945—1946 рр. від рук польського підпілля загинуло 536 цивільних осіб.

Структура втрат і їхня динаміка яскраво засвідчують, що українське підпілля на теренах Закарзоння боролось не проти поляків, а проти комуністичної адміністрації, її військ та сил безпеки. Натомість з українського боку в період 1945—1948 рр., за підрахунками Гжеґожа Мотики, загинуло 6—7 тисяч осіб, причому більшість із них цивільні. Отже, польська комуністична держава воювала не тільки, а може, й не стільки проти українського повстанського руху, як проти українського населення загалом. Це чи не найкраще ілюструє проведена 1947 р. акція «Вісла», коли під приводом ліквідації УПА було повністю депортовано і розсіяно українську національну меншину. Боротьба польської комуністичної влади проти українського підпілля тривала і після «Вісли», але вже не мала попереднього розмаху, тим паче не мала характеру польсько-української війни.

Отож, саме операція «Вісла» стала завершальним актом Другої польсько-української війни. Війни, яка тривала п'ять років і зібрала кривавий урожай жертв з українського та польського боку. Вона закінчилася 1947 р. без жодних капітуляцій, так само як і почалася 1942-го — без жодних оголошень.

«Війна» довкола війни

Згадати не можна забути

Другій польсько-українській війні судилося тривале життя в пам'яті обох народів. Причиною цього був її драматичний характер, а також те, що кривавий вихор зачепив тисячі українських і польських родин. Не менш важливою стала необхідність тривалий час приховувати переживання — у комуністичні часи як у Польщі, так і в УРСР говорити про цю війну заборонялося. Адже вона руйнувала одну з комуністичних ідеологем про дружбу народів, а згадки знову привертали б увагу до діяльності підпільних антирадянських рухів.

Тож про конфлікт між українцями і поляками радянська пропаганда згадувала дуже рідко і лише для того, аби черговий раз розповісти суспільству про «звіряче обличчя націоналізму» — чи то українського, чи то польського. Наприклад, 1967 р. вийшли друком спогади Генрика Цибульського «Червоні ночі». До 1990 р. великими накладками надруковано ще чотири видання цієї книги (1969, 1974, 1977, 1990). Тому вона справила значний вплив на уявлення польської громадськості про події польсько-українського конфлікту. На фоні майже цілковитої мовчанки про трагедію Волині вона сприймалася мало не як відкриття недоступної до того правди. Змальований опис подій був далеким від історичних реалій. Адже українські націоналісти постали як «гітлерівські посіпаки», «жорстокі садисти», протистояти яким поляки могли лише завдяки радянській підтримці, — тези, корисні для комуністичної пропаганди. Особливо актуальними вони стали для комуністів у другій половині 1980-х рр., коли наростав антикомуністичний рух вже не лише в Польщі, а й в Україні. Саме тоді з'являються публікації Едварда Пруса (такі як «Герої з-під знаку тризуба», «Атаманія УПА»), витримані цілком в тому ж дусі комуністичної пропаганди. Особливість цього автора в тому, що після розвалу комуністичного режиму він не просто не зник як один з його трубадурів, а став одним із головних речників кресов'яцьких (організацій, які об'єднують поляків-вихідців із Західної України) націоналістичних середовищ у Польщі.

Інтенсивніше обговорення польсько-українського конфлікту до 1991 р. відбувалося за межами комуністичного простору. Зокрема, українські та польські емігрантські структури першими почали публікувати спогади чи тогочасні документи. Проте для подолання травматичного досвіду, яким була ця війна, закордонних ініціатив було замало, адже основні її учасники та очевидці, котрі жили в межах радянського впливу, були позбавлені права говорити про свій біль. Можливо, якби не було цієї заборони, тема Другої польсько-української війни через кілька десятиліть, після належного вшанування всіх її жертв, втратила би політичну складову, і тоді її б обговорювали лише її свідки та науковці.

Тим часом весь невисловлений і накопичений за десятиліття мовчання біль «прорвало» після падіння СРСР і утворення незалежних держав України та Польщі. Головними ініціаторами та промоутерами обговорення гострих питань польсько-української війни стали ті, хто протягом багатьох років змушений був мовчати, — її учасники, очевидці та жертви.

Однією з перших польських публікацій на цю тему стала книга під редакцією Юзефа Туровського і Владислава Семашка «Злочини українських націоналістів проти польського населення Волині 1939—1945 років». Видання 1990 р. містило 350 свідчень ветеранів АК про факти антипольського терору на Волині. Метою упорядників книги, як видно вже з її назви, було описати «злочинну» діяльність вояків УПА та членів підпілля ОУН. Відповідно, польсько-українське протистояння подавалося вкрай односторонньо: поляки лише жертви, винні лише українці. Заданий публікацією напрямок поступово став домінувати в польській суспільній свідомості, а згодом навіть у історіографії.

В Україні навіть за кілька років після розвалу СРСР не з'явилося якихось досліджень чи спроб зібрати джерела на цю тему. Українська історіографія, яка зазнала більших, ніж польська, втрат у комуністичні часи, значно довше спиналася на ноги. У суспільно-політичному дискурсі незалежної вже країни тривалий період домінувала еkleктична модель українського минулого, яка поєднувала в собі нові національні віяння (такі як історія УНР) з канонами радянської історії (як Велика вітчизняна війна). Тема УПА залишалася на маргінесі академічної історії.

Доволі сильна комуністична партія продовжувала активну боротьбу із дискредитацією українського визвольного руху в роки Другої світової війни, надалі змальовуючи його антинародним та колаборантським. У 1990-ті рр. одним із сюжетів дискредитації УПА у виконанні комуністів

стає волинська тема. При цьому комуністи в Україні активно використовували напрацювання польських націоналістичних істориків.

Але і їх «напрацювання» ставали в пригоді польським історикам. Цитата із раніше згаданого «наказу» Дмитра Клячківського про знищення всього польського населення, яку безкритично передруковували не лише такі одіозні публіцисти, як Едвард Прус, але й історики Владислав Філяр, Леон Попек, вперше була запущена в інформаційне поле у статті Владислава Наконечного «Мертві закликають живих», що з'явилася 1994 р. Автор фальшивки — колишній директор партійного архіву Волинського обкому КПУ, згодом редактор газети «Радянська Волинь».

Український дослідник Сергій Рябенко довів, що публікації Наконечного є першоджерелом ще принаймні двох важливих фальшивок, які мали доповнювати «наказ», ілюструючи його виконання. Ідеться про «лист» Юрія Стельмашука до Миколи Лебеда (від 24 червня 1943 р.) та «звіт» одного з повстанських командирів на Волині Івана Климчака — «Лисого» за вересень 1943 р. Як і з першою фальшивкою, двом наступним вдалося міцно прописатися в польській та навіть українській історіографії. Цитати з них безкритично використовують, крім уже згаданих Філяра та Попека, Гжегож Мотика та Ігор Льюшин. Комбінація трьох фальшивок лягла згодом в основу міфу про існування в українських націоналістів наміру знищити все польське населення Волині, який став підвалиною для політичних рішень щодо визнання антипольських акцій геноцидом.

Політизація питання польсько-українського конфлікту почалася в 1990-ті рр., навіть швидше, ніж його серйозні дослідження. В Україні його використовували здебільшого ліві та проросійські сили з метою не допустити визнання на державному рівні воєнків УПА учасниками боротьби за незалежність. У Польщі, навпаки, він став знаряддям для мобілізації правого електорату, зокрема тому, що в цьому таборі вагому роль відігравали так звані кресов'яцькі організації, серед яких було чимало свідків чи нащадків тих, хто пережив конфлікт.

1997 р. тема польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни вперше прозвучала на президентському рівні. Леонід Кучма та Александр Квасьневський оголосили спільну заяву «До порозуміння і єднання». Тут згадані і сторінки спільної історії, і трагічні непорозуміння між нашими народами: «Військове протистояння у XVII—XVIII століттях, прояви антиукраїнської політики польської влади у 20—30-х роках XX століття, переслідування польського населення в Радянській Україні у період

сталінських репресій. Не можна забувати польську кров, пролиту на Волині, зокрема у 1942—1943 рр., жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Окремою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція «Вісла», що завдала удару всій українській громаді Польщі... Складаємо шану безвинним — закатованим, полеглим і примусово переселеним українцям та полякам. Засуджуємо винуватців їхніх страждань. Разом з тим, висловлюємо вдячність всім, хто впродовж тих важких років сприяв українсько-польському зближенню. Сьогодні Україна і Польща є суверенними державами, добрими сусідами, стратегічними партнерами. Тому вкрай важливо подолати гіркоту, що залишилась в історичній пам'яті багатьох українців і поляків». Крім того, президенти закликали залишити дослідження конфліктів минулого фахівцям, а своїх сучасників — розвивати добросусідські відносини. Перша політична заява такого рівня цілком могла бути й останньою — все, що потрібно було, аби зробили політики, нею було зроблено. На жаль, так не сталося — питання польсько-українського конфлікту продовжує виринати на політичному рівні досі.

Дискусії від самих початків були надзвичайно емоційно зарядженими. Їх учасники часто хотіли не стільки обговорити щось чи почути інших, а передусім висловитися самі. З обох сторін звучали гострі заяви і звинувачення, причому головною темою для поляків стала Волинь 1943-го, а для українців — жертви Закерзоння та акція «Вісла». Долучення до обговорення професійних істориків з обох сторін дало їй пізнавальну цінність, проте далеко не одразу позбавило емоційної складової.

У цьому плані показовими є семінари під загальною назвою «Польща — Україна: важкі питання», що тривали понад десять років за участі науковців двох країн. Той факт, що ініціаторами проекту були Світовий союз воїнів АК та Об'єднання українців Польщі, які згуртовували у своїх лавах зокрема і ветеранів польсько-української війни, часто проявлявся в надзвичайно гарячих диспутах чи спробах їхньої надмірної політизації. Зрештою, одна з таких суперечок (до речі, присвячена причинам та перебігу акції «Вісла») мало не припинила реалізацію самого проекту — зі складу його ініціаторів вийшло Об'єднання українців Польщі.

«Важкі питання» продемонстрували не лише емоційний фон довкола проблеми польсько-українських стосунків, але й певну асиметричність у ставленні сторін до її вивчення. Якщо з польського боку семінари

всіляко підтримували державні структури, їм надавали загальнодержавного статусу, то з українського основними виконавцями були західно-українські університети, що зводило рівень конференцій та обговорень до локального. Крім організаційної, у матеріалах семінарів відчувалася й певна наукова диспропорція. Більшість польських науковців — фахівці з історії польського чи українського підпілля, дослідники, які вже тривалий час вивчали конфлікт. Натомість з українського боку чітко проявився брак таких фахівців, адже дослідження історії УПА майже не відбувалося на академічному рівні. Тож, якщо польські науковці мали великий багаж опрацьованих джерел та літератури, з якими вони виходили на дискусію, то українські історики часто лише починали відкривати для себе невідомі сторінки минулого.

Значну роль відіграв не однаковий у двох країнах доступ до архівів. Якщо у Польщі фактично не було обмежень до першоджерел, то в Україні недоступними залишалися сховища колишнього архіву КГБ, який, як виявилось згодом, містив чи не найбільше матеріалів на цю тему.

Попри певні проблеми, серія конференцій «Важкі питання» відіграла значну роль у вивченні Другої польсько-української війни, увівши до наукового обігу велику кількість нових фактів та джерел і врешті вивівши дискусію в наукову площину.

Теорія «геноциду на Волині»

Переломною в польсько-українських дискусіях стала поява двотомної публікації Еви і Владислава Семашків «Геноцид, здійснений українськими націоналістами щодо польського населення Волині в 1939—1945 роках». Понад тисячу сторінок свідчень очевидців та жертв протистояння почали іноді подаватися як остаточний аргумент в історичних суперечках. Книгу діаметрально протилежно сприйняли в обох країнах — в Україні критично, вказуючи на численні неточності та свідомі перекоєння, яких припустилися упорядники, у Польщі — із захопленням, акцентуючи увагу на масштабах виконаної упорядниками роботи.

Видання Семашків не лише отримало поважні книжкові відзнаки в Польщі, але й породило схожі проекти Команського та Секерки про події на Львівщині, Тернопільщині, Станіславівщині. Покликання на цю книгу стало фактично обов'язковим елементом кожного нового наукового дослідження з цієї теми.

На жаль, таким чином зібрані через десятки років спогади поступово почали витісняти з історіографії документи 1940-х рр. як основне джерело. Саме дослідження Семашків стало основою для масштабної інформаційної та політичної кампанії, присвяченої 60-й річниці «волинської різні», яка розгорнулася 2003 р. Саме після виходу цієї книги дедалі більшої популярності набуває визначення «геноцид» щодо антипольських дій УПА.

Уперше це поняття стосовно польсько-українського конфлікту вжив іще 1951 р. відомий польський націоналістичний діяч Єнджей Гертих, один із соратників головного ідеолога польського націоналізму Романа Дмовського. «Українці, — писав він, — використали проти нас метод різні. Ця різня була не безвідповідальним вибриком натовпу, а планованою операцією, застосованою в політичних цілях впливовою політичною організацією. Ця операція відповідає повною мірою винайденому кілька років тому слову "геноцид"».

По суті, ті самі тези слідом за Гертихом згодом почали повторювати деякі публіцисти, потім журналісти, а далі й політики в Польщі. До літа 2009 р. на політичному рівні це слово використовували радше маргінальні сили, аж поки 2016-го воно не стало елементом політичного мейнстріму.

Тому, перш ніж вести далі розповідь про те, як польсько-український конфлікт обговорювали в обох суспільствах, слід детальніше зупинитися на спробах застосувати поняття «геноцид» для його означення. Адже саме це визначення поступово стане одним із найважливіших інструментів в інформаційних та політичних кампаніях довкола польсько-українського протистояння.

Одним із завдань, які ставили перед собою деякі історики, політики та громадські діячі, було показати польську сторону в конфлікті з українцями лише жертвою. Відтак у їхніх описах всі страждання приписуються майже винятково полякам. Активні дії польських підпільників зі знищення українців подано лише як вимушені акції у відповідь на українську агресію.

Для такого одностороннього подання подій минулого конфлікту термін «геноцид» видається найкращим. Тим часом, як свідчать документи і як, сподіваюся, вже побачив з прочитаного в цій книзі читач, поляки проявляли як мінімум не менше ініціативи в протистоянні з українцями. Обидві сторони однаковою мірою проводили як наступальні, так і захисні дії. Обидві сторони чинили дії, які можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини. Але чи можемо називати їх геноцидом?

Конвенція ООН (від 1948 р.) визначає геноцид як «дії, вчинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

- убивство членів такої групи;
- заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;
- заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи;
- насильницьке передання дітей з однієї групи в іншу».

Тож варто спробувати накласти перелічені в конвенції ознаки на обставини польсько-українського конфлікту, аби побачити їх відповідність цьому термінові. Це вже зробив польський юрист Ришард Шавловський, тож нижче зачитуємо й прокоментуємо його висновки.

«Так звана антипольська акція, — пише він, — обійняла цілу національну польську групу в околицях, досяжних для виконавців».

Насправді, як свідчать документи з Волині (зокрема, звіти з Володимирсько-Горохівської округи), метою акції були не всі поляки, а лише ті, кого вважали нелояльними до українського визвольного руху. Ще раз зачитую фрагмент використаного вище документа від липня 1943 р.: «Спокійна нерозполітикована прихильна до українців частина поляків або лишилася на місцях, або повернула до своїх осель після отримання за певнення їхньої безпеки з боку українців... Та частина польського населення, якої не торкнулася акція, залишається нині на своїх колоніях при щоденних працях. У деяких випадках польське населення мильно зрозуміло причину протипольської акції та виявило охоту до переходу на православ'я, а часами навіть просить дозволу «на зміну національності». Тим вияснено, що українці мають до поляків претензії не за їхню приналежність до польської нації чи католицької релігії, а за вороже ставлення до українського національного питання і українських визвольних змагань на українських етнографічних територіях».

В інструкціях з Галичини чітко вказано обмеження і заборону на вбивства жінок, дітей та старих. «Ми мусимо провести сильну акцію по ліквідації в основному *найактивнішого провідного елемента та боєздатного (жінок, дітей, стариків не чіпати)*... Кожному комендантові боївки з'ясувати ціль боротьби з поляками, як також методи примінені в цій боротьбі. Не ліквідувати таких, що кожночасно готові навіть своєю активною боротьбою засвідчити вірність УССД та її владі». Тобто завданням не було нищити всіх, хто опиниться в зоні досяжності, а лише тих, кого вважали нелояльними до українського руху.

Наступний важливий аргумент, який наводить Шавловський: «Антипольська акція відбувалася цілком в рамках передбаченого 2 статтею конвенції про геноцид, де йдеться про намір знищення групи («цілком чи частково»)». Український намір знищення (і то цілком) польської національної групи на Східних Кресах в період Другої світової війни виникає однозначно хоча б з двох архівних документів, у яких командири УПА давали накази про повне фізичне знищення поляків на теренах під їхнім контролем». У посиланні, яке мало б підтвердити існування таких наказів, читаємо про... вищезгадані фальшивки Владислава Наконечного, які цитує Владислав Філяр, а відтак і Шавловський.

Прокурори польського Інституту національної пам'яті Пшемислав Мішко і Кшиштоф Матковський доказ наміру про загальне винищення

польського населення вирішили шукати в ідеології ОУН і наводять цитату зі звернення першого Конгресу ОУН 1929 р. «Організація Українських Націоналістів, маючи на меті створити Незалежну Соборну Українську Національну Державу, змагає до повного усунення всіх окупантів з українських земель». Проте різниця між тезою про повне усунення всіх окупантів (що є характерною для будь-якого визвольного руху) та постулатом про повне усунення представників інших національностей залишається поза їхньою увагою, відтак наведена постанова перетворюється на «генеральну директиву [про загальне винищення поляків. — В. В.], для реалізації якої очікувався належний момент».

Цікаві міркування про засадничу різницю між воєнними діями (навіть із воєнними злочинами) й актами геноциду наводить німецький історик Гельмут Кьоніг. «Воєнні дії, — пише він, — за визначенням характеризуються тим, що застосування насильства розподіляється симетрично між обома сторонами. Солдати, які воюють між собою, не тільки вбивають своїх ворогів, але й одночасно самі ризикують бути убитими. Цей принцип продовжує діяти і тоді, коли одна зі сторін має явну перевагу в солдатах та озброєнні. Цей принцип може застосуватися і до солдатів армії, що порушують правила ведення війни, ігнорують розподіл на воююче і мирне населення і не дотримуються положень *iusin bello* (воєнного права)». Така симетрія абсолютно відсутня в актах геноциду, під час яких «злочинці могли бути повністю впевнені, що вони ніколи не зазнають нападу з боку тих, хто приречений до знищення. І навпаки, жертви не мали жодних можливостей для власного захисту чи розправи над катями та вбивцями. Такий асиметричний розподіл засобів влади і насильства принципово відрізняє запілля від поля битви і війну від геноциду».

Як видно з викладених у цій книзі фактів, у польсько-українській війні не було такої асиметрії, адже жодна зі сторін не контролювала ситуацію повністю.

З німецьким ученим згоден український дослідник геноцидів Андрій Козицький: «Крім суто юридично-правової оцінки геноциду, існує ще й ціла низка інших обставин, котрі впливають на кваліфікацію цього злочину та його інтерпретацію. До таких обставин-ознак належать: беззахисність жертв, суттєва перевага однієї зі сторін конфлікту в силі, організованості, можливостях координувати свої дії та забезпечувати їх «інформаційний супровід», а згодом приховати сліди учинення злочину. Такої всебічної переваги у силах неможливо досяг-

нути без використання державного апарату. Усі випадки юридично визнаного на міжнародному рівні геноциду здійснили винятково представники державної влади... Українці в умовах німецької окупації, звісно ж, своїй держави не мали. Крім цього, на Волині 1943 р. вони не могли похвалитися й надто великими військовими та організаційними можливостями. Українські структури, котрі польська сторона звинувачує в організації геноциду, перебували в підпіллі. У першій половині 1943 р. УПА налічувала на Волині 6—8 тисяч осіб. Крім українських партизанів, на Волині діяли радянські та польські партизанські сили, а найбільшою мілітарною силою на Волині 1943 р. була німецька окупаційна адміністрація. Зайвим було б наголошувати, що в таких умовах немає підстав говорити про українську монополію на застосування насильства, яка є однією з головних передумов організації геноциду. З іншого боку, польська сторона на Волині не була цілком беззахисною. Там існували структури озброєного польського підпілля, а також розгалужена мережа польських сил самооборони, дозвіл на формування яких дала німецька окупаційна влада. Німецька сторона навіть передала польським силам самооборони певну кількість зброї. У багатьох випадках неприхованими союзниками польського населення на Волині виступали радянські партизани, базами постачання та квартирування для котрих ставали польські села. Отже, у жоден спосіб не можна ствердити, що поляки на Волині апріорно перебували в ситуації беззахисних жертв».

Звіти українського та польського підпільних рухів і радянських партизан, які широко цитовано в цій книзі, під час опису подій 1942—1947 рр. дають безліч доказів на користь сказаного Козицьким. Нагадаю для прикладу лише один із них, який спростовує тезу про цілковиту беззахисність польського населення на Волині. Літо 1943 р.: «Ліквідуючи по дорозі колонії Борок, Ляди і частину Курорту, відділи відійшли під укріплені становища. Заалармований ворог сильним кулеметним вогнем здержав наступ. Він тривав до полудня. На місце притягнуто гарматку та переведено підготовку до дальшого наступу <...>. В наступі на Вирку перший відділ наткнувся своєю передовою охороною на ворожу заставу. Ворог, відстрілюючись, відступив. По зліквідуванні Острівки в год. 3-ій почався бій за Вирку. Ворог загніздився у мурованих будинках біля костела і у костелі та, вмістивши на деревах кулемети, цільно спрямував вогонь по нашій лінії. Після двохгодинного бою відділ перейшов до наступу».

Продовжимо викладати аргументи Андрія Козицького: «Дослідження геноциду з соціологічного погляду базуються на постулаті, що періоду фізичного винищення представників певної людської групи мусить передувати тривалий термін своєрідних «підготовчих дій»: ідеологічної обробки потенційних виконавців масового винищення, формування «образу ворога» та поступової віктимізації майбутніх жертв. «Ідеологічне накачування» має важливе значення також і в сам момент вчинення злочину геноциду, адже тоді воно відіграє роль своєрідної моральної анестезії для катів, котрі масово мордують невинне населення. Тоталітарні та авторитарні режими, які вчиняли злочини геноциду протягом XX ст., незмінно дотримувалися саме такої схеми дій. Ідеологічна підготовка винищення вірмен, євреїв, циган, тутсі тривала багато років. У випадку подій на Волині немає навіть натяку на таке тривале і свідоме формування українською стороною «образу ворога», спроб дегуманізувати волинських поляків». В інформаційних матеріалах, які українські повстанці поширювали серед польського населення, головним мотивом були спроби його залучення до спільної антинімецької, а згодом антирадянської боротьби.

«Важливим моментом, який свідчить проти «геноцидної інтерпретації» подій на Волині, також є відсутність спроб української сторони затаювати учинені на поляків напади, — пише далі Козицький. — Між тим, усі головні винуватці геноцидів XX ст. (молодотурецький уряд Османської імперії, більшовики, нацисти, червоні кхмери та ін.) доклали значних зусиль для того, аби утримати вчинені ними злочини в таємниці. У тих випадках, коли репресивні дії не намагаються приховати, це свідчить про їхню інструменталізацію. Такі напади мають продемонструвати рішучість однієї зі сторін конфлікту застосовувати силу й залякати противника. Трапляються випадки, коли одна зі сторін конфлікту зумисно поширює інформацію про вчинені нею жорстокі репресивні дії, щоб змусити свого противника відмовитися від конфронтації. В умовах геноцидних дій такої потреби немає, бо приречена на винищення сторона й так не чинить ефективного опору, тому винуватці геноциду завжди заперечують факт його вчинення». Саме такі випадки траплялися в польсько-українському конфлікті — українські повстанці не лише не приховували результатів своїх антипольських дій, а, навпаки, намагалися скористатися ними для того, щоби залякати ту частину польського населення, яке ще не стало об'єктом їх дій, і змусити їх залишати певні терени. Таку саму роль виконували спеціальні ультима-

тими з попередженнями про проведення антипольських дій з населенням конкретного села у разі, якщо воно не виселиться протягом означеного часу.

Відомий польський історик Ришард Тожецький, характеризуючи польсько-український конфлікт, зазначив: «Ті, хто послуговується терміном «геноцид», кажучи про події на Волині, не беруть до уваги багатьох історичних обставин. На основі знаних мені польських, українських документів і усних переказів не можна визнати, що діяльність українських партизанів була спрямована в спосіб свідомий і цілеспрямований на винищення польського населення. Справді, керівництво ОУН хотіло позбутися польського населення з тих теренів, оскільки його розцінювали як перешкоду для створення української держави, однак не планувало його фізичного винищення. Такого типу акції були часто стихійним відрухом мас і локальних командирів, у багатьох випадках акція вийшла з-під контролю УПА, в інших — не вміли чи не хотіли, що треба підкреслити, її опанувати. Це була особливо жорстока війна, але все ж війна».

Для закріплення тези про геноцид поляків його намагаються прив'язати до Голокосту — найбільш відомого прикладу геноциду в світовій історії. Тому часто говорять про знищення українськими повстанцями на Волині поляків та євреїв. Запозичуючи успішний досвід звання Праведників народів світу, у Польщі поширюють інформацію про українців, які рятували поляків, через відомий проект «Книга справедливих» чи згадки про таких українців у різних політичних заявах. Свідченням того, що ця ініціатива спрямована не лише на вшанування людей, здатних проявити надзвичайні гуманні якості у страшні часи, є те, що мова не йде про поляків, які рятували українців від своїх земляків.

Тож використання терміна «геноцид» щодо згадуваних подій має в першу чергу політичну, а не науково-пізнавальну мету і не спроможне відобразити особливостей протистояння. Свідченням того, що використання цього визначення стало інструментом для подальшої політизації історії польсько-українського конфлікту, були події в Польщі починаючи з 2003 р.

Кампанія «Волинь — 43». Таблоїдизація теми

Апофеоз суспільного інтересу до польсько-українського конфлікту припав на 2003 р., причому знову ініціаторами такого загального занурення у трагічне минуле стали не історики, а польські ветеранські та громадсько-політичні організації. Саме під їхнім тиском до відзначення «60-ї річниці Волинської трагедії» спочатку долучилися органи державної влади Польщі, а згодом і України. Від самого початку ними задано спрямування цих відзначень, локалізоване хронологічно лише на 1943 р., а географічно — на Волині. Саме тоді починає формуватися бренд «Волинь — 43». Отже, увагу було зосереджено майже виключно на польських жертвах протистояння, його початки і продовження винесено поза увагу, інформація про українські жертви маргіналізувалася.

Рівень обізнаності поляків із темою конфлікту станом на 2003 р. був ще доволі низьким. За результатами соціологічних опитувань 2003 р., 49 % респондентів ніколи не чули про події на Волині 1943 р. (слідом за польськими медіа соціологи також звужували перспективу конфлікту виключно до одного року та одного регіону), ще 17 % чули, але не знають точно, про що йдеться, лише третина знала щось на цю тему. З опитаних 61 % вважав, що жертвами конфлікту були лише поляки, 38 % — поляки та українці.

Отже, такими були «стартові» уявлення польського суспільства про цю історичну проблему, які зазнали суттєвих змін у результаті роботи насамперед масмедіа. Потужна інформаційна хвиля довкола польсько-українського конфлікту відіграла позитивну роль, привернувши увагу суспільства до малодослідженої теми минулого. Публічні медіа стали майданчиком для цікавих історичних та суспільно-політичних дискусій.

Разом із цим надмірна увага ЗМІ значною мірою зашкодила розумінню теми. Журналісти беруться до важких та неоднозначних тем із

Пам'ятник у Павлівці, відкритий президентами України та Польщі 11 липня 2003 р.

власними професійними підходами, намагаючись відобразити їх якомога коротше і більш разюче. Опрацьовані ними прості для сприйняття споживача медійні схеми швидко дістають перевагу у впливі на суспільство, порівняно із важкими і масштабними поясненнями істориків, особливо якщо останні на стадії формулювання. Результатом стає

процес, який можна назвати таблоїдизацією історії, коли не історичні дослідження формують повідомлення засобів масової інформації і, відповідно, через них суспільні уявлення, а медійні меседжі починають формувати історіографічні концепції. Так 2003 р. сталося з темою польсько-українського конфлікту. Складна історична проблема, розгляд якої потребував серйозного наукового підходу та розкриття повного контексту подій, подавалася максимально спрощено, аби вміститися на шпальту видання чи в рамки короткого телерепортажу.

Про вихолощення інформації, яке притаманне сучасним медіа, писав британський журналіст Нік Дейвіс: «На фабриці новин матеріал вичищають від деталей, усувають складність, відрізають контекст і звужують до голої констатації події, часто уникаючи значень. Звідки б у новинах взялися згадки про рух Опору у Франції, якщо б у них просто повідомлялось, що, маючи політичні цілі, певна група людей намагалася убити неозброєних громадян, встановивши в кав'ярні бомбу? Значення криється в контексті».

Жанр газетної публікації чи телерепортажу здебільшого вимагав не спокійного зваженого розгляду, а насамперед сенсацій та емоцій. Із сенсаційністю особливих проблем не було — тема залишалася маловідомою в обох країнах. Можливості насичення матеріалів емоціями також були безмежними, адже ішлося про страшні події — вбивства тисяч людей. Часто автори свідомо фокусувалися виключно на аспектах, здатних викликати сильні емоції у споживача інформації. Таким чином початкове наголошення на тому, що серед інших під час конфлікту гинули жінки та діти, почало зводитися до подання жертв майже виключно як жінок і дітей. У більшості випадків не подавали відомості про антиукраїнські акції польського підпілля, які піддавали сумніву простий і однозначний образ поляків як постраждалих, образ, який мав попит у суспільстві.

Окремі вирвані з контексту факти почали набувати зовсім іншого значення. До прикладу, акцентували увагу на випадках, коли українські повстанці штурмували польські костели в селах. Таким чином формувалось уявлення про українців-дикунів, яких не стримують навіть святині, а їхнім діям почали надавати певного ритуального характеру. Цей образ чудово накладався на сформований у польській культурі образ українця як різуну та гайдамаки з попередніх століть. Тим часом події можна пояснити без вдавання до містичних чи ритуальних тлумачень — костели часто були єдиними мурованими будинками в селах, тому їх використовували як оборонні пункти.

Фотографія 1923 р., яку використовували як символ жертв УПА

Постійне спрощення, скорочення контекстної інформації врешті призвели до того, що тему почали подавати так: сенсаційний заголовок, ілюстрація (здебільшого фото вбитих людей або живих, насамперед дітей, з підписом на кшталт «Всі вони загинули від рук українців»), невеликий текст, який містив свідчення очевидця, часом коментар історика. Для того щоби публікація була цілісною й авторський текст не контрастував із думкою професійного дослідника, коментарі переважно брали в істориків, яким притаманні гострі, безапеляційні оцінки трагедії, тож вони з маргінальних почали перетворюватися на провідних фахівців. Так, інженер

за освітою Ева Семашко стала одним із головних коментаторів цієї історичної теми.

Зразками таких статей можуть бути публікації в одній із впливових польських газет «Rzeczpospolita» за 12 липня 2003 р. Одна з них, яка має назву «Не чекай, не виглядай. Діти Волині», розпочинається так: «Найбільш ранні спогади: постріли, мама, залита кров'ю, падає на неї. Довго лежить під її нерухожим тілом...» Інша стаття під назвою «Хай не залишиться нічого польського. Сценарій погрому», проілюстрована великим фото, на якому зображено вбиту сім'ю, містить такий вступ: «11 липня 1943 року Українська Повстанська Армія приступила до генеральної розправи з польськими мешканцями Волині. Боївки атакували водночас 167 місцевостей і замордували всіх поляків, яких могли дістати, не виключаючи старих, жінок та дітей. Їхнє рухоме майно пограбували, а будови спалили. Це не міг бути випадок, 167 некоординованих окремих рішень, що 11 липня, в неділю, у переддень православного свята Петра і Павла, дійшло до різни в таких величезних розмірах».

Ще одним зразком такого подання теми став номер популярного журналу «Uważam rze» за жовтень—листопад 2011 р. На його обкладинці — фото групи учнів та учителів школи в Загаях від 1937 р. і заголовок: «Їх усіх убили». Ключовою публікацією номера є стаття Рафала Земкевіча «Небажана історія», автор якої вважає, що від польського суспільства приховують правду про геноцид, приносячи її в жертву політичній доцільності. Статтю доповнює інтерв'ю Петра Зиховича з Евою Семашко з промовистою назвою «Це було пекло на землі». У цій публікації дивують не так відповіді відомої своїм заангажованим ставленням до проблеми дослід-

Логотип кампанії «Волинь — 43»

ниці, як запитання журналіста. Уже перше з них піддає сумніву бажання журналіста розібратися в проблемі: «Чому вони нас вбивали?» Наступні теж дуже короткі: «Як гинули діти?», «А жінки?», «Що робили з тілами поляків?» Схоже, завданням журналіста було лише доповнити відповіді співрозмовниці.

Тематика польсько-українського протистояння з 2003 р. стала дуже популярною, і щодо її висвітлення у ЗМІ зав'язалося своєрідне змагання. Зважаючи на те що одним із головних критеріїв успішності сучасних ЗМІ є кількість проданої інформації, така конкуренція лише поглибила таблоїдизацію теми.

Ще одним чинником, який негативно вплинув на висвітлення цієї теми масмедіа, було їхнє природне бажання надати темі актуальності. Авторів публікацій менше цікавили реалії життя в 1940-х, аніж те, що відбувалося в сьогоденні. Тому серед коментаторів історичної теми переважали не дослідники, а чинні політики. Саме їхні, часто далеко не фахові оцінки, заяви та судження були основним елементом дискурсу і значною мірою формували його. Але участь в обговоренні відомих діячів політики забезпечувала популярність теми, а отже, і зростання читачької аудиторії.

Тим часом на початку 2000-х професійна історіографія проблеми лише започатковувалася, та й то майже виключно польська. Дослідники не встигали за наростанням інформаційної хвилі і не могли вплинути на неї, «приземлити» до рівня історичних фактів, знизити емоційний градус дискусії, сформувати неупереджену оцінку подій за допомогою фахової історичної методології. Схоже, відбулося протилежне — зроблені й розтиражовані засобами масової інформації уявлення почали змінювати історіографію, наближати її до свого рівня. Намагання зважено підійти до вивчення польсько-українських стосунків, розглянути їх різнобічно і в широкому контексті притаманні, до прикладу, працям Ришарда Тожецького, поступово відійшли на задній план, були усунуті роботами, які пропонували значно простіші підходи.

Панівною стала концепція, яка передбачала одновимірний, лінійний розгляд проблеми:

1. Основа конфлікту — ідеологія українського націоналізму, яка була українською версією фашизму чи нацизму.
2. Ідейно-програмові засади ОУН від самого початку створення Організації передбачали цілковите винищення польського населення на західноукраїнських теренах.

3. Реалізація цього завдання була першим і головним завданням створеної в 1942—1943 рр. УПА (тому першою акцією повстанців мало бути вбивство поляків у Парослі).
4. Існував таємний наказ її командування про загальну ліквідацію поляків (тому так важливо його віднайти).
5. Антипольські дії українських повстанців мали чіткий, спланований характер. Доказом є те, що проти ночі з 11 на 12 липня відбулася наймасштабніша операція, під час якої знищено понад 100 населених пунктів на Волині. Вона була б неможливою без загальної координації (тому див. пункт 4).
6. 1944 р. антипольські акції поширено на терени Галичини (тому з'являється відносно новий термін «галицька різня»).
7. Убивства українців на Холмщині впродовж 1942—1943 рр. жодною мірою не стосуються подій на Волині чи в Галичині, тому що їх:
а) взагалі не було; б) вони не були такими масштабними, щоб спричинити розпалювання конфлікту; в) вони відбулися після подій на Волині.
8. Польське підпілля під час конфлікту проводило лише захисні та відплатні акції (тому запроваджується абсурдний термін «попереджувально-відплатні акції», якщо не вдається віднайти українську акцію як привід).
9. Депортація українців, здійснена в рамках акції «Вісла», була вимушеною військовою операцією, спрямованою проти українського повстанського руху, а не українського населення.
10. Усі вищеперелічені пункти є достатньою підставою для того, аби вважати знищення поляків на Західній Україні геноцидом.

Значна частина цих тез розроблена професійним істориком Гжегожем Мотикою. У дискусіях про Волинь він виступав у двох іпостасях — як академічний науковець і як публіцист. У другій із означених ролей він був значно вільнішим у своїх текстах: те, що в наукових публікаціях було подано як припущення, у газетних ставало фактом. З часом публіцистичні припущення автора «перелилися» в його науковий доробок, найкращим свідченням чого є книга «Від Волинської різни до акції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943—1947» (2011).

Попередні розділи цієї книги були присвячені детальному аналізу цих пунктів, який засвідчив брак серйозних аргументів для існування всієї конструкції. Проте на сьогодні вона стала не лише історіографічною — її ключові положення відображені в матеріалах слідства, яке

з 2001 р. веде прокурорський підрозділ Інституту національної пам'яті. За результатами такого слідства важко очікувати безстороннього й неупередженого рішення суду.

Ця проста лінійна концепція була сприйнята польським суспільством як пояснення причин і характеру складного і багаторівневого конфлікту між українцями й поляками. Напевно тому, що люди здебільшого шукають простих відповідей на складні питання і часто задовольняються ними, навіть якщо вони неправильні. Тим паче, якщо це питання не стосується їхнього щоденного життя, а лише вряди-годи вириває в інформаційному просторі. Замість того аби витратити час на самостійне з'ясування обставин, вони довіряють медіа.

Крім того, окремі елементи цієї концепції «зачіпаються» за традиційні уявлення поляків про їхнє минуле чи історію стосунків з українцями. Термін «волинська різня» легко прижився, бо апелював до відомих кожному поляку «уманської різні» (повстання гайдамаків, Коліївщини XVIII ст.) чи «галицької різні» (або «рабації» — селянського повстання в XIX ст.). У сприйнятті протистояння українців та поляків XX ст. доволі часто бачимо його накладання на уявлення про конфлікти між ними з XVI—XVIII ст. Звідси — сцени освячення знарядь убивств, середньовічні тортури. «Кривава неділя» (11 липня 1943 р.), коли нібито водночас були атаковані понад сто польських сіл, апелює до іншої події з польської історії — «кривавої середи» (15 серпня 1906 р.), коли польські бойовики в 19 містах одночасно атакували російських поліцаїв та жандармів.

Кампанія «Волинь — 43». Політизація теми

2003 р. потужна інформаційна хвиля перекинулася в Україну і змусила реагувати українську громадськість, політиків та науковців. Реакція останніх тоді була чи не найменш помітною. Попри проведення низки наукових конференцій (у Києві, Львові, Острозі), підготовку кількох публікацій, їхній голос у бурхливій дискусії був далеко не визначальним. Саме тоді стало добре помітно, наскільки мало вивчають проблему польсько-українського протистояння в українській історіографії й наскільки українські науковці менше готові до обговорення. Попри те що польська історіографія питання перебувала лише на стадії становлення, її здобутки порівняно з українською були на кілька порядків значнішими. Тож не дивно, що і наукова, і ширша громадська дискусія відбувалася майже виключно у заданих польською стороною межах.

Інші учасники обговорення з українського боку виявилися ще менш готовими, ніж історики, адже для багатьох із них новиною стала власне інформація про кривавий конфлікт. Тим не менше чи не кожен політик (серед них президент Леонід Кучма, спікер Володимир Литвин, тодішній очільник опозиції Віктор Ющенко) або громадський діяч, який претендував на певну суспільну роль, вирішив висловити особисту думку щодо гостро актуальної теми. Частина посіла позицію виправдовування: «не ми перші», «не ми одні», «а наших також багато побили». Інші ж, не намагаючись розібратися в суті справи, вирішили взяти на себе «важку ношу» й висловили готовність покаятися в усіх «гріхах» свого народу, які будуть запропоновані польською стороною. При цьому висувався «важливий» геополітичний аргумент: «Польща — наш єдиний шлях до Європи, не сміємо його втратити».

Цікавою є реакція офіційної влади України на ініціативу західного сусіда. Тривалий час українські чиновники уникали необхідності визна-

чити своє ставлення до українського визвольного руху ОУН та УПА, тому посісти якусь позицію в оцінюванні конфлікту, одним із головних суб'єктів якого був цей рух, дуже непросто. Пришвидшена і дещо хаотична підготовка до формування офіційної позиції почалася наприкінці 2002 р., коли вже на повну силу розгорталася польська інформаційна кампанія. У листопаді цього року дано термінове доручення про пошук документів архіву СБ України, а в грудні на виконання доручення Президента України розпорядженням Секретаря Ради національної безпеки й оборони України створено Робочу групу експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині. Тобто, якщо польська сторона на той момент уже спиралася на наукові напрацювання та концепції, зокрема матеріали слідства, проведеного Інститутом національної пам'яті Польщі з 2001 р., то українська лише починала пошук матеріалів. Тож немає нічого дивного в тому, що керівництво країни так і не зуміло виробити для себе більш-менш цілісного бачення подій 60-літньої давності і змушене було рухатися у руслі, визначеному Польщею.

Політичним підсумком дискусій цього періоду стала прийнята мінімальною більшістю (227 голосів) заява Верховної Ради про річницю волинської трагедії. Уже перше її речення свідчить, що українські політики не вийшли за межі, окреслені їхніми польськими колегами: «60-та річниця трагедії польського населення на Волині і в Галичині періоду німецької окупації схиляє до роздумів про минуле і майбутнє польсько-українського сусідства». Лише в наступних реченнях ідеться про події, які стали трагедією обох народів.

Через дві години після цього аналогічну заяву зроблено польським Сеймом. Як демонстрування здатності до компромісу польські політики безпосередньо перед голосуванням відкинули пропозицію замінити в тексті заяви слово «трагедія» на «геноцид». Документ підтримали 323 депутати польського парламенту.

Кульмінацією відзначень 2003 р. стало відкриття 11 липня Президентами України та Польщі меморіалу загиблим полякам у селі Павлівка (колишній Порицьк). Попри атмосферу взаємоповаги та взаємопрощення, це не стало подією, яка засвідчила би подолання трагічного минулого, адже офіційний захід значною мірою не відображав суспільних настроїв ні в Польщі, ні в Україні, де активна інформаційна кампанія радше роз'ятрила рани минулого. Символом цього став щільний кордон міліції довкола села Павлівка, який відгороджував учасників

акції від представників українських націоналістичних сил, котрі виступали з протестом проти її проведення.

Загалом, попри заперечення ініціаторів, що «відзначення трагічних подій на Волині 1943 р. сприятиме налагодженню справді приятних стосунків між сусідніми народами», це вшанування вилитося передусім у надмірну політизацію теми польсько-українського конфлікту, яка досі залишається визначальним чинником його розуміння в сучасних українському та польському суспільствах. Саме з 2003 р. 11 липня стало днем поминання жертв польсько-українського конфлікту, майже обов'язковим для польських політиків. Таким чином, різними пам'ятними заходами цю тему актуалізують на політичному рівні принаймні раз на рік.

Однобокий підхід до вшанування жертв війни дещо вирівнявся після зміни влади в Україні — 2006 р. за участі Президентів Віктора Ющенка та Леха Качинського відкрито пам'ятник українцям, замордованим у селі Павлокома. Імовірно, приятні стосунки між новими президентами Польщі та України 2008 р. не дали розгорнути інформаційну кампанію «65-ї річниці Волинської трагедії» до масштабів п'ятилітньої давнини. Драматичні актуальні події тодішнього літа — російська агресії проти Грузії, яку спільно засудили обидва Президенти, спонукали більше уваги звертати до сьогодення і не дати порушити активну співпрацю між державами.

Рік перед тим, 2007-го, у польському суспільстві тривали дискусії щодо іншого пам'ятника — «монумента жертвам геноциду, здійсненого ОУН—УПА щодо польського населення Східних Кресів». Дискусію викликала не власне ідея такого пам'ятника чи місце його спорудження (ним мала бути Варшава), а її художнє втілення. Громадський комітет, який взявся за його спорудження, запропонував втілити в життя проект відомого скульптора Маріана Конечного. Пам'ятник мав являти собою стилізоване дерево, до якого колючим дротом прив'язано тіла чотирьох дітей. Цей образ був відомий майже кожному, хто бодай трішки цікавився питанням «Волині—43». В його основі страшне фото, яке побутовало як зображення жертв УПА. Попри драстичність світлини, її часто друкували в пресі, іноді навіть виносили на обкладинки книг. Уперше це зображення з підписом «Польські діти, замордовані відділом УПА в околиці села Козова Тернопільського воєводства восени 1943 р.», з'явилося у відомому кресов'яцькому журналі «*Na Rubieży*». Потім історик Александр Корман подав його детальну історію — фото зробив німецький фотограф, зберіг вояк АК Владислав Заголовіч. Він твердив, що

Споруджений 2009 р. і досі не відкритий пам'ятник загиблим українцям у селі Сагринь

таких страшних дерев було багато, і бандерівці називали їх «дорогою до самостійної України». Тобто на момент, коли дійшло до втілення зображення у пам'ятник, який мав символізувати польські жертви, його автентичність не викликала жодних сумнівів.

Тому сенсацією стала справжня історія цього фото, яку розповіли на шпальтах газети «Rzeczpospolita» Ада Рутковська та Даріуш Стола. Виявилося, світлина фіксує страшну подію, яка сталася проти ночі з 11 на 12 грудня 1923 р. — вбивство божевільною матір'ю своїх чотирьох дітей. Фото з'являлося в тогочасній пресі, а потім 1928 р. у спеціальних виданнях з психології. Ще 1948 р. воно було використане як ілюстрація до підручника судової медицини.

Урешті пам'ятник жертвам УПА у Варшаві таки постав, хоч і в іншому вигляді. А страшне фото знову стало ілюстрацією — як легко маніпулювати суспільством через медіа, насичуючи його емоціями!

Тим часом симетрія в історичній політиці України та Польщі, яка вилувалася в спільне вшанування польських та українських жертв конфлікту 1940-х рр., припинилася наступного, 2009 р. Тоді взимку за участі двох Президентів відкрили пам'ятник полякам, загиблим у Гуті Пеняцькій. Наступним мало стати відкриття монументу українцям, вбитим у Сагрині. Пам'ятник поставили, але він досі чекає обіцяного відкриття за участі керівників двох країн. Очевидно, знову втрутилася актуальна політика.

Наступного, 2010 р., мали відбутися президентські вибори. Лех Качинський розраховував на підтримку правого електорату, сильний вплив на який мали кресов'яцькі організації. Подальша співпраця з Президентом Ющенком у царині історичної політики могла коштувати польському Президенту його крісла, тим паче що позиції самого українського Президента в його країні на той момент уже були досить безнадійними. А це означало, що в разі переобрання Качинському доведеться налагоджувати співпрацю з іншим очільником України, і жоден із кандидатів на це місце не висловлював бодай трохи чуйності щодо питань українського минулого. Тому влітку 2009 р. відбувається доволі різкий поворот в історичній політиці Польщі.

Ще раніше, 2007 р., права партія «Ліга польських родин» через своїх депутатів у Європарламенті намагалася провести проект ухвали про визнання подій на Волині геноцидом поляків. Ця ініціатива не увінчалася успіхом, але актуалізувала на політичному рівні питання юридичної кваліфікації польсько-українського конфлікту. З 2008-го такі рішення почали приймати на місцевому рівні: 28 вересня за це проголосував Сеймик Дольнослонзького воєводства, 27 жовтня 2009-го — сеймик Опольського воєводства, 28 грудня 2009-го — сеймик Підкарпатського воєводства, 23 лютого 2010-го — сеймик Люблінського воєводства.

Урешті 15 липня 2009 р. Сейм Республіки Польща прийняв ухвалу «У справі трагічної долі поляків на Східних Кресах». Очевидно, вона стала не результатом юридичних чи історичних дискусій, а передусім політичного компромісу, адже в ній ідеться не про геноцид, як того вимагали окремі праві партії, а міститься досить дивне формулювання про «масові вбивства з характером етнічних чисток і ознаками геноциду».

Опитування, проведені польськими соціологами 2009 р., засвідчили суттєві зміщення у сприйнятті цієї теми суспільством. Визначальну роль у цих змінах відіграли саме масмедіа. Безперечно, позитивним наслідком їхньої роботи стало те, що 2009 р. вже понад 56 % респондентів чули про польсько-український конфлікт. Проте зросла не лише обізнаність суспільства, але й однобокість в оцінюванні цього конфлікту: уже 89 % вважає, що його жертвами були тільки поляки, і лише 9 % — поляки й українці.

Таке сприйняття польсько-українського протистояння мало масштабний вплив на розуміння минулого наших народів. Згідно з тим самим опитуванням 2009 р., саме українців (на базі родинних спогадів) назвали головним ворогом поляків у Другій світовій війні (так заявили понад

63 % опитаних). Німці опинилися на другому місці (62 %), росіяни — на третьому (57 %). Доказом того, що така «ієрархія ворогів» є радше результатом впливу медіа, а не власне родинної пам'яті, стали відповіді про контакти родин респондентів із представниками інших націй: лише 14 % перетиналися в роки війни з українцями, 48 % — із німцями і 40 % — із росіянами. Такі односторонні уявлення про польсько-український конфлікт формують також ставлення до пам'яті про його учасників. У питанні про згоду на опіку щодо могил і цвинтарів учасників Другої світової війни понад 58 % погодилися, що така опіка може бути щодо могил вояків вермахту, 63 % — стосовно червоноармійців, і лише 34 % вважає, що на неї можуть заслуговувати і вояки УПА.

Починаючи з 2010 р. до інформаційної дискусії про польсько-український конфлікт активно долучаються російські прокремлівські медіа та проросійські політики в Україні. Звинувачення в «геноциді на Волині» для російської пропаганди стали інструментом у боротьбі проти спроб України досягти міжнародного визнання Голодомору 1932—1933 рр. як геноциду.

У квітні 2010 р. в Києві відкрито виставку «Волинська різня: польські і єврейські жертви ОУН—УПА», ініціаторами якої виступили відома проросійська сила в Україні — організація «Русскоязычная Украина» (керівник Вадим Колісніченко) та Товариство увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів у Варшаві, яке представляє крайні праві політичні сили Польщі. Відкриття виставки відбулося в залі, що належить Державному управлінню справами, під пильною охороною сотень міліціонерів, і стало помстою нової влади, відомої проросійськими симпатіями, зі своїми попередниками. Головним завданням заходу було не розібратися в причинах та перебігу війни, а представити ОУН та УПА як воєнних злочинців і таким чином скомпрометувати історичну політику, спрямовану на реабілітацію визвольного руху. З іншого боку, виставка дозволила крайнім польським націоналістичним силам проводити власну пропаганду, користуючись зміною політичної ситуації в Україні. Відповідно, інформація, подана на стендах, була надзвичайно односторонньою та упередженою, містила зумисні перекручення й відверті фальсифікації.

У червні 2011 р., напередодні жовтневих виборів, у польському парламенті знову заговорили про польсько-український конфлікт понад півстолітньої давності. Депутат Сейму Францішек Єжи Стефанюк озвучив пропозицію прийняти ухвалу «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті

мучеництва кресов'яків». Обґрунтовуючи свою пропозицію, депутат наголосив: ідеться про вшанування пам'яті 200 тисяч (!) жертв злочину, який мав ознаки геноциду. Політик у своїй заяві пішов навіть далі, порівнюючи цей конфлікт із нацистськими та радянськими злочинами, а українських повстанців — із сучасними терористами: «Цей третій злочин проти польського народу — нарівні із радянським і німецьким геноцидом — досі не залишився покараним або засудженим. Натомість за океаном, в Україні і навіть у Польщі поставлені сотні пам'ятників, котрі прославляють злочинців-терористів. І це діється в часи, коли цивілізований світ бореться з тероризмом».

70-ту річницю Волинської трагедії (2013) в масмедіа відзначали інформаційною кампанією, дуже схожою на ту, яка реалізовувалася 10 років тому. З тією різницею, що вона була більш масштабною, з ширшим використанням новітніх засобів медіа — телебачення, Інтернету, соціальних мереж, відео і в хронологічному плані тривала майже від лютого до липня. Фільми та спеціальні програми, присвячені цій темі, транслювали на провідних каналах TVP1, TVP Polonia, TVP Historia. Значна частина цих медіальних продуктів мали пізнавальну й історичну цінність, але, на жаль, чимало було й таких, що сприяли подальшій таблоїдизації теми, як-от: своєрідне ноу-хау відзначень 2013 р. — реконструкція подій протистояння в Радимні «Wołyń 1943 — nie o zemstę, lecz o pomieć wołają ofiary», яку транслювали в прямому ефірі на телеканалах «Polsat News» і «Republika TV». «20 липня 2013 року під Перемишлем. Вечоріє. Банда українських націоналістів оточує село, — так описує цю подію журнал польською (!) «Wprost». — Чути крики «Смерть ляхам!». Підкладають вогонь під будинки, а людей мордують сокирами, вилами, ріжуть пилами, виколюють очі, палять живцем. Реконструкція волинської різні 1943 року має служити... поєднанню? Так принаймні вважає перемиське Товариство історичної реконструкції XDCC».

Показовим моментом 2013 р. була практично цілковита відсутність дискусій про польсько-український конфлікт на науковому рівні. Один з організаторів конференції польських науковців стосовно цієї теми в Любліні так пояснив журналістам відсутність українських істориків: «Не хотіли, щоб була дискусія».

Розуміючи, що українська влада, представлена проросійським Януковичем, абсолютно байдужа до цієї теми, українська громадськість намагалася взяти на себе роль суб'єкта у стосунках із поль-

ською владою та суспільством. Навесні 2013 р. створено громадський Комітет примирення між народами, який очолив колишній Президент України Леонід Кравчук. У його складі виявилися відомі авторитетні особистості — дисидент Євген Сверстюк, акторка Ада Роговцева, письменниця Марія Матіос, очільник Української православної церкви Київського патріархату Святійший Філарет, кардинал Української греко-католицької церкви Блаженніший Любомир Гузар та ін. У зверненні Комітету зазначалося: «Висловлюємо своє щире співчуття нашим сучасникам-полякам, нащадкам тих, хто загинув чи постраждав тоді від рук українців, так само й нащадкам українців, які загинули чи постраждали від рук поляків. До цього нас спонукає, зокрема, згадування трагедії, яка сталася на Волині сімдесят років тому. Схиляємо голови перед пам'яттю усіх жертв, запрошуємо до молитви про них та закликаємо зробити все можливе, щоб подібного більше ніколи не сталося!» На жаль, українська ініціатива залишилася майже не поміченою в Польщі, очікуваної її підтримки з боку польських інтелектуалів та моральних авторитетів так і не було виявлено.

Звісно, радикалізувалися й політичні сили, які знову активізували питання щодо кваліфікування подій на Волині 1943 р. як геноциду. Законодавчий акт висловили готовність підтримати Польська селянська партія, Союз демократичних сил та найбільша з тодішніх опозиційних сил «Право і Справедливість». Щоб завадити ухваленню такого політичного рішення, до Варшави прибули від імені Комітету примирення Леонід Кравчук, дисидент Євген Сверстюк та колишній віце-прем'єр міністр часів Віктора Ющенка Іван Васюник. Вони зустрілися з польським Президентом та головою Сейму, а також із представниками усіх парламентських партій, за винятком ПiС, які виявилися надто зайнятими для цього.

Так само напередодні голосування активні зустрічі з польськими політиками мав інший представник України (чи, може, представник іншої України?) — Вадим Колісніченко, ініціатор звернення 148 депутатів Верховної ради з «Партії регіонів» та Комуністичної партії до польського Сейму з проханням визнати антипольські акції УПА актом геноциду.

Врешті 12 липня 2013 р. було ухвалено спеціальну постанову Сейму, якою, схоже як 2009 р., знищення поляків було названо «етнічною чисткою з ознаками геноциду». Для означення «геноцид» забракло голосів керівної партії «Громадянська платформа». Але документ містив низку інших тверджень, які вважали своєю перемогою кресов'яцькі

Перемишль. 26 червня 2016 р.

організації, зокрема твердження про 100 тисяч польських жертв цього конфлікту. Таким чином, ця цифра, яка так і не була підтверджена опертям на поважні історичні чи демографічні дослідження, поступово стала канонічною.

20 липня аналогічну ухвалу прийняв і сенат. У цьому документі, між іншим першою антипольською акцією УПА названо знищення села Паросля. Знову-таки, попри брак переконливих аргументів на користь цієї гіпотези, в історіографії вона стала елементом канонічної версії, тепер ще й легітимізованої через законодавчий акт. Посилена увага суспільства до польсько-українського конфлікту обернулася 2013 р. на тисячу публікацій масмедіа, гарячі політичні дебати та заяви, натомість тоді не з'явилося жодного нового наукового дослідження з цієї теми. Тож її політизація й таблоїдизація тривала і дісталася відображення в суспільній свідомості.

Соціологія 2013 р. продемонструвала тенденції, дуже близькі до тих, про які йшлося 2009 р.: збільшення кількості осіб, обізнаних із конфліктом, — 2013 р. таких уже 69 % — і збереження його односторонньої оцінки: 52 % вважають жертвами тільки поляків (ця цифра менша за 2009 р.), тільки 2 % — українців, 9 % — поляків та українців. Натомість 52 % вважають винними у конфлікті українців, 3 % — українців та поляків і 1 % — поляків.

Шанси змінити ситуацію з'явилися завдяки Євромайдану. Українська Революція гідності здебільшого дуже позитивно була сприйнята в Польщі. Поляки були серед тих, хто допомагав Майдану й навіть особисто брав участь в акції протесту. Лише незначна частина польського суспільства не підтримала українців у боротьбі за свої права проти режиму Януковича. Серед тих, хто підхоплював і поширював тези російської пропаганди про «фашистів» на Майдані, були польські кресов'яцькі організації. Зокрема, такої думки про громадянський протест в Україні дотримувався один із чільних діячів кресов'яцького руху Тадеуш Ісакович-Залеський. Для нього достатнім свідченням «фашизму» була наявність серед протестувальників червоно-чорних прапорів УПА та вживання бандерівського вітання «Слава Україні!».

Перемога Євромайдану призвела до змін у гуманітарній політиці України — на зміну проросійській та прорадянській історичній політиці прийшла політика, спрямована на відродження національної пам'яті. Вона стала особливо актуальною, зважаючи на війну з Росією, у якій остання активно використовує радянські історичні міфи та стереотипи для мобілізації прихильників на боротьбу з Україною. Деконструкція цих міфів, подолання наслідків комуністичного тоталітарного режиму стало питанням не лише гуманітарної політики, а й безпеки держави.

Тому навесні 2014 р. відновлено діяльність Українського інституту національної пам'яті як урядового інструменту реалізації державної історичної політики. Власне, з ініціативи української установи навесні 2015 р. спільно з Інститутом національної пам'яті Польщі створено Українсько-польський форум істориків. Його головним завданням було продовжити перервані ще 2008 р. наукові дискусії про конфлікти між українцями і поляками в 1939—1947 рр. Форум, у складі якого 12 істориків (по шість із кожної країни), планує збиратися двічі на рік. Станом на 2016 р. відбулося два його засідання — в Києві та Варшаві.

Проте відновлення діалогу істориків не означало негайної деполітизації історичної теми. Навпаки, 2016 р., попри «неювілейні» роковини,

ця тема знову опинилася в епіцентрі політичних баталій у Польщі. Очевидно, в першу чергу тому, що за результатами виборів попереднього року абсолютну більшість у Сеймі дістала партія Право і Справедливість. Уже перші кроки нової польської влади показали її спрямованість на політичний реванш за роки перебування в опозиції. Одним із елементів цієї політики став реванш за події 2013 р., коли через позицію тодішньої партії більшості Громадянської платформи не вдалося прийняти ухвали з визнанням польсько-українського конфлікту як геноциду. Навесні 2016 р. у Сеймі зареєстрували аж три проекти стосовно оцінювання цієї історичної події — керівної партії ПiС, Селянської партії та праворадикальної «Кукіз-15». В усіх трьох проектах було використано термін «геноцид».

Цього разу на законодавчі ініціативи в сусідній Польщі відреагували українські парламентарі. На зустрічах із автором одного із законопроектів депутати Верховної Ради наголошували, що прийняття такої постанови може негативно позначитися на сучасних польсько-українських стосунках і перекреслити дотеперішні напрацювання громадськості та політиків, спрямовані на подолання цієї важкої сторінки нашого минулого. Спікер українського парламенту Андрій Парубій в розмові зі своїм польським колегою запропонував прийняти спільну заяву, у якій було б засуджено злочини, вчинювані з обох боків. Ця пропозиція залишилася без відповіді.

Так само не відповіла офіційна польська влада і на громадську ініціативу з України — лист за підписом очільників українських церков (греко-католицької та православної), колишніх президентів Леоніда Кравчука, Віктора Ющенка, інтелектуалів та моральних авторитетів. «Закликаємо наших союзників, — читаємо тут, — польське державне керівництво, зупинити будь-яку незважену політичну декларацію, схвалення якої не вгамує біль, а лише дозволить нашим спільним ворогам використати його проти Польщі й України... Керуючись духом братерства, закликаємо разом встановити спільний День пам'яті за жертвами нашого минулого і віри у неповторення зла». Відповіддю на цей лист стало відкрите звернення трьох колишніх президентів Польщі: Леха Валенси, Александра Квасьневського та Броніслава Коморовського, колишніх міністрів та прем'єр-міністрів сусідньої держави. «Дякуємо за Ваш лист, — читаємо тут, — та просимо пробачити кривди, завдані нашим братам українцям польськими руками». Показовим було те, що листа-відповіді не підписав жоден із представників влади.

Апелювання українських політиків та громадськості до того, що ухвалення такого роду політичних заяв можуть нашкодити польсько-українській співпраці, вкрай потрібній саме зараз, коли російська агресія загрожує не лише Україні, а й Польщі, не дало результату. Єдине, чого вдалося досягти українським політикам, — це відтермінувати прийняття ухвали польським Сеймом до моменту завершення саміту НАТО у Варшаві.

Російська пропаганда з радістю підхоплювала новини з Польщі, де «готуються до звинувачення українського націоналізму в геноциді». Адже тим самим — звинуваченням українського націоналізму (щоправда, вже сучасного) у геноциді (вже не на Волині, а на Донбасі) — вона опікується від початку війни проти України, розпочатої навесні 2014 р., щоб таким чином легітимізувати власну агресію на теренах суверенної сусідньої держави. Таврування УПА як злочинної організації польськими політиками теж цілком відповідає російській інформаційній політиці — воно може стати основою для звинувачень усього визвольного руху українців як злочинного, а відтак і твердження про випадковий чи навіть незаконний характер української незалежності.

Поновна актуалізація на політичному рівні питання «Волині—43» вилилася в посилення активності в Польщі різного роду ультраправих середовищ, зокрема підтримуваних Росією. Їхня діяльність проявилася в плондруванні українських могил на польській території. У березні—травні 2014 р. сплондровано могили вояків УПА у селах Грушовичі та Молодичі (Підкарпатське воєводство). Наступного, 2015 р., кількість актів вандалізму збільшилася — осквернено українські могили в селах Верибиці (Люблінське воєводство), Верхрата, Радруж, Молодичі (Підкарпатське воєводство). 2016-го це сталося в селі Пикulichі (Підкарпатське воєводство). Правоохоронним органами Польщі не виявлено винуватців щодо жодного з перелічених актів вандалізму. Хоча вони не дуже ховаються — відповідальність за плондрування українських могил взяла на себе ультраправа група «Тихотемні». Інформацію про це, а також відео знищення намогильних пам'ятників розмістили на сайті «Novorossia Today».

26 червня 2016 р. група молодиків з націоналістичних фанатських угруповань здійснила напад на українську хресну ходу в Перемишлі. Незабаром після цього в тому ж місці зірвано щорічний український фестиваль, а українському гуртові «От Vinta» заборонено в'їзд на територію Польщі. Жодних антипольських дій чи навіть заяв ніколи

не звучало з вуст українських музикантів, але їхній виступ кваліфіковано як такий, що може призвести до порушення громадського порядку, тому що знайшли їхні фото біля пам'ятника Степанові Бандері у Львові. Відтак музикантів визнано пропагандистами «людобуйців (людиновбивців) з УПА».

Саме вшануванням пам'яті «жертв геноциду на Волині» прикривають свої антиукраїнські дії різного роду націоналістичні угруповання в Польщі. Тому запевнення польських політиків, що законодавче визнання дій УПА проти польського населення геноцидом буде лише даниною пам'яті загиблим і сприятиме порозумінню з українцями, є вкрай нещирими. «Геноцид на Волині» — стало дієвим гаслом для мобілізації відверто українофобських сил. Так само далеким від правди було твердження тих же політиків, що зростання антиукраїнських настроїв у Польщі (а за соціологічними дослідженнями 2016 р. вже менше третини поляків ставляться позитивно до українців) є наслідком української історичної політики, зокрема глорифікації УПА, яка є «антипольською». Розвіяти міф про те, що вшанування українських повстанців в Україні спрямовано проти Польщі та поляків, дуже легко — соціологічні опитування демонструють, що саме на тих теренах України, де з найбільшою повагою ставляться до УПА (Західна Україна), є найвищий рівень симпатій до Польщі, поляків та польської культури.

Перед голосуванням у Сеймі відбулося кілька обговорень законопроектів. Одне з найцікавіших пройшло 6 липня: польські депутати присвятили питанню минулого конфлікту між українцями та поляками понад дві години свого часу, і за цей час зголосилися виступити більше як півсотні парламентарів. Часом обговорення нагадувало якесь ритуальне дійство — майже кожен починав промову словами: «Як відомо, 11 липня 1943 р. відділи УПА одночасно атакували понад 100 польських сіл». Ще одним обов'язковим елементом виступу мало бути використання слова «людобуйство» (польський переклад слова «геноцид»). Іноді складалося враження, що політики змагаються між собою, хто встигне більшу кількість разів промовити це слово у визначеному суворим регламентом (2 хвилини) виступі. Оригінальністю виступу вирізнялася депутатка від партії «Кукіз-15» — виділений їй час вона вирішила витратити на зачитування «способів убивства поляків українськими націоналістами». Протягом двох хвилин у парламентській залі звучало: «Розпилювання пилою, розбивання голови кием, розірвання кінцями...»

Альтернативних думок було небагато. Опозиційна «Громадянська платформа» запропонувала інший текст постанови — про польсько-українське примирення, яку подав Марцін Свенціцький. Депутат від партії «Новочесна» Адам Шлапка зауважив: «Жертви вимагають пам'яті, але не помсти. А слухаючи вас, маю враження, що ви хочете не пам'яті, тільки збиття політичного капіталу у кресових середовищах... Пріоритетом для польської держави є добрі відносини з Україною, а ви граєте так, як хоче Владімір Путін».

Наступного дня, 7 липня, Сенат (верхня палат польського парламенту) звернувся до Сейму (нижньої палати) із закликом визнати антипольські акції УПА геноцидом і встановити день пам'яті його жертв 11 липня. Після цього відбулося ще два обговорення законопроекту в комісіях. Найцікавішими тут були виступ депутата Роберта Вінницького, який зазначив: «Не було ніякого польсько-українського конфлікту в 1940-х рр. на Східних Кресах. Був геноцид. Так само як не було німецько-єврейського конфлікту, а лише Голокост. Східні Креси зазнали такого самого Голокосту». Аналогію з Голокостом продовжив інший депутат Іринеуш Зиска, який закликав ввести кримінальну відповідальність за заперечення геноциду поляків, адже, на його думку, волинські події 1943 р. за рівнем жорстокості «не мають аналогів в історії світу».

За результатами тривалих обговорень (вони закінчувалися пізно ввечері), єдиною суттєвою зміною до проекту Міхала Дворчика, який став основним, стала зміна хронології — у попередній версії «злочин геноциду, організованого ОУН—УПА», охоплював всю Другу світову війну (з 1939 до 1945 рр.), в остаточній же його звузили до 1943—1945 рр.

Урешті 22 липня відбулося голосування у Сеймі, постанову «Про вшанування жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами щодо громадян Другої Речі Посполитої в 1943—1945 рр.» підтримали 432 депутати, 10 з них утрималося, при цьому жоден не проголосував проти.

Згідно з текстом цього акту, винними у злочинах називають «цивільні структури Організації Українських Націоналістів, збройні формування Української Повстанської Армії, дивізію СС «Галичина», а також інші українські формування, що співпрацювали з німцями». Тобто бачимо розширення переліку винуватців порівняно з попередніми політичними рішеннями, причому воно зроблено таким чином, аби поставити в один ряд структури українського визвольного руху (ОУН та УПА) й колабораціоністські формування (дивізія СС «Галичина» та ін.). Цей

прийом змішування УПА, дивізії та інших німецьких формувань, у складі яких були українці, постійно використовує російська пропаганда з метою дискредитації українських повстанців, подання їх як прислужників нацистів.

Ще одним новим аспектом постанови є кількість жертв, адже йдеться про понад 100 тисяч убитих. Нарівні із засудженням українських повстанців польські політики вирішили віддати належну шану «воякам Армії Крайової, кресової самооборони, Батальйонів хлопських, які вступили в героїчну боротьбу заради захисту цивільного польського населення». Про злочини, вчинені учасниками цих формувань щодо українського цивільного населення, тут немає ані слова.

І врешті, головним моментом нового законодавчого акту стало встановлення 11 липня «Днем пам'яті поляків — жертв геноциду, вчиненого ОУН—УПА на Східних Кресах Другої Речі Посполитої». Тож ця тема тепер щорічно актуалізуватиметься на найвищому державному рівні офіційними пам'ятними заходами. «Волинь—43» поступово утверджується в суспільній свідомості як чи не найголовніша сторінка польської історії Другої світової війни. Не через значущість і трагічність реальних історичних подій, що лягли в її основу, не через прагнення вшанувати тисячі жертв польсько-українського конфлікту, а тому, що «Волинь—43» завдяки її відносній новизні та розкрученості медіа є значно кращим джерелом політичних дивідендів, ніж поминання мільйонів поляків, убитих нацистським чи комуністичним режимом.

Ухвалення постанови польським Сеймом викликало негативну реакцію в більшості українських політиків, включно з президентом Петром Порошенко. Українці закидали своїм польським колегам, що таким чином вони фактично перекреслили важкі зусилля, яких докладали представники обох країн протягом останніх двох десятиліть для подолання конфліктів минулого. Найчастіше звучала теза, що таким чином депутати Сейму зіграли на користь російській владі.

І справді, російські медіа масово поширювали новину про польську постанову. Через тиждень після її ухвалення, 27 липня, група депутатів Державної Думи Росії від Комуністичної партії на чолі з Сергеем Обуховим заявили, що запропонують парламенту прийняти заяву про «визнання геноцидом злочинів, здійснених українськими націоналістами стосовно польського населення впродовж 1942—1945 рр.». «Державна дума Федеральних Зборів Російської Федерації, — читаємо в проекті документа, — висловлює щирі співчуття польському народо-

ві у зв'язку з національною трагедією і глибоку солідарність із Сеймом Республіки Польща в питанні визнання злочинів українських націоналістів на території Волині геноцидом. Ця заява Державної думи має за мету відстояти правду про Велику Вітчизняну (Другу світову) війну, її героїв і жертв».

Знову, як і понад сімдесят років тому, суперечками між українцями та поляками намагається скористатися третя сторона, яка активно діє за лаштунками «Волині». І знову третя сторона та сама — Росія. І так само як тоді, саме вона насправді є головною загрозою сьогодні і для України, і для Польщі. Тому сьогодні як ніколи потрібна співпраця між громадянами наших країн, щоб описана в цій книзі війна справді стала останньою польсько-українською. Останньою не в значенні найближчою до нас, а тією, після якої не буде іншої.

Науково-популярне видання

В'ЯТРОВИЧ Володимир Михайлович
За лаштунками «Волині—43».
Невідома польсько-українська війна

Керівник проекту *В. В. Столяренко*

Асистент проекту *Я. Я. Ясиневич*

Редактор *О. М. Журенко*

Художній редактор *А. В. Ачкасова*

Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 22.09.2016. Формат 60х90/16.

Друк офсетний. Гарнітура «Helvetica».

Ум. друк. арк. 19. Наклад 10000 пр. Зам. №

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

Св. № ДК65 від 26.05.2000

61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а

E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»

61012, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.

Свідцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.

www.globus-book.com

В'ятрович В. М.

В96 За лаштунками «Волині—43». Невідома польсько-українська війна /
В.М. В'ятрович. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
2016. — 304 с.

ISBN 978-617-12-2096-6 (PDF)

Сучасні Західна Україна та Східна Польща — Холмщина, Волинь, Галичина, Закерзоння — території, де під час і після Другої світової війни палахкотіло польсько-українське протистояння. Розклад кривавого доміно війни між поляками і українцями у 1942—1947 рр. автор розкриває завдяки невідомим раніше документам української та польської підпільних армій, звітам німецької окупаційної влади та радянських партизан.

УДК 94(477)
ББК ТЗ(4ук)6-4